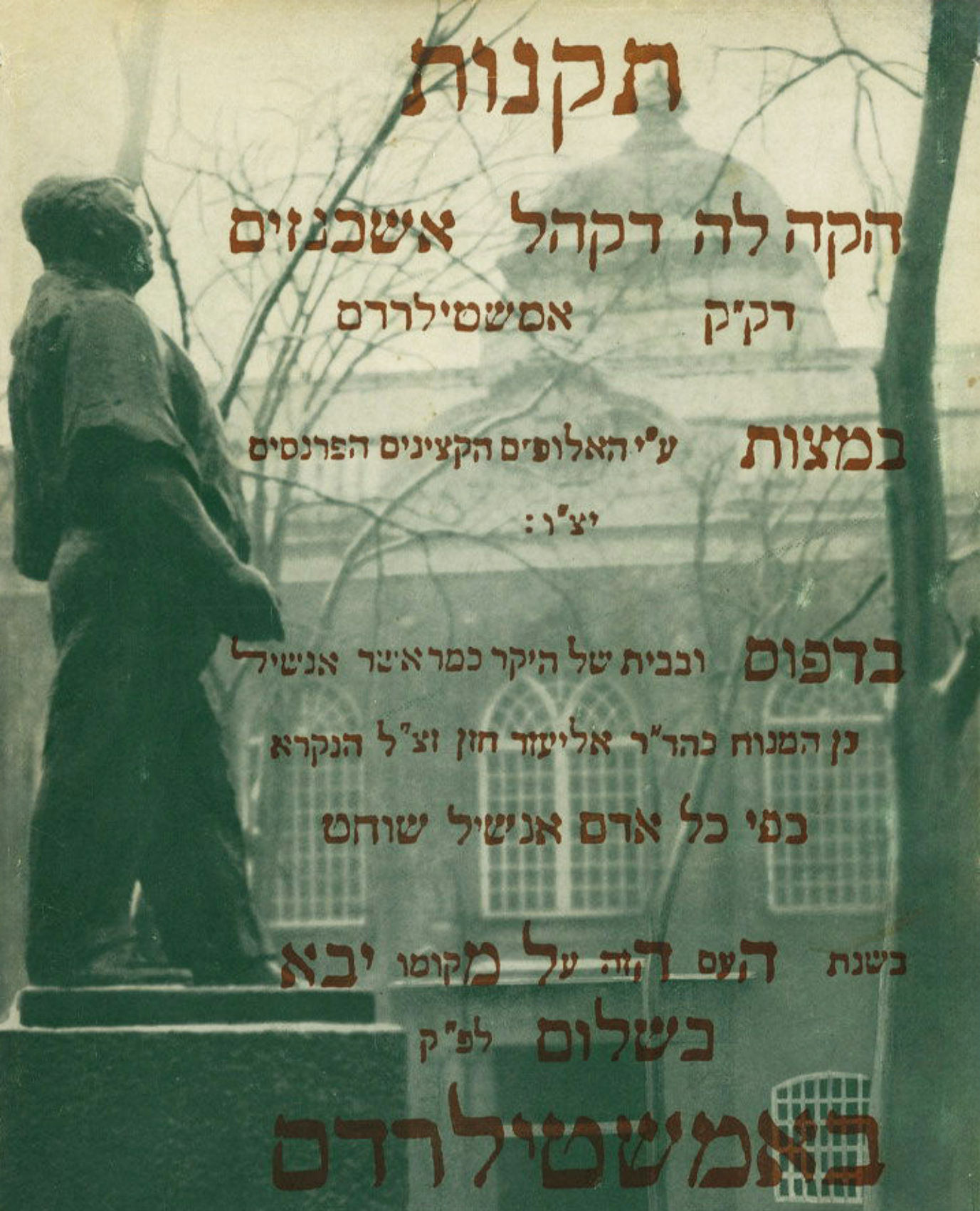

DR. JAAP MEIJER

HET JONAS DANIËL MEIJERPLEIN

DR. JAAP MEIJER

HET JONAS DANIËL MEIJERPLEIN

Bezinning op drie eeuwen Amsterdams Jodendom

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

J. H. DE BUSSY AMSTERDAM
1961

HET
JONAS DANIËL
MEIJERPLEIN

Dit boek werd geschreven en uitgegeven

in opdracht van het

Kerkbestuur der Nederlands Israëlietische Hoofdsynagoge

te Amsterdam

Inhoud

	Verantwoording	*9*
1.	*De sloopers breken*	*15*
2.	*Trotsche Synagogen*	*29*
3.	*Wanneer de vromen opgaan*	*47*
4.	*En gij zult u verheugen op uw feesten*	*61*
5.	*Tussen Tongeleth en Tollens*	*77*
6.	*De Sjoelgas*	*95*
7.	*Echa der echo's*	*119*
8.	*In onze dagen – voor onze ogen*	*141*
	Literatuur	*155*
	Bijlagen	*159*

Verantwoording

In de zitting van 3 mei 1954 besloot de Kerkeraad der Nederlands Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam conform het voorstel van het Kerkbestuur, dit college te machtigen, na verkregen goedkeuring van de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap, over te gaan tot verkoop aan de Gemeente Amsterdam van de gronden en opstallen aan de Nieuwe Herengracht 49, het Jonas Daniël Meijerplein 2–11 en Nieuwe Amstelstraat 1–9, alsmede na verkregen opdracht van het Bestuur van het Pensioenfonds voor de Ambtenaren der Nederlands Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam, van de grond en de opstal aan het Jonas Daniël Meijerplein 16, Sectie P nos. 1942, 2959, 1941, 1940, 333, 2663 en 345, groot 42 Aren, 45 centiaren, voor de som van *f* 500.000,—, onder de volgende bepalingen:

1e het verkochte wordt aanvaard in de staat, waarin het zich bevindt;
2e de levering in macht en bezit geschiedt op de dag van het verlijden der akte van overdracht; van die dag af komen alle baten van het verkochte ten gunste van de Gemeente Amsterdam; zij draagt van die dag af alle lasten;
3e de verkoopster is tegenover de Gemeente Amsterdam verbonden tot de wettelijke vrijwaring te dezer akte;
4e het verkochte wordt overgedragen vrij van zakelijke rechten zonder enige uitzondering in dit opzicht dan erfdienstbaarheden, welker bestaan aan de verkoopster niet bekend zou zijn;
5e verschil tussen de opgegeven en de werkelijke grootte van het verkochte zal noch tot verandering van de koopsom, noch tot vernietiging van de te sluiten overeenkomst aanleiding geven; van het daaromtrent bij de wet bepaalde wordt wederzijds afstand gedaan;
6e partijen doen over en weer afstand van de rechten tot ontbinding

der koopovereenkomst, voor haar voortvloeiende uit de bepalingen van de artt. 1302 en 1303 van het Burgerlijk Wetboek.

7e de akte van overdracht zal worden verleden ten overstaan van een van de Gemeente Amsterdam aan te wijzen notaris; de kosten en rechten, vallende op die akte en op haar overschrijving in de daartoe bestemde registers worden door de Gemeente Amsterdam gedragen.

Na zeer vele besprekingen werd overeenstemming bereikt met de Gemeente Amsterdam. „Bij onze aanbieding hadden wij het Gemeentebestuur medegedeeld, dat wij gaarne van de verkoop uitgesloten zouden willen zien de diverse gewijde zaken, die zich nog in de voormalige Synagogen bevinden, zoals de Heilige Arke in de voormalige Grote Synagoge met marmeren omlijsting en marmeren randplaten. Het Gemeentebestuur deelde ons mede, dat bedoelde Arke, die dateert uit de tijd van de bouw (1671) een belangrijk onderdeel van het interieur uitmaakt en het College acht het op grond daarvan gerechtvaardigd deze Arke te verwijderen indien dit onderdeel niet in het gebouw, nadat het een profane bestemming zal hebben gekregen, als herinnering aan de oorspronkelijke functie gehandhaafd zou kunnen blijven. B. en W. verzochten ons daarom te willen mededelen of verwijdering en overbrenging naar een religieuze omgeving op grond van godsdienstige overwegingen noodzakelijk is. Wij hebben hieromtrent overleg gepleegd met het Rabbinaat en wij hebben vervolgens B. en W. medegedeeld, dat het Rabbinaat het wel noodzakelijk acht, dat er zorg voor wordt gedragen, dat de Arke, wanneer zij in stand wordt gehouden, in een omgeving blijft, welke in overeenstemming is met het Joodse religieuze karakter van dit heilige Synagoge-onderdeel. Aangezien B. en W. zich ten aanzien van de bestemming van de gebouwen algehele vrijheid van handelen wensen voor te behouden, zodat thans nog niet vaststaat of de toekomstige bestemming strookt met de Joods religieuze opvattingen en met de eerbied, welke vereist is voor een dergelijk heilig voorwerp, moet het Rabbinaat dus bezwaar maken tegen het aanwezig blijven in het gebouw van bedoelde Arke. Het Gemeentebestuur heeft ten slotte medegedeeld, dat indien naar Joods religieuze opvattingen, in verband met een aan de Grote Synagoge te geven bestemming bezwaar

zou bestaan tegen het aanwezig blijven in het gebouw van de Heilige Arke, B. en W. zich in beginsel bij de verwijdering kunnen neerleggen.

Een definitief standpunt kan eerst worden bepaald wanneer de bestemming van het gebouw vaststaat.
Aangezien ons College de bevoegdheid had gekregen aan te wijzen ten overstaan van welke notaris de overdracht van het complex J. D. Meijerplein zou plaatsvinden, besloten wij de vijf notarissen, welke leden van onze Gemeente zijn, te berichten, dat wij door het lot zouden doen aanwijzen wie van hen bij B. en W. zal worden voorgedragen en dat wij het billijk achten dat genoemde notarissen het honorarium gelijkelijk zouden delen. Het lot heeft tenslotte aangewezen notaris Th. Heimans."

„Op 21 oktober 1954/25 Tisjrie 5715, donderdagochtend te 11 uur, heeft ten stadhuize ten overstaan van bovengenoemde notaris de overdracht plaatsgevonden o.a. in aanwezigheid van de Burgemeester en de Wethouder voor Publieke Werken. De Burgemeester sprak een kort woord, waarin hij gevoelens van piëteit uitte, die ook bij het gemeentebestuur aanwezig zijn op dit moment. De Burgemeester memoreerde dat de Raad niet slechts had besloten tot aankoop van het gebouw doch ook tot restauratie en tot het voteren van gelden daarvoor. Onder leiding van architect F. Eschauzier zal binnen 3 à 4 weken een aanvang worden gemaakt met de restauratie van de daken. Nadat de akte door de notaris was voorgelezen en door de beide partijen en de getuigen was ondertekend verkreeg de Voorzitter het woord. Spreker dankt het gemeentebestuur voor de betoonde medewerking, en voor het feit dat de Burgemeester persoonlijk aanwezig heeft willen zijn. Hij zag hierin het bewijs dat de gemeente Amsterdam deze gebeurtenis ook als iets bijzonders ziet. Voorts dankt de spr. de Wethouder voor de wijze, waarop hij de onderhandelingen, die zulk een moeizaam verloop hadden, tenslotte tot een goed einde heeft gebracht. Spr. memoreerde voorts het feit dat juist gisteren door de Joden over de gehele wereld met opgewektheid het Simchath Thorafeest is gevierd ondanks het grote leed dat nog zo kort geleden over ons is gekomen. Ook in Amsterdam vond deze viering met grote opgewektheid plaats en was er een grote vreugde

om het ideële bezit, om de Wet en niet om het materiële bezit. In deze geest gaat men de toekomst met vertrouwen tegemoet. Tevens kondigde hij aan dat binnenkort een monografie zal verschijnen ter gelegenheid van dit gebeuren, waarin de betekenis van het J. D. Meijerplein binnen het Joods Amsterdam zal worden uiteengezet."
Strikt genomen is hiervan „binnenkort" niets gekomen, doch van het uitstel kwam geen afstel. Het Kerkbestuur van de Hoofdsynagoge, dat ons opdroeg bedoelde monografie te schrijven, achtte het najaar van 1960 geschikt voor het verschijnen van deze historische Meijerplein-contemplaties, omdat het toen 325 jaar was geleden, dat de eens zo beroemde Asjkenazische Gemeente van Amsterdam werd gesticht. Diverse omstandigheden hebben er tenslotte toe geleid, dat dit boek eerst thans het licht ziet.

Amsterdam, 1 Adar 5721 / 15 februari 1961

J. M.

De sloopers breken, maar hoog-ongebroken
Bouwen daar de drie trotsche Synagogen
Aan 't Plein, waar weidsch de zomer is ontloken.
En de ochtendzon brandt door de boomenbogen,
Wanneer de vromen opgaan ten gebede.
En de avond daalt met zijnen kalmen vrede
Bij 't zonnig licht van ster en zilvermaan,
Wanneer zij weer ten nachtgebede gaan.

1

De sloopers breken

OP WEG NAAR HET VERLEDEN

NIET ZONDER aarzeling occupeert een Jood zich omstreeks dit jaar 1961 met de historie van de Amsterdamse Jodenhoek. Dat was in 1946, toen wij *Het Verdwenen Ghetto* publiceerden, geheel anders. Toen waren de wonden nog zo vers, toen was er nog de ongebreidelde nostalgie. In ons allen, Joden van zovele schakering, worstelden gevoelens van velerlei aard. Het verleden was voor altijd verloren, dat beseften we allen. Maar we wilden dit zo graag nog eenmaal ondergaan. We wilden de rekening opmaken, omdat we nauwkeurig wilden weten, wat er precies verdwenen was.

Sindsdien is er in de structuur van het gehele Joodse volk een ingrijpende wijziging ingetreden met het ontstaan van de zelfstandige Joodse staat, onze eigen staat Israël, in het jaar 1948. Naar binnen, maar niet minder naar buiten heeft dit historische feit een ingrijpende caesuur veroorzaakt.

Naar binnen, dit vooral. De Joodse staat hield een grondige opruiming onder de abstracte theorieën over het Joodse vraagstuk. Wat vroeger (en dit geldt speciaal voor Nederland) theoretische denkbeelden schenen, waren plotseling vanzelfsprekende waarheden geworden. De staat en de haar begeleidende vrijheidsoorlog deden een golf van geestdrift ontstaan bij alle Joden. Daar leefden in de Joodse massa's, ook in Nederland, positieve krachten, die zelfs door het Zionisme (en daaronder begrepen ook het proletarische) nimmer waren onderkend, laat staan gewekt. Een historie van eeuwen klopte en bonsde in harten. Israël! Wie onzer denkt niet nog wel eens aan dat simpele radiobericht, met een Messiaanse inhoud, waarop nagenoeg twintig eeuwen was gewacht. Israël werd de incorporatie van het nationale geweten, doch in een veel bredere zin, dan ooit een nationale Jood vóór 1940 had durven bevroeden. Ver en verder afstanden doorbraken de nationale barrière. „Wie is vandaag de dag geen Zionist?" zeiden eenvoudige Joden op het

voorbalcon van een Amsterdamse tram. En wat betekende dit anders dan dat het cerebrale Zionisme van vroeger was verdrongen door iets veel machtigers.
Het Ghetto kwam door dit alles op een enorme gevoelsafstand van de Joden uit het galoeth. Niet het verleden boeide van af die dag, doch de toekomst. Wat moest men ook zoeken achter afgebrokkelde muren en ingestorte huizen op de Jodenbreestraat, nu de slogans in de dagbladen Israël populariseerden. „Uit woestijnen werden bloeiende plantages getoverd". Een jong Joods geslacht kon in onze dagen opgroeien, dat zó ver van het Ghetto afstaat, dat er niet eens meer sprake is van enig begrip of enige kennis van zaken, laat staan van bindingen, die zelfs maar in de verte te maken kunnen hebben met heimwee of verlangen.
Maar ook *naar buiten* greep Israël in, in de eeuwenlang bestaande verhoudingen. Het Joodse volk door de calamiteiten van de Tweede Wereldoorlog toch al opgerukt naar de dagelijkse voorpagina's der couranten, kwam door de heldhaftige stichting van de Medienat Jisraëel[1]) onder de schijnwerpers der wereldopinie. Zij, die meewarig het lot der Joden in de diepste ballingschap hadden aanschouwd, zagen thans het volk van profeten en pioniers in een hun volslagen onbekende en ongekende gedaante. Het moge lateren voorbehouden zijn sociologisch te analyseren, welk een revolutie het Joodse volk in deze decennia heeft doorgemaakt. Ons zij vergund slechts terloops een enkele opmerking te lanceren, die voor het schrijven van dit essay van betekenis is.
Het Jodendom werd populair, de Jood een object van belangstelling en veelal van zulk een, die in de regel vervuld is van bewonderende sympathie. Een gehele Joden-literatuur is aan het ontstaan, hier en daar overgoten met een vaag-mystiek aroma, dat later zal blijken buitengewoon ongezond te zijn geweest. Voor ons gezichtsveld vandaag is het in dit verband uitsluitend noodzakelijk te wijzen op de minder beschouwelijke, doch het publiek daardoor vaak nog sterker aansprekende neiging: aandacht te vragen voor wat met een weidse term „folkloristische achtergronden" zou kunnen worden genoemd.

---

[1]) Medienat Jisraëel = Staat Israël

De Joodse anecdote, de Jodenhoek, het Jodentaaltje, dit alles – mits sappig opgediend – vormt graag gelezen leesstof. Kennis van zaken wordt in de regel niet vereist. Sentimentele sfeertekening introduceert in de harten der lezers maar al te gemakkelijk een beeld van „Joods" leven, dat – en hier raken we een essentie – in feite niets te maken heeft met Joodse cultuurhistorie.
Tussen beide vuren bevindt zich de schrijver van het vroegere Joodse leven te Amsterdam. Aan de ene kant verheft zich een Joodse toekomst, die definitief schijnt te hebben afgerekend, ook met het locale verleden van het Amsterdamse Jodendom. Aan de andere kant ontstaat onder invloed van de onevenredig grote belangstelling van niet-Joodse zijde voor de Jood als zodanig, een steeds meer vervlakt beeld van het eenmaal zo bruisende Joodse centrum in Mokum Alf.[1])

Op welke wijze is, gezien tegen de achtergrond van de geschetste problematiek, ons standpunt thans gerechtvaardigd?
Het lijkt ons niet slechts voldoende de legitimiteit van Ghetto-geschiedenis te verdedigen op grond van de ontoereikendheid der talloze pseudo-histories. Ook tegenover der Verneinung van het galoeth, die in het wezen van Israël verankerd ligt, kan een Joods historicus, die het Jonas Daniël Meijerplein beschrijft, zich handhaven. Tegenover de opvatting dat *in Israël* het galoeth[2]) (als fase in de historie der Joden) heeft opgehouden, sta onze mening, dat *in de gola* (geografische verbreiding van het wereldjodendom) nu nog het galoeth (ballingschapsbewustzijn) de historische kenbron bij uitnemendheid vormt. Een factor in de tijd, een factor mede in de Joodse eeuwigheid.
Na anderhalve eeuw emancipatiestrijd heeft het Zionisme zijn doel volbracht, door de stichting van de Joodse Staat. Willen wij, diaspora-Joden, ons naast en ten behoeve van Israël handhaven, dan moeten wij ons de vraag durven voorleggen: hoe kan een Jood, die niet naar Israël gaat, respectievelijk is gegaan, zich handhaven als zoon van zijn volk.

---

[1]) Mokum/Makom = plaats; Alf = eerste letter van het Hebreeuwse alfabet en als getal: één. Dus: „Plaats no. 1"; gaarne gebruikte benaming voor Amsterdam.
[2]) Galoeth = diaspora.

Het antwoord op deze vraag kan simpel aldus worden gegeven, dat het voor ons – het geslacht in de woestijn – uiterst noodzakelijk moet worden geacht ons te bezinnen op de legale Joodse bronnen en de zuivere Joodse historie. Juist de stichting van de Staat Israël, met al zijn nivellerende nationale invloed, maakt het voor ons noodzakelijk ons opnieuw te oriënteren op de oude status der „Joodse Natie" en haar eeuwenoude Kehilloth.[1])

Verwacht van ons niet, dat wij U het Meijerplein laten zien in alle overgevoelige tekening van standwerker tot dokwerker. Wij willen U binnenvoeren in een stuk Joodse geschiedenis, waarvan de waarden nog zeer reële betekenis hebben voor ons en onze kinderen. Laten wij desnoods het Ghetto geheel vergeten; maar moge van ons geslacht nimmer worden gezegd, dat wij geen begrip hebben kunnen opbrengen voor de eeuwige lamp van het Jodendom, die branden bleef boven alle puinhopen der diaspora.

[1]) Kehilloth (enkelvoud Kehilla; vulgo Kille) = Gemeenten.

DE JODENHOEK

In 1929, toen de grote crisis begon, verwisselde mijn hospes het perceel aan de Joden-Heerengracht no. 75 (van het huis bestaat geen splinter meer) voor een woning in een traditieloze straat achter het Concertgebouw. Dit begrip „achter het Concertgebouw" moet wel met enige soepelheid worden gehanteerd; de nieuwe woning lag er wel erg ver achter, maar zo spraken de Joden nu eenmaal. De weemoed, waarmee hij sindsdien dagelijks mediteerde over het oude Ghetto, de liefde, waarmee hij het woord uitsprak, mogen illustreren hoezeer de Jodenhoek van Amsterdam wel ten onrechte herinneringen zou oproepen aan een gedwongen, afgesloten vreemdelingenwijk. Wij moeten veel meer denken – ook hier in Amsterdam – aan een vrijwillig gekozen territorium, waar de Jood het contact zocht en vond met zijn mede-Joden. Hier vond hij een compensatie voor het ontbreken van zijn vaderland; hier kon hij de cultuur van zijn volk beleven en verdiepen. In dit verband is het merkwaardig, dat in het oude Jodencharter van Haarlem – 1605 – uitdrukkelijk gesproken wordt van een vrijwillig door Joden gekozen stadswijk.

„Ende (zo luidt het daar) zullen in de stadt promiscue onder den Christenen mogen woonen ofte zoe zij apart ende bijsonder van de Christenen bij malcanderen zouden begeren te woonen sal de Magistraet naer gelegentheyt haer daertoe een plaatse ofte quartier binnen der voors. stadt Haerlem aanwijsen, omme de selve te mogen copen, betimmeren, accommoderen ende besluyten tot heuren costen ende omme aldaer tzamen bij den anderen te woonen als in Italien, Duytsland ende andere landen".

Zien wij af van de jaren der bezetting, dan is ons slechts één schriftelijk gegeven bekend, waarin wordt gewaagd van een door de overheid vastgestelde grens van den Jodenhoek. Wij denken aan het *Request van*

de eigenaars en bewoonders van de perceelen op de St. Anthony Breestraat, Nieuwe Hoogstraat etc., omstreeks 1750 – 1754 ingediend.
Dit stuk, door A. M. Vaz Dias aan het licht gebracht, is niet mals in zijn anti-Joodse formuleringen.

„De voorsz. Joden en wel voornamelijk het slechtste en geringste soort onder deselve zich sedert eenige tijdt over de gemelde St. Anthonys Sluys en in verscheijde wijken deser stad, waarin te voren nooit Joden gewoond hebben, versprijden en aldaar niet alleen door hunne haveloosheyd het allergrootste ongerief aan de in hunne buurt wonende Christenen veroorsaken maar noch bovendien aan de selve de uiterste nadeel in hunne neeringen, handteeringen en respective middelen van bestaan toebrengen, doordien de meergenoemde Joden, directelijk vilipenderende de keuren bij Ued. Groot Achtb. in dato 29 May 1632 en 2 September 1705 geëmaneert sich niet ontzien, soo op de St. Anthonys Breestraat als op andere plaatsen alwaar sij sich hebben ingedrongen met allerlij waren en goederen mitsgaders oude kleeren, lappen etc. voor te staan en die opentlijck uit te venten, alles tot merkelijke prejuditie der Christenen, die dus genoodsaakt wordende de nabuurschap der Joden, soo veel mogelijk te schuwen, aan deselve door het verlaten hunner woningen, des te meer de gelegenheid moeten geven om sich alomme te extenderen, hetgeene eyndelijk indien daarinne bij Ued. Achtb. niet krachtdadig werden voorsien behalven de boven geallegueerde schadelijke uytwerksels ook tot merkelijke ontluystering en vervuiling van deze stad soude strekken.
Waaromme de Supplianten sich keerende tot Ued. Groot Achtbaren gandsch ootmoedigh versoecken dat Ued. Groot Achtb. bij keure gelieven te bepalen de plaatsen alwaar de Joden, binnen dese stad voortaan sullen mogen wonen...".

Door de Joodse instanties is hiertegen destijds geprotesteerd, zowel van Sefardische als Asjkenazische zijde, en van een limiteren der Joodse woonplaatsen is inderdaad niets gekomen. Zoals al werd opgemerkt, duurde het tot de duistere jaren van de bezetting, alvorens er in Amsterdam ooit sprake zou zijn van een echt vijandelijk bedoeld Ghetto, een

zo bekend woord, waarvan intussen de oorsprong onzeker blijft.[1]) Toen echter – in de periode van 1940 tot '45 – had het begrip „de Jodenhoek" reeds lange jaren slechts een symbolische en geen werkelijke inhoud gedekt. Volgens het bekende rapport, vanwege de Joodsche Raad destijds opgesteld, betreffende de „Statistische gegevens van de Joden in Amsterdam", woonden in „Het Oude Ghetto" .....7.088 Joden
in de Weesperstraat en omgeving .....6.590 Joden
en in de Plantage- en Sarphatistraatbuurt .....3.434 Joden
Dat betekent dus, dat van de ongeveer 80.000 Joden, die Amsterdam destijds rijk was, er nog geen tien procent in de oorspronkelijke Jodenbuurt woonde, terwijl al met al in de als Joods bekende straten ruim twintig procent van de totale Jodenbevolking was gevestigd.

Reeds vrij vroeg had de verspreiding der Joden over de stad een aanvang genomen. In de negentiende eeuw werd dit proces voortgezet. Vooral na de sanering van de oude Jodenwijken in het centrum (1926) toen onder construktieve mokerslagen vele krotbuurten definitief werden opgeruimd, vond een massale emigratie plaats. Het eerste project, dat door het Gemeentebestuur in behandeling werd genomen, was de sanering van Uilenburg (januari 1910). Daarna kwam de Eerste Wereldoorlog. Na 1926 kwam Marken aan de beurt en de Valkenburgerstraat, die ik nog net heb gekend, met zijn schilderachtige sfeer en zijn eigenaardige, intieme sjoeltjes, maar ook met zijn door en door zieke, onhygiënische levensomstandigheden. A. M. Vaz Dias eindigt zijn voortreffelijke beschouwingen over het Amsterdamsche Jodenkwartier met de wijsgerige verzuchting: „Ik ben jong geweest, ook ben ik oud geworden." (Ps. 37 v. 25). „In mijn jeugd zag ik de krotten van Marken en Uilenburg; ik prijs mij gelukkig in mijn oudere jaren de ruime woningen in de Transvaalsbuurt te mogen aanschouwen".

Interessant historisch probleem! Het Ghetto als centrale Joodse buurt van Amsterdam bestond voor 1940 niet meer. Voordat de werkelijke catastrofe over ons allen kwam, was het, als gevolg van decentralisatie

[1]) Zie *Yivo Annual of Jewish Social Science*, Vol. I, *Yiddish Scientific Institute – Yivo* – New York, 1946, pag. 260 env. *The Origin of the word Ghetto.*

reeds lang verdwenen. Achteraf lijkt het vaak, of de ondergang van de Joden van Amsterdam eerst de vernietiging van deze buurt met zich heeft gebracht. Vaak wordt dan een flauwe rest van uiterlijk-Joods leven (Waterloopleinmarkt, Markt in de Jodenhoek) wel zeer ten onrechte als een oorspronkelijk stuk, schilderachtig Jodendom aangemerkt. De buurt zelf was toen echter al zó sterk door de oorspronkelijke bevolking verlaten, dat diverse Synagogen, eenmaal het werkelijke centrum van het oude Amsterdamse Jodendom, moesten worden gesloten. Nieuwe buurten in Zuid en Oost maakten het oprichten van grote Sjoelen daar noodzakelijk. Daaromheen ontstonden nieuwe Jodenbuurten. Men sprak van Ghetto-Oost en Ghetto-Zuid. De Joodse humor sprak van het *Jonas* Daniël Willinkplein. Een jaartal uit het historie-boek der Amsterdamse anecdotes: „1928. De Joden trekken over het kanaal...". En verwezen de Amsterdamse tramconducteurs slecht-Nederlands sprekende Duitse Joden, reeds nog vóór hun uitgesproken vraag niet naar „vierundzwanzig oder fünfundzwanzig"? Dialectisch blijft het intussen merkwaardig, dat retrospectief alles of bijna alles, wat in de herinnering aan Joden in deze stad is blijven voortleven, wordt vastgehaakt aan een buurt, die hoe leger zij bij nuchtere beschouwing ook in een recent verleden mocht worden, steeds meer wordt vervuld van herinnering en beeldvorming, van nostalgie en weemoed. Symbolen blijken ook hier sterker dan documenten.

Jonas Daniël Meijer, 1780–1834.
Litho van J. A. Daiwaille naar het bekende schilderij van Louis Moritz.
Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Deventer Houtmarkt, naar een 19e eeuwse litho.

J. A. Langendijk. Plechtige intocht van koning Lodewijk Napoleon in zijn nieuwe (derde) residentie, 20 april 1808. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

L. W. R. Wenckebach Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Naar een schilderij van G. J. Staller: De Neie Sjoel op Jomtef gaat uit.

Martin Monnickendam (1935). De hoek van het Meijerplein, vol leven.
De crayontekening van de Joodse kunstenaar werd door de ambtenaren der N.I.H.S. aangeboden aan het bestuur der Gemeente, ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der Kehilla in 1935.

Begrafenis van Opperrabbijn A. S. Onderwijzer (november 1934). De lijkkist wordt uit de Grote Sjoel gedragen.

Het verbranden van de chomets op het J. D. Meijerplein. Deze afbeelding werd ontleend aan de anti-semitische brochure „De Joden in Nederland", waarin dit gebruik als een uiting van „donker Middeleeuwsch bijgeloof" wordt voorgesteld.

GRENZEN VAN HET GHETTO

In het voorafgaande werd reeds bij herhaling gesproken over de oude Jodenhoek. Wat hebben wij daaronder te verstaan?
Tegen het einde van de zestiende eeuw kwamen de Marranen[1]) naar Amsterdam. Het was in de tijd, dat de derde uitbreiding van de groeiende koopstad haar beslag vond. Zij omvatte de terreinen langs de St. Antonisdijk (Jodenbreestraat), waarvan de grens ten noorden werd bepaald door het IJ en ten zuiden door de Binnen-Amstel. Het is dan ook niet toevallig, dat in het apocriefe verhaal van Uri ha-Levi, dat uit 1710 dateert, en waarin mededelingen worden gedaan over de komst der Sefardiem[2]) omstreeks 1600, wordt verteld, dat de Emdense rabbi de Joden, die naar hier wilden verhuizen, de Montelbaanstoren zou hebben gewezen en de zich daar dichtbij bevindende Jonkerstraat.
Reeds zeer vroeg hebben de Joden zich gevestigd op de „Breestraat" en op Vloonburg ofwel Vlooijenburg. Dit laatste was de benaming van het gehele terrein, dat werd ingesloten door de Breedestraat, de Schans (Nieuwe Amstelstraat), Binnen-Amstel en Zwanenburgwal. De naam is ontleend aan het feit, dat dit stadsgedeelte voor de uitleg van 1593 een „burg" vormde tegen de „vloeden" (overstromingen) van de Amstel. Hier bevond zich het centrum van het Joodse leven gedurende de bloeitijd van het Joodse Amsterdam tot omstreeks 1670.
Wil men een exact jaartal, dan zouden wij daarvoor kiezen 1666. Het was in dat jaar, dat de nationale spanningen en emoties in het Joodse Amsterdam nog zó sterk bleken, dat men reëel kon geloven in de pseudo-Messias Sabbattai Zwi. Hier heeft men gedanst met de Sifre Tora[3]) hier heeft men geloofd, dat de terugkeer naar Palestina verwerkelijkt zou worden, niet eens „spoedig in onze dagen", want daaronder kon men

---

[1]) Marranen = Schijnchristenen.
[2]) Sefardiem = „Portugese" Joden; Asjkenaziem = „Hoogduitse" Joden.
[3]) Sifre Tora = Torarollen. Tora = Pentateuch, de vijf boeken Mozes.

nog de dag van morgen verstaan, doch vandaag, „vandaag, als gij maar naar zijn stem wilt luisteren".
Dat de grote synagogen van Asjkenaziem en Sefardiem na 1670 werden gebouwd, is een teken aan de wand der geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom. De grote teleurstelling over de catastrofe van de Sabbattiaanse beweging schiep een atmosfeer, waarin het blijvende karakter van de ballingschap zijn weerspiegeling vond.
Maar dan – omstreeks 1670 – zijn ook de eilanden Marken, Uilenburg en Rapenburg al door Joden bevolkt. Dan ook zijn de Sefardiem in aantal allang overvleugeld door de Hoogduitse Joden, waarvan de grote trek omstreeks 1635 begon. Het waren de pogroms van de Hetman Chemielnicki, die in 1648 leidden tot een massale immigratie van Poolse en Russische Joden naar dit land van vrijheid en verdraagzaamheid. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw vestigden vele Asjkenaziem zich op de door ons genoemde eilanden als Uilenburg en Marken, waar zich reeds vroeg een synagoge der Asjkenaziem moet hebben bevonden. Ook in de omgeving van de Verwerstraat hebben Hoogduitse vluchtelingen woonplaatsen gezocht.
Niet lang na dit jaar 1648 begon de vierde uitbreiding van Amsterdam (1658). De grens van het stadsgedeelte, dat voor ons het centrum der belangstelling uitmaakt, werd verlegd naar de Veste, de tegenwoordige Sarphatistraat. De Rapenburgerstraat en de Nieuwe Amstelstraat ontstonden en de Zwanenburgerstraat werd aangelegd. Hier vestigden zich de beter gesitueerden van het Ghetto. De trek die wij dus hier signaleren, vond in het begin der achttiende eeuw haar voltooiing. Dan zijn de Weesperstraat, de Nieuwe Heerengracht, de Nieuwe Keizersgracht en de Nieuwe Prinsengracht nieuwe Jodenstraten geworden en heeft de Jodenbuurt grenzen gekregen, die wij aldus globaal kunnen samenvatten: het stuk Amsterdam, dat begrensd wordt door de Amstel van de Hooge Sluis tot de Kloveniersburgwal – de Kloveniersburgwal tot de Nieuwmarkt – St. Anthoniebreestraat, Jodenbreestraat, Muiderstraat en Plantage Middenlaan – Sarphatistraat.
Zeer globaal inderdaad, want enerzijds wordt hier de Plantage ingelijfd, die toch eigenlijk buiten de oorspronkelijke Jodenhoek valt en

pas veel later overwegend door Joden wordt bevolkt; anderszijds is de Sarphatistraat slechts zeer gedeeltelijk als uiterste grens te accepteren.

In de negentiende eeuw en later zouden buiten de Sarphatistraat zeer merkwaardige Joodse buurten ontstaan, wier karakter ongetwijfeld geheel door Joden werd bepaald en waarin ook naar cultuurhistorische maatstaven gemeten een echte Joodse sfeer kon gedijen. Wij denken hier aan de Swammerdamstraat en omgeving, aan Kazernestraat en omgeving en aan het vrij groot aantal bloeiende chewre-sjoelen,[1]) dat in zulke buurten kon ontstaan. Opmerkelijk is het, dat in het laatste kwartaal van de vorige eeuw de Joodse bevolking van Amsterdam zich sterk uitbreidde, een gevolg niet alleen van de opkomst van handel en industrie, doch mede van twee typisch-Joodse componenten: de Jodenvervolgingen in Oost-Europa en de aantrekkingskracht van het diamantvak. In 1879 overschrijdt hun aantal de 40.000! In 1815 was het aantal Joden nog niet eens 18.000. De Kaapse Tijd bleef niet zonder invloed. In de stadkwartieren IJ/IJ en M.E.O. vestigden zich talloze Joden, die „het vak" beoefenden en die er een intensief verenigingsleven creëerden, waarin ook aan het Jodendom plaats werd ingeruimd. De Gerard Doustraat-Sjoel vormde hier een middelpunt van Joods-geestelijk leven. Zelfs ontstond er aan de peripherie van het Gerard Doustraat-centrum een soort gesaeculariseerde Ghettobuurt der betere standen. Wij denken aan straten als de Den Texstraat. Dit verschijnsel stond overigens niet op zichzelf. De eigenlijke sfeer van het Joodse Amsterdam hield geen rekening met de grenzen van de Jodenhoek.

Reeds in de jaren Tachtig van de vorige eeuw hadden de Joden in zekere zin bezit van het Rembrandtplein genomen, waar niet alleen de zoon van Jokef Content bij Mast biljart speelde, maar waar ook Lodewijk van Deyssel samenkwam met diamantairs als Batavier en Romijn (de Joden spraken van „de Batavieren en de Romijnen"), die er gaarne de lunch gebruikten, doch slechts in zoverre van de spijswetten afweken,

---

[1]) Chewre-sjoelen = Vereniging-synagogen (buurt-synagogen).

dat zij alleen maar eiergerechten nuttigden en aldus het aanzien gaven aan „De Eierclub van Mast".
Maar in diepste wezen kon dit gesaeculariseerde Ghetto nooit dezelfde gevoelswaarde voor de Joden uitmaken, als het oorspronkelijke Ghetto waartoe het Meijerplein behoorde, dat dus eerst in de tweede historische fase van de geschiedenis van het Joodse Amsterdam van betekenis wordt. Na de vierde uitleg immers, werd dit stuk bij de Jodenhoek getrokken.
Allereerst een locaal-geografische oriëntatie. Het huidige plein is aangelegd op de voormalige Deventer Houtmarkt en op gedeelten van de in 1874 gedempte Houtgracht en Muidergracht. De Houtgracht verbond de Zwanenburgwal met de Nieuwe Heerengracht. Langs de waterkant stonden de iepenbomen, waarvan een deel zich heeft gehandhaafd aan de stille kant. Haar naam ontleent het plein aan de vermaarde Joodse jurist Joune Rintel, beter bekend als Jonas Daniël Meijer (1780–1834), die een rol van betekenis speelde tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon. In 1808 werd hij directeur van de Koninklijke Courant. De Celles noemde hem „un homme d'infiniment d'esprit". Bij Raadsbesluit van 2 oktober 1873 werd op deze wijze de herinnering levend gehouden aan een belangrijke Joodse figuur, die in de negentiende eeuw op zijn wijze ontzaglijk veel voor de Joodse zaak had verricht.

In de jaren der bezetting zou nog éénmaal de oorspronkelijke naam terugkeren. Maar na de bevrijding werd Jonas Daniël Meijer in ere hersteld. Toen echter waren de Joden verdwenen, voor wier emancipatie en gelijkstelling deze typisch-verlichte jurist zich tijdens zijn vruchtbaar leven zoveel moeite had getroost.

Joune Rintels eigen nageslacht was al veel eerder via doop en Lutherse Kerk in het Joodse niets verdwenen.

2

Trotsche Synagogen

PLEIN TUSSEN DE PLEINEN

MEN KAN zonder meer vaststellen, dat wanneer een Jood – sprekende over het Ghetto – gewaagt van „het" Plein, daarmee zeker niet in eerste instantie het Jonas Daniël Meijerplein behoeft te bedoelen. Daarbij komt, dat voor niet-Joden dit Meijerplein in weinig opzichten verbonden is met Joodse folklore of Joodse eigenaardigheden. Dit is veel meer het geval met het Waterlooplein.
Wij raken hier een kernprobleem in de beoordeling van het Ghetto niet alleen, doch meer nog in, wat wij zouden kunnen noemen, de literaire verbeelding van de Amsterdamse Jodenhoek. De Jodenhoek is tientallen malen beschreven. Van Multatuli tot ver voorbij Meijer de Hond. In de lange reeks van letterkundigen, die hun pen hebben beproefd op de beschrijving van het Joodse Amsterdam, vinden wij namen als A. van Collem, Israël Querido, Herman Heyermans, Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan. Nochtans zal het niemand gemakkelijk vallen, een beschrijving te vinden van het Plein, waarvan wij de historie in dit geschrift moeten realiseren.
Bij literair-historische analyse valt nog iets op. Er zijn plaatsen in het Ghetto, die voor bepaalde schrijvers wezenlijke betekenis hebben gehad. Voor Israël Querido is dit zonder meer de omgeving van de Zuidertoren. De Breestraat trok figuren als Sani van Bussum en A. van Collem. De laatste, begaafde dichter, heeft in de *Kroniek* van P. L. Tak in een prozagedicht de Jodenbreestraat vereeuwigd, maar ook zwierf hij – als Herman Heyermans – langs Uilenburgersteeg en Joden-Houttuinen in

„. . . de wijk der ventende profeten
En profetessen wiegend aan de kar. . ."

En dan de reeds genoemde Meijer de Hond, zelf kind van het Ghetto, wiens gehele bundel *Kiekjes I* is gewijd aan Jodenbreestraat en Water-

looplein. „Waarschijnlijk 'n verbastering van Water-lou-plein. Want toen 't water zaliger gedempt was, werd 't gedoopt met dien naam. Ik zou anders niet weten, waar nu 't water vandaan moest komen. D'r woont zelfs niet één melk-boer."
De markten, zij spraken en spreken nog tot de oppervlakkige beoordelaar en liefhebber van de Jodenhoek. Waar men in gedachten nog wel eens rondwandelt, zoals Multatuli moet hebben gedaan, voordat hij zijn kostelijke beschrijving componeerde. Maar wie sprak, schreef of dichtte over het Meijerplein?
Ze zijn er zeker geweest, maar wij moeten hen zoeken temidden van die-

Het Meijerplein met „de winkel van Van Creveld", het redactiebureau van het Centraal Blad.

genen, voor wie de essentie van de Jodenhoek niet wordt gevonden in pittoreske eigenaardigheden, die in de wandeling moeten doorgaan voor „Joods". Carry van Bruggen kwam er in haar jeugd, met vader Izak, die chazzen was in Zaandam; „chazzen, rebbe en brugophaler", zoals het in vertrouwelijke terminologie heette. Zij bezocht met hem de winkel van Van Creveld, waar benodigdheden voor het Joods-rituele leven werden gekocht, waaraan de arme Joodse rebbe nog een cent extra verdiende. En in een iets later stadium verscheen op het plein haar broer, de chazzens-zoon en dichter Jacob Israël, die er alleen kwam om gebruik te maken van de sjoel, de Grote Sjoel, om er te oren. En hoe! Wie vroeger of later zijn schreden bewust richtte naar centrale Joodse instituten, die kon hier terecht. Want temidden der pleinen van Amsterdam, temidden ook van de pleinen der Jodenhoek, was het Meijerplein de plaats, waar de grote synagogen van Amsterdam, eens, hoe lang wel geleden, waren opgericht. Maar tot hoevelen sprak dit? En werden die weinigen niet steeds zeldzamer?

Ook in het geijkte illustratiemateriaal, in prenten, gravures, schilderijen is dit een opvallend verschijnsel. Als Jozef Israëls of Liebermann door de Jodenhoek slenterden, dan was het zelden hier. Ook zij zochten als de scheppers van proza en poëzie, de achterbuurten, de Breestraat. Het liefst op dagen, dat de Jomtew zijn intrede zou doen.

Is het niet merkwaardig, dat zelfs de positieve Jood Israëls er blijkbaar nooit over heeft gedacht zich in te leven in de sfeer van dit, toch in zijn jaren nog bestaande officiële centrum van Joods Amsterdam! Van de lateren kwam tenminste de begaafde Monnickendam tot over de drempel van de grote Godsgebouwen. Maar zijn oeuvre blijft in dit opzicht enigszins apart staan. Van G. J. Staller zal later nog sprake zijn. Beider werkzaamheid verdient de aandacht van alle minnaars der Amsterdamse Jodenhoek.

Willen wij een boek als dit adequate versieringen meegeven, dan zijn we grotendeels aangewezen op fraaie, doch uit de aard der zaak vaak cerebrale gravures van zeventiende- en achttiende eeuwse gojiem. Maar dan zijn de sjoels in gedachte en sfeer onttrokken aan hun eigenlijke, Joodse bestemming. Dan zijn het bouwwerken geworden, die slechts

één ding illustreren: de schoonheid van Amsterdam. Of een enkele keer ook, met de soekoth (loofhutten) op het Meijerplein, de eigenaardigheden den Joden, in de zin, waarin ook nu dit zeer algemeen zou kunnen worden gedemonstreerd.
En toch: beschrijving van het Meijerplein! Want hier liggen ondanks alle skepsis naar ons gevoel twee belangrijke componenten van het Joods leven en de Joodse historie van Amsterdam. Eén noemden wij reeds: hier werden de grote synagogen gebouwd.
In chronologische volgorde:
In 1670, dus vóór de Portugese Esnoga, de Grote Synagoge. Architect

Grote Sjoel – de Neie is nog niet gebouwd – op de hoek van Houtmarkt en Amstelstraat, door P. Schenck.

Daniël Stalpaert. Geopend 25 maart 1671 (15 Nisan 5431).

Tussen 1671 en 1675 (gestagneerd door de oorlog van 1672) de Portugese Esnoga.

In 1730 (Sjabbath Nachamoe)[1]) werd aan het Meijerplein, dat toen dus nog niet zo heette, de Nieuwe Synagoge ingewijd, die in 1750 een grote uitbreiding onderging en op 24 maart 1752 (9 Nisan 5512) *opnieuw* werd ingewijd.

Maar toch verklaart dit niet alles. Belangrijker als element van centraal-Joods leven kan worden geacht de omstandigheid, dat sinds eeuwen op dit plein de instituten waren gevestigd, die leiding gaven aan het Joodse beleid van Amsterdam niet alleen, doch van geheel Nederland. En dit maakt het verdwijnen juist hiervan tot een gebeurtenis van bijzondere betekenis. Met de verkoop der synagogen immers is de grote geschiedenis van de Hoofdsynagoge definitief voltooid. In een visionair beeld roept ergens H. P. G. Quack een toekomstig monument op, dat gewijd zou moeten worden aan Spinoza, een monument, dat tussen de drie synagogen zijn geëigende plaats zou moeten vinden. Het is er niet gekomen. Ongeveer op de bedoelde plaats staat nu de strijdbare dokwerker van Mari Andriessen, als herinnering aan de unieke, collectieve strijd van de stad Amsterdam ten behoeve van zijn weerloos ondergaan Joods volksdeel. Tussen de contemplatieve wijsgeer en de stoere arbeider voltrok zich een brok verleden, eenmaal vervuld van bloei, maar ook toen nimmer ontdaan van de wisselvalligheid, die Joodse ballingschap vergezelt.[2])

---

[1]) Sjabbath Nachamoe = Troost-Sjabbath; de Sjabbath na de vastendag om de verwoesting van Jeruzalem (9 Ab), waarop uit de profeet Jesaja het 40ste hoofdstuk wordt gelezen („Troost, troost Mijn volk").

[2]) In een brief van 9/1/1961 deelde Mari Andriessen ons mede, dat onder invloed van een gesprek met de Heer B. A. Sijes van het Rijksinstituut voor Oorlogscodumentatie te Amsterdam en auteur van de bekende monografie *De Februari-Staking*, 1954, vooral de unieke, collectieve actie van een gehele stad ten behoeve van haar Joodse inwoners hem had geinspireerd. „Niet in Moskou" – aldus het schrijven van de beeldhouwer – „niet in Warschau, maar in *Amsterdam* en dat *dat* de onvergankelijke roem van Amsterdam is. Getracht heb ik de macht van het volk, van het rechtvaardigheidsgevoel van het volk in die figuur uit te drukken, de nadruk leggende ook op het ongewapende van de man."

DE GROTE SJOEL

Hij is verkocht, de Grote Sjoel en aan zijn heilige bestemming onttrokken. Wij moeten er nog allemaal aan wennen. Als wij vroeger „broches"[1]) leerden en in die lange rij van formuleringen ook nog tegenkwamen de „lofzegging" voor een verwoest Bedehuis, dan kwam ons dit wat anachronistisch voor. En als wij ons dan ook al realiseerden, dat overal in ballingschap zoiets toch mogelijk was, dan was niemand onzer geneigd dit te betrekken op onze eigen omgeving, of om concreet te blijven: op de Grote Sjoel. Zeer goed herinner ik mij dit afschuwelijke weerzien op een stralende zomerdag in 1945. Wat daarvan te zeggen, behalve dat ene: die dichtgemetselde deuren, waaruit lugubere beelden naar buiten traden.

Sprak de Grote Sjoel nog tot de verbeelding van onze generatie? Wij doen er goed aan ook hier nuchter te blijven. Er was een deel, een groot deel, van het Amsterdamse Jodendom onverschillig geworden tegenover het oude Jodendom en zijn legitieme centra. Dat had zo zijn historische oorzaken! Er waren ook bewuste Joden, wij denken aan grote groepen Zionisten, die vol begrip bleken voor het *groot-Joodse* verleden, doch juist daardoor de afstand voelden tegenover een te beperkte liefde voor het Joodse Amsterdam. Dat was overigens intussen niet altijd zo geweest, want er had ook eenmaal een geslacht Zionisten bestaan, dat het Verdwijnend Ghetto met liefde had omgeven en zich gebonden wist ook aan de Grote Sjoel. Maar vooral in de jaren tussen 1930 en 1940 waren er scheidingslijnen ontstaan, waardoor veel traditie van het Joodse Amsterdam op enorme gevoelsafstand was gekomen.
En toch, de Grote Sjoel bleef vele generaties boeien en boeide ook velen nog van die Joden, die verzwerfd woonden over de metropool, maar die

---

[1]) „Broches" (Berachot) = Lofzeggingen.

op gezette tijden de weg vonden naar de hoek van het Meijerplein. Op speciale dagen, voor speciale diensten. Men kwam binnen door het portaal en trok een van de dubbele deuren open, die langzaam achter je dichtviel en een soort resonerend, dof geluid maakte. Als het heel stil is en daardoor de herinneringen in iemand des te levendiger worden, dan kan men soms plotseling dit geluid horen en zich afvragen of een muzikaal-begaafde niet een symfonie zou kunnen maken van al die geluiden, die het leven in de Amsterdamse Jodenhoek kleur gaven. De smalle deur van het Seminarium, die scherp klapte als hij achter je dichtviel. De brede deuren van het Beth Hamidrasj[1]) met hun glas-in-lood, die een ietwat schel geluid produceerden. Deuren, deuren, wie zou ze, zo hij zou kunnen, nog eens durven openmaken? De poort naar het verleden is in het slot gevallen.

Het is misschien bij velen niet bekend, dat de Hoogduitse Joden bij herhaling verlof hebben moeten vragen voor de bouw van de Grote Synagoge. Eerst in het begin van 1670 werd het verzoek toegestaan. Op 8 januari 1670 werden door de Parnassiem „in coop overgenomen drie erven, no 1, 2 en 3, aan 't plein van de Muidergraft en 't parck ensulx, om een Synagoge op te bouwen tegen 12 stuyvers 7 ¾ penningen de vierkante roet sullende de juckinge (palen, planken) van stadswegen van kant gemaekt worden. „ Op 28 maart d.a.v. werd het timmerwerk besteeds aan Jillis van Vin, Mr. Huystimmerman en het metselwerk aan Elias Bouman, Mr. Metselaer, die later naam zou maken door zijn werkzaamheden voor de Portugese Esnoga vooral.
In het contract met Bouman komt nog de volgende clausule voor: „Item als dit werck opgemaekt sal sijn zoo zal de Heer Daniël Stalpaert het werck opneemen of het niet wel gemaeckt is off yets daer nog aen manqueert, totdat de besteeders hun contentement hebben." Daniël Stalpaert, wiens bouwstijl wij eveneens terugvinden in de Eilandenkerk en de Oosterkerk.
Beide contracten bevatten uiteraard nog de volgende bepaling: „Op

[1]) Beth Hamidrasj (Beis Hamidrosj) = „Leerschool"; Asjkenazisch instituut, dat later zijn gebouw betrok aan de Rapenburgerstraat no. 109. De naam van dit instituut is *Eits Chajim.*

Sabbath en heylige daegen niet aent boven gedachte werck te wercken, welck werck niet hoger sal komen te staen in alles met het werckloon van den timmerman en metselaar dan twintigh duysent gulden".
En zo begon de bouw van een trotse Sjoel, het middelpunt van een bloeiende gemeente, die nauwelijks enkele decennia geleden was gesticht door een handjevol „displaced persons", zouden wij kunnen zeggen. Een Kehilla, die op de weg was (en hier is geen woord te veel en geen accent te zwaar) een beroemd middelpunt in het diaspora-Jodendom te worden, een „Moeder in Israël".[1]) Denken wij alleen aan Chaim Nachman Bialik, de prins der dichters van het nieuwe Joodse volk, die als jongetje in het Russische cheider[2]) zijn kleine handen liet glijden over de sierlijke letters van de naam Amsterdam, zoals ze voorkwam op de voorpagina van Joodse boeken.
Op 25 april eindigde het heiwerk. Enkele dagen daarna, op 1 mei, vond de eerste steenlegging plaats. Bij het 200-jarig bestaan werd door H. A. Wagenaar (wie kent nog de naam van de schrijver van *Toldoth Jawets*,[3]) de bezitter van een unieke bibliotheek, die in 1904 onder de hamer kwam?) in het N.I.W. van vrijdag, 11 februari 1870 een fragment gepubliceerd uit een brief, door de grote Hebraicus Hartwig Wessely[4]) gericht tot Parnassiem van onze gemeente, waarin gegevens worden vermeld over de bouw en de opening van de Grote Sjoel. Gegevens, die Wessely had gevonden onder de aantekeningen van zijn grootvader:

„Op Maandag den eersten Thebet 5430 (Maandagavond 23 December 1669), werd onder mijn presidium, met medewerking van mijn ambtgenooten: Hartog Cohen, Zadok, Sueskind en Isaac Cohen een aanvang gemaakt om tot de stichting van een kerkgebouw te komen. De Algoede geloofde zij Hij, schonk ons gunst en welwillendheid in de oogen van den geëerden Raad van Amsterdam. Op Zaterdag den 5den

---

[1]) Vertaling van de Hebreeuwse woorden „Ier wa'eem beJisraeel".
[2]) Cheider (cheder) = kamer, vertrek, *school.*
[3]) *Toldoth Jawets*, Biografie van Jacob Emden (plm. 1697–1776), zoon van de later te noemen Chagam Tswi.
[4]) Hartwig Wessely (Naftali Herz Weisel), 1725–1805.

der maand boden wij haar een request aan tot afstand van grond, en dat verzoek werd niet alleen onverwijld toegestaan, maar ook daarbij *f* 16.000. Holl. crt. à 4 ten honderd uit de stadskas geleend. – De eerste steen werd gelegd op Donderdag 11 Ijar 5430 (1 Mei 1670), in de volgende orde: door den Heer Isaac Cohen de eerste, door den Heer Zadok de tweede, door mij de derde, door den Heer Sueskind de vierde en door den Heer Hartog Cohen de vijfde.
Op den eersten dag van het Paaschfeest 5431 (Donderdag 26 Maart 1671) zijn wij voor de eerste maal ter Synagoge gekomen.
Tot in lengte van dagen. En God zende ons spoedig in onze dagen zijn gezalfde. Amen."
Op een gedenksteen stond de volgende inscriptie:

„Gerechtigheid zult gij najagen, opdat gij levet; de bestuurderen dier dagen waren blijde en verheugd bij hun komen en gaan, om den wil huns Scheppers te volbrengen. Dag noch nacht hebben zij zich rust gegund in hun bemoeiïngen betreffende den bouw van dit heiligdom. Terwille van de heilige gemeente heeft de Eeuwige in Zijn oneindige goedertierenheid ons Zijn genade niet onthouden, maar ons recht in het helder licht gesteld en ons genade en welwillendheid verleend bij de stedelijke overheid tot vervulling van onze bede en wenschen. Geloofd zij God! En dit zijn de namen der bestuurderen, die in de toekomst met alle vromen en braven gewis hun loon zullen ontvangen: Hartog Cohen, Zadok, Isaac Cohen, Joseph Sueskind".

Wessely voegt er, op gezag van zijn grootvader, nog aan toe:
„Ter herinnering vermeld ik hierbij, dat in genoemd jaar de zitplaatsen der Synagoge zijn verkocht en dat ik voor no. 10 aan de Oostzijde heb betaald *f* 32,— en voor de plaats mijner vrouw no. 25 2de bank *f* 62, en dat voor al de zitplaatsen door de gemeente is ontvangen *f* 23.681, zijnde nogtans meer dan 90 zitplaatsen in het bezit der gemeente gebleven. De kosten van den bouw der Synagoge bedroegen *f* 33000, waarvan in de maand Kislew 5432 rekening en verantwoording is gedaan."
Aldus geschreven te Kopenhagen, dinsdag 25 Tammoez 5531.-"

Toetsen wij niet alle details op hun exacte waarheid en laten wij Wagenaars enkele critische noot buiten beschouwing. Voor ons is slechts van betekenis, dat honderd jaar na de inwijding van de Grote Sjoel, de vermaarde Hartwig Wessely (Naftali Herz Weisel), de medewerker aan de „Bioer",[1]) temidden van verlichte denkbeelden, volle aandacht heeft voor de tradities van dit imposante Godsgebouw. Dat – weer een eeuw later – een figuur als H. A. Wagenaar deze traditie blijkt voort te zetten. En wie van ons denkt dan niet aan het jaartal 1970, dat al bijna voor het grijpen ligt? Welke tradities zijn dan nog in staat over alle verwoestingen heen, bindingen op te roepen aan dit onherroepelijk voltooide verleden?
Misschien zullen dit de dichters kunnen, die in andere categorieën denken en in andere werelden leven. Misschien zullen zij nog in staat zijn Joodse geslachten mede te delen van de schoonheid, die hier eens heeft gestraald. Zoals het ook een dichter was, die – éénmaal door de Grote Sjoel gegrepen – haar nooit kon vergeten, ook niet in Jeruzalem. Of misschien juist daar niet?

Onrust: wat zoude ik graag mijn gebed zeggen
Te Amsterdam in de Groote Synagoge.
En gij: hoe gaarne zoudt ge uw hoofd neerleggen
Tegen den Klaagmuur in gebed gebogen.[2])

---

[1]) Bioer = commentaar. Speciaal: de Bijbelcommentaar van Moses Mendelssohn en zijn leerlingen („Bioeristen").

[2]) Dichterlijke omwerking van een brief van J. I. de Haan uit Jeruzalem, 26-3-1919, aan een jonge vriend in Amsterdam.

DE NEIE SJOEL

Ook zij is verkocht en met deze verkoop werd een definitief einde gemaakt aan een apart stukje geschiedenis. Inderdaad: apart. Want hoe dicht ze ook bij elkander stonden, ze vertegenwoordigden iets totaal anders. Zijn ze er nog, de Joden, die nauwkeurig kunnen aanvoelen wat hier wordt bedoeld? In de Grote Sjoel „staan", in de Neie Sjoel „staan", daar liggen werelden tussen. Hier lopen sociale criteria door een fragment locale geschiedenis.

Ik zou durven volhouden, dat ik ze nog ken, diegenen van wie ik stellig beweer, dat ze niet in de Grote Sjoel „stonden". De Joden uit de ietwat kleinburgerlijke schakering van Amsterdam. Ik zie ze door de kleine rechterdeur naar binnengaan, de vrij lange gang door en dan naar links. De grote deuren naar het Plein werden eerst aan het eind van de dienst opengemaakt. Dan kwamen ze naar buiten, een typisch genre Joden, zonder al te veel hoge hoeden, behalve op Jomtew.[1]) Ik zie ze nog voor me, zoals ze thuiskwamen en wat ze daar aten en hoe ze later of naar de chewre, of naar de droosje gingen, misschien wel *weer* naar de Neie Sjoel.[2])

Wie kent dat opvallende schilderij van G. J. Staller: *Het uitgaan van de Neie Sjoel?* Innig, innig kleinburgerlijk, die sfeer, maar welk een onuitwisbare indruk van Amsterdamse jiddisjkat.[3]) Die drie mannetjes op de voorgrond, die zeker aan het „sjtrijen" zijn en waarvan één zojuist het „gelijk", al gesticulerend, voor zich schijnt op te eisen.

Met niet al te veel moeite zou ik een enkele der afgebeelden kunnen identificeren, maar wat doet het ertoe. Dit alles is voorbij.

Met zijn portiek in Jonische stijl en het met koepel versierde dak, ver-

---

[1]) Jomtew/Jomtow = feestdag.
[2]) Droosje (derasja) = Leerrede.
[3]) Jiddisjkat = „Jodendom"; geheel van Joodse indrukken en Joodse levenssfeer.

toont het imposante gebouw een midden-achttiende eeuwse aanblik. Het lijdt geen twijfel, dat de gevel van deze synagoge naar de kant van het Meijerplein veel meer imponeert, dan die van de Grote Sjoel, die bovendien wordt gehandicapt door de ietwat ongelukkige hoek met de Nieuwe Amstelstraat en de nog extra gecompliceerde bouw van het voorportaal. Hoe anders de Nieuwe Sjoel! Vooral in de avond kon *dit* gebouw de indruk wekken te domineren boven zijn gehele omgeving.

DE TWEE GROOTE SYNAGOGEN DER HOOGDUITSCHE JOODEN,
en het
OUDE-ZYDS-HUISZITTEN-AALMOESSENIERS-HUIS,
van agteren, in 't verschiet.

Naar een gravure van J. de Beyer.

Zij werd ingewijd op Sjabbath Nachamoe van het jaar 1730, maar daarmee wordt niet bedoeld de sjoel zoals wij haar hebben gekend. Eerst twintig jaar later, januari 1750, richtten Parnassiem tot het Stadsbestuur een verzoek tot uitbreiding. „Zullende de Kerk alsdan in zijn geheel breet zijn 57 en 58 voeten en diep of lang zoals dezelve tegenwoordig is, namelijk 71 ½ voet."
Besloten wordt o.m., dat „die Neie Schul soll angezogen werren, die drei nebenstehende Heiser". „Unter die Schull soll drei Heiser zur Wohnung gebouwt werden zur interess der Kille".
Reeds 30 januari 1750 volgt het Appointement. „Burgemeesteren permitteren aan de suppletianten de vergrootinge hunner Kerke". Wederom vergaderen Parnassiem. „Das soll angenommen werren die folgende Meinsjters zu den Bauen: den Metselaarsbaas Arnoldus van der Sprang, und zu Zimmermann Jan Kloppenburg..." Zij dus zijn het geweest, die onder oppertoezicht van Gerard Frederik Maybaum – de stadsarchitect – de bouw voltooiden.
Vrijdag 9 Nissan 5512 – 24 maart 1752, vindt de herinwijding plaats. Arjeih Leib stelt de „chinoeg"[1]) samen. „Man hat ein Orkest neben dem Almemor gemacht, wo die Musikanten auf sein gestelt mit ihr Musik, worunter ein „Orel" mit Contrabas, weiter lauter „Lesjeim Mitswoh" – „bar Jisroeiliem" – „gam echod Sefardie..."[2])

Om drie uur neemt de „Voorstelling" een aanvang.
Jacob Bicker Raye – Kapitein der Burgerwacht – tekent in zijn Dagboek aan:
„In dato 24 maart 1752 is de Niwe Smouse Kerk bij de Houtmarkt met veel statie en onder een verschrikkelijke aandrang van menschen ingewijt, hebbende de voornaamste Jooden agt à tien gulden voor een plaats of lootje gegeven, die aan de arme Smouse waaren uitgedeelt..."

---

[1]) „Chinoeg" = inwijding.
[2]) De vertaling van het citaat: „Men heeft een orkest naast het Almemor (verhoging in de Synagoge) geplaatst, waar de muzikanten zijn opgesteld met hun muziek. Daaronder bevindt zich een „onbesnedene" met contrabas, verder uitsluitend belangeloos: Joden en zelfs één Portugees."

CERMONY
DER
INWYDINGE
Van de groote
K E R K,
OF
CINAGOGIE.

De welke nu nieuw gebouwet is, door de Heyl. GEMYNTE der Hoogduyſche JOODSCHE NATIE hier binnen deze Stad Amſterdam: de Heer wil hun behoeden, zynde ingewyd en geheyligt op Vrydag den 9 Niſan in het Jaar

פרותינו תצמיח לנו בקרוב
80 400 30

Wyſende de eerſte Letter dezer vier Woorden by een gevoegt; aan het klyne Jaar Getal, van de Scheppinge 512. zynde den 24ſten Maart 1752.

De Betekeniſſe der Hebreeuſche woorden zyn onze verloſſinge, zult gy in het naby doen uytſpruyten. Opgeſtelt door onze Eerwaarde Opper LEERAER en Onderwyzer der Hoog verhevene, en Wyt Beroemde HEER en MEESTER LEVI SAULS OPPERHOOFT Onzer Gemynte Trouw en Letterlyk vertaalt.

door den HEER RABBY
EMANUEL BENJAMINS.

T' AMSTFRDAM gedrukt,
by joh. E. Hynitzſch, woonende in de Boomſtraa.

Uniek exemplaar van het Nederlandse programma bij de herinwijding van de Nieuwe Synagoge in 1752. (Rosenthaliana).

Vriendelijker en vertrouwelijker klinkt het woord van de protocolschrijver:[1])
„Um 1 Uhr hobben „hooulom" sich „makdiem" gewesen „aches leachas beweis ha'kneses hagadosjo". „Ha-jechiediem hisasefoe jachad in die grousze alte Schul welche illuminirt is gewesen."

Om drie uur gaat de stoet op weg. Achter de sjammosjiem[2]) volgen Arjeih Leib en Chagam Is. Haim Abendana de Britto. Dan de „Chagmei-Beis Hamidrosj",[3]) vervolgens zeven Parnassiem dragende de „zeer heerlijk vercierte" sefariem.

En ver, ver achter de feeststoet – eeuwen later – wij, die afdoende hebben geleerd hoe in het Galoeth vreugde kan verkeren in rouw, grootheid in armzalige ruïne.

---

[1]) Vertaling van het citaat: „Om 1 uur reeds zijn de gewone mensen één voor één naar de nieuwe Synagoge gegaan. De officiële genodigden daarentegen verzamelden zich in de Grote Sjoel, die geheel verlicht was."
[2]) Sjammosjiem (mv. van sjammesj) = „bedienden"/„kosters"
[3]) Chagmei-beis ha Midrosj (= de geleerden van de leerschool (Eits Chajim)

3

Wanneer de vromen opgaan

PLEIN ZONDER JODEN

Is er niet het woord van een archaelooog, die zo treffend zei, dat *gaten* het meest zichtbare deel van historische documentatie vormen. Nu dan, van dit soort documenten zijn wij goed voorzien. Door het bodemloze gat van een volslagen onwezenlijk verleden kijken wij terug naar het moment, waarop eens de geschiedenis begon van een Gemeente, die hier haar centrum had gevestigd. Van de gebouwen waren er nog altijd de grondvesten en de muren, ja, deze zullen nog meer eeuwen trotseren, maar wat rest ons van de mensen, van de Joden, die dit alles zinvol hadden gemaakt?
Plein, Ghetto, Sjoels ... Wij willen toch uiteindelijk slechts de Joden zien.
Van de vroege geschiedenis der Asjkenaziem is zeer weinig bekend, en dit weinige staat geenszins vast. Dit is niet zo verwonderlijk. Een groep Joodse vluchtelingen uit de 17e eeuw naar hier gedreven, moet in het eerste stadium weinig belangstelling hebben opgebracht voor de facta van het ogenblik. Ze zullen al blij genoeg zijn geweest met het redden van het vege lijf. Maar toch is dit nog maar een deel van het probleem.
Voor de Joden der ballingschap was een geschiedbewustzijn, in de zin, waarin moderne mensen dit kennen, onbestaanbaar. Het normatieve Joodse leven schakelde ieder individu in, in de eeuwigheid van een volk, dat slechts één historisch bewustzijn erkende: de opdracht, die het van God op Sinaï had ontvangen. De band met dit einmalige factum was zó inhaerent aan het gereglementeerde Joodse dadenleven, dat men zijn aandacht nimmer schonk, of althans slechts zeer terloops, aan momenten van een toch altijd, naar de normen van een eeuwenlange traditie, onbelangrijke persoonlijke of plaatselijke historie.
De ballingschapsontwikkeling van het Joodse volk kent immers niet een historisch bewustzijn, waarvan een der belangrijkste componenten toch

is: het waarnemen op afstand van de normale evoluties der menselijke verhoudingen. De Joden wisten zich ingekapseld in een bovenmenselijk schema, dat losstond van het begrip, dat voor geschiedbewustzijn essentiëel is: de tijd. De Jood, die anno 1610, 1620, 1630 of later naar hier immigreerde, vond op Marken of Uilenburg wel een minjan,[1]) waar hij trouw zijn gebed verrichtte. En in dit gebed lag ook verankerd, wat in deze Mousje, Joede, Eizek of hoe ze mogen hebben geheten aan historisch bewustzijn werkzaam was. Hijzelf zal zich daar weinig om hebben bekommerd. Het Joodse volk was Gods volk, hij wist nauwkeurig waar het had geleefd, waarom het zijn land had moeten verlaten en dat het eenmaal daarheen zou terugkeren.
Zo kon het ook gebeuren, dat pas veel later de eerste gebeurtenissen rondom de Amsterdamse Asjkenaziem werden geformuleerd. In Sjeërith Jisraël[2]) is het volgende relaas bewaard:

„Wij Asjkenaziem te Amsterdam hebben voor het eerst een godsdienstoefening met Minjan (het vereiste aantal biddenden) gehouden op het Nieuwjaarsfeest en de Verzoendag van het jaar 5396 (September 1635). Wij hadden toen voor deze gelegenheid twee Heilige Wetsrollen geleend van de Portugese gemeente, waarvan de een aan Francisco Gomez da Costa, bij wien ik in dienst was, toebehoorde, terwijl de andere eigendom was van zekeren Izaak Mukato. Onze godsdienstoefening werd op genoemde heilige dagen gehouden op Vloomburg, ten huize van Ansjel Rood, welke daarbij als voorzanger fungeerde. Op het daarop volgende Loofhuttenfeest werd door ons geen Minjan gevormd, maar woonden wij de godsdienstoefening bij in de Portugese Synagoge, omdat wij Hoogduitse Joden geen Etrog (de tot het genus citrus behorende boomvrucht, bedoeld in Leviticus XXIII, 40) bezaten. Na het Loofhuttenfeest echter hadden wij des Sjabbaths dikwerf onze eigen godsdienstoefeningen."

---

[1]) Minjan = getal: quorum van 10 personen, nodig voor een godsdienstoefening.
[2]) Sjeërith Jisraël = Rest van Israël, titel van een Joodse geschiedenis in het Jiddisch, in 1743 vervaardigd door R. Menachem Man Amelander. Door L. Goudsmit Azn en Gabriël I. Polak in het Nederlands vertaald en bewerkt, Amsterdam, 1853. De citaten over de vroegste geschiedenis der Asjkenaziem aldaar pag. 555.

„Een half jaar later kwamen nog onderscheiden Hoogduitse Joden herwaarts, zodat wij in staat waren een klein vertrek in een gang te huren, om er onze godsdienstoefeningen te houden. Wij benoemden toen twee Parnassijns en twee Notabelen, en stelden R. Mousjé Weil tot Opperrabbijn aan; Ansjel Rood werd nu ook vast als voorzanger benoemd en hij bekleedde tevens de plaats van Notabel, terwijl Gomprich Levi tot tweede Notabel werd verklaard. De namen der twee bovenbedoelde Parnassijns waren: Jaäcob Peckhoven en Michael. Een en ander geschiede in het jaar 5396 (A.M. = 13 Sept. 1635 tot 29 Sept. 1636)."

Veel meer is uit de tijd der pioniers niet bekend geworden. Het eerste originele archiefstuk (wij denken nog in termen vóór 1940, want van een archief is thans geen sprake meer) dateerde van ongeveer 4 jaar later (15 april 1640, 23 Nissan 5400) en luidde uit het Hebreeuws vertaald, aldus:

„Moge de Eeuwige God met ons zijn, zoals Hij was met onze voorouders (I Koningen VIII: 57).

Wij ondergetekenden hebben aanschouwd de toenemende twist, wrok en tweespalt tussen de leden onzer gemeente, die thans wonen in deze stad Amsterdam, ter zake van het bestuur en de instellingen van onze heilige Hoogduitse Gemeente, hetgeen God verhoede, zou kunnen veroorzaken, dat de gang naar het Godshuis en de instandhouding van haar ordeningen werd verijdeld.
Daarom zijn wij, ondergetekenden, opgestaan en houden stand ijverend voor den Heer der heirscharen. Onze bedoelingen zijn toch ter ere Gods, opdat wij allen als broeders en vrienden in liefde en eendracht zullen samenleven, opdat vrede tussen ons heerse en een einde gemaakt worden aan alle wrok en twist, als waarvan ons gebedenhuis dagelijks getuige is. Daarom hebben wij ondergetekenden met volmaakte overgave, zonder enige haat of vijandschap van de een jegens de ander, op ons genomen het kromme recht te maken en een rechte weg te banen in ons midden, zodat wij allen in vriendschap en vrede kunnen samenleven; en wat nu binnen onze gemeente gedaan is ter bevestiging van de Synagoge en van

de besluiten harer bestuurders, nemen wij allen aan met een eed voor de Thora te bevestigen en te bekrachtigen, en onze tegenstrevers zullen wij vervolgen, zoveel wij vermogen.
Dit alles hebben wij op ons genomen, wij ondergetekenden, die dit alles ondertekenen tot getuigenis en bewijs. Dit is geschied zondag 23 Nissan 5400 (14 april 1640) te Amsterdam."

Met beide aanhalingen zijn inderdaad uit de nevel van de vroege geschiedenis der Amsterdamse Joden *mensen* tevoorschijn gekomen, en daarom ging het ons. En mét de mensen de problemen, waaraan de galoethgeschiedenis zo rijk is en is gebleven. En ook kwam met de naam van Rabbi Mousjé Weil de eerste Raw van het Asjkenazische Amsterdam binnen onze gezichtskring, de eerste van de vorsten der ballingschap, die de Kehilla beroemd maakten en aan de naam Amsterdam die merkwaardige klank verleenden, die ons op het huidige Jonas Daniël Meijerplein zo vreemd in de oren is gaan klinken.

VORSTEN DER BALLINGSCHAP

Het geslacht, dat de tradities der grote Amsterdamse Rabbaniem nog als een levend bezit van de geschiedenis der gemeente aanvoelde, was ver voor 1940 al uitermate klein geworden. De mededeling, dat Oostjoodse moeders hun kinderen in slaap wiegden met een kinderliedje, waarvan het refrein zou geluid hebben, dat het kindje eens Raw[1]) van Amsterdam mocht worden, klonk reeds in mijn jeugd als een onecht cliché. Met de evolutie van het instituut-Rabbijn (resp. Opperrabbijn), zoals het na-emancipatorische Jodendom dit had leren kennen, waren voorstellingen geïntroduceerd, die niets meer gemeen hadden met het oorspronkelijke karakter van het Rabbanoeth,[2]) zoals dat in eeuwen was gegroeid. Maar zelfs van locale overleveringen, verbonden met bepaalde grote figuren uit het 18e eeuwse Amsterdamse Jodendom, was geen sprake meer. Mocht al „wetenschappelijke" discussie onsttaan over een grote figuur als Chagam Tswi,[3]) dan raakte deze nooit of uiterst zelden de kern van 's mans belangrijke halachische[4]) oeuvre. Tot in de beoefening van de geschiedenis der Joden in Nederland, zoals deze na 1945 tot een zekere bloei is gekomen, blijven de grote Rabbaniem stiefkinderen van de muze. Dit heeft zo zijn oorzaken. Een historicus, thuis in de Joodse bronnen en bovendien halachisch voldoende geschoold, om zich een beeld te kunnen vormen van de gedachtenwereld dezer corypheeën, is niet zo gemakkelijk te vinden. Maar daarnaast is er onmiskenbaar een gevoels-afstand ontstaan tussen ons geslacht en deze mannen, wier biografieën toch al zo moeilijk kunnen worden geschreven. Tussen de schimmen op het Meijerplein blijven zij uiterst vaag, figuren als Isaac Dekingen, Meïr Stern, David Lida, Leib Charif. En voor de volgende eeuw wordt

---

[1]) Raw (mv Rabbaniem) = Geleerde; later: Opperrabbijn.
[2]) Rabbanoeth = Werkkring der rabbijnen.
[3]) Chagam Tswi, Opperrabbijn van 1710–1714.
[4]) Halachisch = „wettisch"; van Halacha = norm der Joodse wet.

het niet veel beter, ook al verschijnen dan aan de horizon van onze herinnering namen als Chagam Tswi (R. Tswi Hirsch Aschkenazi), R. Eliazer Brod, R. Arje Leib, R. Saul zijn zoon, namen, die toch nog iets bekender waren gebleven, Maar voor het overige scheen reeds een veel vroeger geslacht met dit verleden te hebben afgerekend. De Plutarchus, die *„bioi parallelloi"* zou hebben kunnen schrijven van de Asjkenazische en Sefardische rabbijnen uit deze schone stad, is onder ons nooit opgestaan.

Hoe dit ook zij, *wij* mogen ons verplicht weten, de aandacht van de lezer toch nog eenmaal te richten op deze waarlijke vorsten der ballingschap, deze Geoniem,[1]) deze verbazingwekkend-geleerde mensen, vervuld bovendien van een onwrikbaar geloof in het Jodendom, en dit dan opgevat in zijn meest ongebreidelde nationaal-Joodse vorm. Zonder ook maar in het minst verstrikt te worden in apologetische gedachtengangen, voegen wij er aan toe, dat het de gewoonte is geworden (ook in bepaalde Joodse kringen) ietwat sceptisch te staan tegenover de stroeve afgeslotenheid van het wettische geloof. Slechts hij, die groot is geworden temidden van een integraal Jodendom, zal kunnen aanvoelen, hoe brandend en levend dit Rabbijnse levenssysteem kan zijn en hoe onmisbaar het blijft voor werkelijke bezinning op Joodse waarden.

Binnen het raam van een moderne levensbeschrijving zal het in het algemeen niet eenvoudig zijn een mens te laten leven uit de sfeer van responsen,[2]) die hij heeft achtergelaten. Welke perifere Jood van onze gemeente zal zich het hoofd breken over wetsbeslissingen, die Chagam Tswi tot de dag van vandaag vermaard hebben doen zijn in heel de Joodse wereld? Is er schrijnender voorbeeld nodig om onze afstand te markeren tot de kern onzer eigen geschiedenis? In de Bate Midrasjoth van Israël en Amerika is deze Raw van Amsterdam nog steeds kind aan huis, maar op alle pleinen van deze stad, ook op het Meijerplein, is hij in geen gestalte meer aanwezig. Geen bibliotheek van historische romans,

---

[1]) Geoniem (enkelvoud: Gaon) = „Excellenties".

[2]) Responsen = antwoorden op vragen uit de Joodse wetspraktijk (Sje-eloth = vragen; Tesjoewoth = antwoorden; de Sje'eloth oe Tesjoewoth-literatuur is voor de Joodse historie der diaspora van het grootste belang).

geen film kan daarin iets veranderen. Maar wij noemen hem, wij noemen hem met onbegrensde eerbied: Rabbi Tswi Hirsch Aschkenazie en wij leven mee met de strijd, die hij hier heeft moeten voeren, alvorens hij zijn gemeente, gedwongen, moest verlaten.
Een kleine bloemlezing uit de rij der grote figuren na hem. Dr. D. M. Sluys verzamelde accuraat de ambtsdata van hen allen en de lijst werd, aangevuld tot in onze tijd, herdrukt achter de *Orde van de Dienst* ter gelegenheid van de Plechtige Bevestiging van de WelEerw. Heer A. Schuster, de tegenwoordige Opperrabbijn van de Gemeente. Een drietal slechts.
Op 31 januari 1735 werd op nominatie van de Parnassiem, bij besluit van Burgemeesteren, tot Raw van Amsterdam benoemd Eleazar ben Samuel. Door een eigenaardige coïncidentie werd deze Opperrabbijn uitermate bekend. Zijn benoeming leidde namelijk tot het slaan van een medaille, die aan de ene kant zijn beeltenis bevat en aan de andere kant de vermelding van de datum zijner bevestiging, aangevuld met toepasselijke Bijbelverzen.
Met deputaties werd Rabbi Eleazar binnengehaald. De Amsterdamse, Haagse en Haarlemse couranten vermeldden de ontvangst te Amersfoort, waar de Raw op dinsdag, 14 september om 8 uur arriveerde en werd „ingewagt en gerecipieert door een menigte Joden van deeze stad en andere plaetsen."
„Vervolgens is de gemelte Heer" aldus de Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant „met verscheyde Rytuygen en ter geleyde van een onnoemelyck getal aenschouwers over Naerden, na deese stad vertrocken, alwaar hij omtrent 6 uuren onder de toeloop van een meenigte menschen, tot genoegen van de geheele Joodse Natie, bysonderlyck van de Hoogduitsche Jooden aengekomen is, hebbende syn intreck in een huys genomen, 't geen door de Hoogduytse Joden kostelijk voor hem gemeubileerd is: Dien Heer werd bysonder geroemd in zijn groote geleertheyd waarin hy syn meeste tyd besteed".
De Wed. Van Trijmout op de Reguliersbreestraat gaf een „Blijde toejuiching" uit „van den geslagte Abrahams aan den hooggeleerden heer Eleazar van Brody, oud omtrent 50 jaren, geboortig van Poolen, welke bij meerderheid van stemmen tot Rabbijn geëligeert en door d'Edele

Groot Achtbare Heeren Burgemeesteren dezer stad Amsterdam is geconfirmeert geworden, zijnde tot aanvaardinge van deze zijne Bedieninge alhier gearriveert, den 14 September 1735".
Maar Rabbi Eleazar, hoe geestdriftig ook in dit Jeruzalem ontvangen bleef rondom het Meijerplein verlangen naar het echte Jeroesjalajim. Reeds bij de aanvaarding van zijn benoeming had hij Parnassiem medegedeeld, dat hij zich te gelegener tijd in Palestina wilde vestigen. Op 5 juni 1740 realiseerde hij zijn levensideaal; ruim een jaar daarna is deze

משניות

סדר זרעים

עם פירושי הגאונים המפורסמים

רבינו עובדי׳ מִברטנורא • ותוספות יום טוב

כפי שנדפסו עד היום

ואלו נתוספו בכמה רבים

א כל חלופי גרסאות ונוסחאות ששנו חכמים בלשון המשנה • אותת בפנים • ואותת בחוץ • באלו מוכאות :

כ חדושים נפלאים מחסיד השלם הרב חמפורסם מהור״ר שמשון זצ״ל מאלטונא ומשארי גאוני זמנינו • ונקרא בשם

תוספות חדשים

ג ניתן ריווח בגיליון קטנה (כזו •) להתריר בין לשון המשנה • ובין ציון המיורשים • ובין ענין לענין • בפנים ובמפרשים :

ד לבאר ולחקן • במקום שדברי התי״ט מחוסרי הבנה • מרוב המעות • וקצורו באמרם • בהעתקת הראשונים והירושלמי • וכל בצרו להבין הבוונה :

ה כראוי מקום בסמוכי הנ״ך • ופרקי ודפי חש״ס הנעלמים • וגם הנראים • שנדחו חוץ ממקומם • ובאלו מתוקנים :

ו כל תירוצים הנוהגים והשכיחים באלו חמנים • כחמכמת ש״ע ואחרונים • במראה מקום על הסימנים • המו מוכים :

ז זה דבר חשבמה • הרבה אוקמתות מהגמרא • וקושיות ותירוצים מחתוספות • אשר לא זכרם הגדולים המפרשים האלו • ובמה חדשים מתי״ט בעצמו • העוד מעלות • יבוארו בהקדמת המסדר והמגיה :

והוגה בעין רב ע״י בקי ורגיל בעבודה כזו • ובתלמוד קודם למעשה הדפוס

בבית המדפים והמוכר ספרים

באמשטדם

כהר״ר יעקב בן כהר״ר שלמה פרופס כ״ץ זצ״ל

בשנת קְהִלַּת יעקב לפ״ק

Prospectus van de Amsterdamse Misjna-editie, bij Proops, 1775/6.

Raw van Amsterdam te Safed overleden (7 oktober 1741). Nog vóór zijn vertrek was in deze stad van het Joodse boek een Misjna-commentaar[1]) van zijn hand verschenen, Maäseh Rokeach. Responsen en Novellen van hem werden nog later, 1789, te Lemberg gepubliceerd. De contouren van een klassiek-Joodse biografie worden duidelijker.
Hem volgde op Arje Leib ben Saul, schoonzoon van Chagam Twsi. Arje Leib steunde zijn schoonvader bij zijn rabbinale werk, hij was zijn secretaris, zouden wij zeggen. Hij copiëerde zijn geschriften en uitvoerige brieven. Zó leerde hij uit de praktijk van het leven van alledag de sfeer van het Rabbanoeth kennen, en dat wellicht veel beter dan later ooit op Jesjiwoth of Seminaria mogelijk zou blijken.
22 Jaar na de dood van Chagam Tswi, 26 jaar na diens gedwongen vertrek uit Amsterdam, werd Arje Leib de ongekroonde koning van het Joodse centrum van deze stad. Zijn naam blijft voor altijd verbonden aan de oprichting van het nog steeds -in naam- bestaande Beth Hamidrasj Eits Chajim. Het besluit tot oprichting hiervan dateert van 15 september 1740 (23 Elloel 5500) en moge bij dit afscheid niet ontbreken.[1])
Het was deze instelling, die zich tot 1940 min of meer heeft kunnen handhaven. Toen echter was reeds lang rondom het fraaie gebouw aan de Rapenburgerstraat (in 1883 door een gift van de familie Monk gesticht) een zekere leegte voelbaar. De Jodenhoek was niet langer het centrum van een gesloten bewust-Joodse groepering. Maar de bibliotheek imponeerde nog steeds en het wachten was misschien op een nieuwe Joodse generatie. Toen kwam de vernietiging, die voor het Beth Hamidrasj wel afschuwelijk was. Ons rest van Arje Leibs initiatief een verminkte rest van een eenmaal onvolprezen boekerij en voorts een gebouw, dat met het begrip ruïne zeker niet voldoende is gekarakteriseerd. Maar nog steeds vermeldt de titulatuur van de Raw van Amsterdam: *Resj Metiwta,* dat wil zeggen: *Hoofd van de Leerschool,* waarmee bedoeld is het Beth Hamidrasj, dat in 1740 werd gesticht.
De kroniekschrijver bericht: „In de nacht waarvan gezegd wordt het lied zal er klinken (7e avond van Pesach) is onze reiendans omgeslagen

[1]) Misjna, kern van de mondelinge leer, kanonieke verzameling van mededelingen der Tannaieten, in de 2e eeuw geredigeerd door R. Jehuda Hanasie.

Vertaling afbeelding: „Wij ondergetekenden, parnassijns en hoofden van sociale zorg, hebben op instigatie van de zeergeleerde Opperrabbijn goed gevonden een leerhuis in onze gemeente te stichten op de wijze en onder de voorwaarden, die hier volgen:

1. Dat parnassijns en hoofden van sociale zorg gedurende drie achtereenvolgende jaren zullen geven een behoorlijk en geschikt verblijf voor het leerhuis en ook turf en hout, voorzover noodzakelijk.
2. Dat in het genoemde Beis Hamidrosj zoveel leraren zullen worden aangenomen als de inkomsten toestaan, welke leraren gerechtigde lidmaten onzer gemeente dienen te zijn.
3. Dat voor de instandhouding van het genoemde Beis Hamidrosj mag worden gecollecteerd bij de leden onzer gemeente.
4. Dat in de Grote Sjoel een bus zal staan, opdat iedereen naar de ingeving van zijn hart daarin kan offeren.
5. Dat allen, die voor de Tora worden geroepen in alle synagogen mogen offeren ter ondersteuning van het Beis Hamidrosj, zoals voor andere sociale doeleinden.
6. Dat verder alles met betrekking tot voornoemd Beis Hamidrosj zal worden beheerd, gelijk is vermeld in het register van intekenaren, dat berust onder de Opperrabbijn en dat wij hebben getekend op donderdag, 23 Elloel 5500.

in rouw en geween. Arje Leib ging heen en geheel Israël liet hij het leven na. Zijn goede daden mogen ons beschermen en de komst van onze Masjieach bespoedigen in onze dagen."
Nog in de „Sjelosjiem" (dertig treurdagen) komen de Parnassiem en oud-Parnassiem bijeen om de opvolging te regelen. Uit een nominatie van drie geleerden van naam, wordt de zoon van de gestorvene, Rabbi Saul, gekozen. In twee brieven, eigenaardig om hun stijl, wordt hem van zijn benoeming mededeling gedaan. Beide beginnen met een rouwklacht om de gestorven vader, „de Arke Gods, die ons ontnomen is". „En nu ontbreekt in onze stad een groot man als hij, en zijn bijeengekomen de hoofden der Gemeente en spraken: „Zie deze vrome heeft een zoon om zijn plaats te vervullen, om ons te zijn een trouwe herder, handhaver der Tora, en het woord Gods; moge hij als priester optreden in zijn vaders plaats, hij, de wijze, bescheiden als Hillel,[1]) hij in zijn geslacht de derde, uit wiens mond de woorden der Leer niet zijn geweken ... en allen stemden in: voorwaar, dit is de man, die God heeft verkozen".

Het was deze Rabbi Saul, wiens oproep in 1760 leidde tot de oprichting van een instituut, dat naast het Beth Hamidrasj eeuwenlang een functie zou vervullen op een gebied, dat in feite het meest wezenlijk moet worden geacht voor het voortbestaan van het Joodse volk: het lernen. Wij bedoelen de stichting van het later zo genoemde Nederlands Israëlitisch Seminarium, met de oorspronkelijke naam „Sa'adath Bachoeriem". Het woord Sa'adath bedoelde kennelijk een woordspeling te zijn op „*Seoedath*" (seoedah = maaltijd), wat duidt op sociale steun aan arme studenten. In 1839 betrok de stichting het later bekende gebouw aan de Rapenburgerstraat 177, waar een steen in de gevel tot de oorlogsjaren de Hebreeuwse naam nog vermeldde. Ook dit Seminarium bestaat nog in reststructuur, maar de herinnering aan Rabbi Saul is wel geheel verdwenen.
En zeker zullen er rondom dit Meijerplein zeer weinigen zijn, die

---

[1]) Hillel, grote Rabbijnse autoriteit, patriarch (plm. 30 v. – 10 n.) in Jeruzalem. Spreekwoordelijk om zijn geduld („Hillels gedold") en zijn bescheidenheid.

nog wel eens de Binjan Ariel[1]) ter hand nemen, de populaire „chiddoesjiem" en „sjittes" van de Raw, die naar de oude traditie van ons volk in sommige streken van de Joodse wereld, ver van dit plein, *de Binjan Ariel* wordt genoemd of ook wel: Rabbi Saul Amsterdam.
Als wij hem hier zouden zien wandelen, zou menigeen Uwer zich afvragen: „Is dat nou die beroemde Raw?" Uiterlijk zal hij een zeer bescheiden indruk hebben gemaakt en geen vakvereniging zal hem hebben gesteund in de eventuele, gerechtvaardige eisen, die hij misschien wel eens zal hebben gesteld in verband met zijn salaris, dat 440 rijksdaalders per jaar bedroeg plus 2 vadem hout, 300 manden turf, vrije woning en emolumenten. Als zijn schoonzoon een schuld moet betalen, kan hij moeilijk bijspringen, want – zoals hij in geestige, Hebreeuwse mozaïek-stijl vermeldt – „Bij mij is niets te tellen."
Op de 7e Tammoez 1790 (dezer dagen 170 jaar geleden) op Sjabbathmiddag 6 uur stierf deze grote en vrome man, Niet ver hiervandaan, hij woonde immers aan de Houtmarkt, het latere perceel J. D. Meijerplein 16. Bij honderden en duizenden staan de mensen in de Jodenhoek op straat, om de gebeden van de stervenden (Sjeimes)[2]) mee te zeggen. De dag daarop reeds vindt de begrafenis plaats. Een onafzienbare stoet trekt door de Jodenhoek. Alle winkels zijn gesloten. De Protocol-Boeken der Gemeente vermelden, dat het gedurende de treurweek verboden was: „zu spielen *hain kelei zemer* (hetzij muziekinstrumenten) oder karten *ou* (= of) dammen *oefesjiete* (= en vanzelfsprekend) in kein concert *ou* (= of) comedies un operas zu gein."

Rouw in het Ghetto. Bijna zijn we vergeten, dat we niet meer in het jaar 1790 leven. Want het collectieve gebed voor de stervenden heeft ons geconfronteerd met de lege dag van vandaag. „Sjema Jisrael," „Hoor Israël". Het zijn de enige Joodse woorden, die hier nog spreken tot ons hart.

---

[1]) Binjan Ariel, bij Proops, Amsterdam, 1777/8; in de naam „Ariel" een woordspeling op Arje Leib. Chiddoesjiem = novellen, „Sjittes" = wetenschappelijke, talmoedische verhandelingen.
[2]) Sjeimes (Sjemoth) = namen (Gods naam).

4

En gij zult U verheugen op Uw feesten

EEN NIEUW POMPEJI

MAAR JOODSE levenssfeer impliceert ook vreugde en willen wij de roemruchte historie van de Jodenhoek en dit Plein geen onrecht doen, dan zullen wij de leegte toch ook moeten vullen met de herinneringen aan talloze blijde momenten, gedurende drie eeuwen. Want – om met Professor J. A. van Praag te concluderen: „Gij, die de grachten (en voegen wij toe: de pleinen) van onze oude Jodenbuurt doorloopt, bedenkt, dat gij een nieuw Pompeji bezoekt".

Vreugde heerste hier regelmatig in de zin, waarin het Jodendom de „simcha sjel mitswah"[1]) kent: de religieuze extase, die gevraagd wordt als een noodzakelijke component bij het vervullen van menige wet. Een enkele oude gravure toont ons het Meijerplein met op de openbare weg de soekoth, de Israëlietische Looverhutten, die zelfs A. C. W. Staring konden inspireren, toen hij ten huize van de familie Fortuyn te Lochem zo'n soekah zag. Men kan zich gemakkelijk voorstellen hoe uit deze loofhutten de gezangen zullen hebben geklonken, als de Joodse gezinnen zich aan tafel hadden gezet.

En niet te vergeten de, later zo nuchter en smadelijk weggereglementeerde, extatische ontladingen op Simchath Tora.[2]) Wat zal er gedanst en gehost zijn op zulke dagen en wat zal het echt hebben geklonken: *De Torah is een boom des levens, voor allen levend...*

Maar alles moet wel ver in de schaduw zijn gesteld door de tomeloze, ongebonden vreugde-uitingen op Poeriem, het Lotenfeest, een herinnering aan de verlossing, die Israël beleefde toen de snode plannen van Haman werden verijdeld. Dan was ook het Meijerplein vol van waarlijke orgieën. Schilderijen, gravures en houtsneden weerspiegelen tot de

---

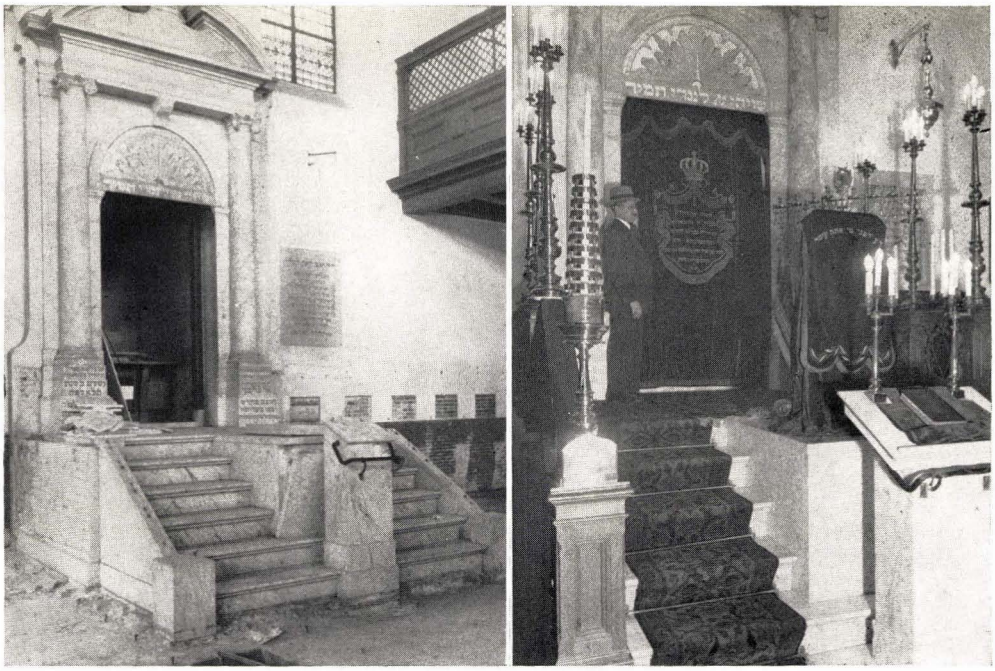
[1]) Simcha sjel mitswah = (letterlijk) de vreugde van het gebod.

[2]) Simchath Tora = Vreugde der Wet (23 Tisjri); het laatste feest in de maand der feesten; wanneer de vijf boeken Mozes worden uitgelezen en opnieuw begonnen.

dag van vandaag de kermissfeer die dan het gehele Ghetto beheerste. Tot ver in de 19e eeuw waren bal-masqué's populair, want op Poeriemdagen mochten mannen in vrouwen- en vrouwen in mannenkleren verschijnen, wat normaliter volgens de Joodse wet ten strengste is verboden. En het drinken was op zulke dagen tot plicht verheven. Gold het niet als een voorschrift, dat men zó dronken moest wezen, dat men het verschil niet meer kende tussen „vervloekt zij Haman" en „gezegend zij Mordechaj"?

De Joden beminden hun „Carnaval", dat soms een gehele week duurde. De danshuizen hier in de buurt, die toch nooit over gebrek aan clandizie hadden te klagen, waren in deze tijd van het jaar avond aan avond stampvol en het viel de Parnassiem niet eenvoudig om de stemming altijd in goede banen te houden. Veel resoluties zijn vooral in de tweede helft van de 18e eeuw uitgevaardigd tegen het frequenteren van danshuizen en speelgelegenheden, maar de algemene Poeriestemming werd er (blijkens de steeds weer herhaalde waarschuwingen) niet ernstig door beïnvloed.
En dat de uitbundigheid niet altijd gelocaliseerd bleef binnen de grenzen van het Ghetto, blijkt uit bepalingen, waarin uitdrukkelijk wordt vastgelegd, dat armen, die langs de huizen leuren met Poeriemgedichten (en dit geldt speciaal voor de verkleden) niet verder mogen komen dan de Jodenbuurt. Zelfs wordt de grens genoemd van de eerste Hoogstraat en de Nieuwe Markt. Angst voor het maken van een verkeerde indruk op de niet-Joodse wereld, is hier zeker een factor geweest. Ook het Ghetto in zijn bloeitijd kende Joodse problematiek en toen was er nog niet eens een emancipatie te verspelen.
Een schoon getuigenis over het Amsterdamse Poeriem rondom dit Plein verschaffen ons de sterke verhalen, opgedist door de beroemde Chagam Chaim Joseph David Azulay,[1]) die geboren werd te Jeruzalem in het jaar 1726 en die zijn opvoeding genoot binnen de sfeer van het Sefardische Palestina uit de eerste helft der 18e eeuw. Zijn functie was van klas-

[1]) Over hem publiceerde M. Benayahu (van het Ben-Zvi Institute te Jeruzalem een uitvoerige monografie.

De Heilige Arke van de Grote Sjoel, voor en na de oorlog.

De Grote Sjoel na de oorlog....

Een deel van het zilver en goud, dat eens de trots uitmaakte van de N.I.H.S. Vóór Jomtef gingen speciale manden met zilver (dat in de „zilverkast" werd bewaard) naar de verschillende sjoelen van Amsterdam.

siek-Joodse aard, want hij was mesjoellach (=zendbode) van de gemeente Hebron. Op zijn verre reizen bezocht hij Joodse gemeenten in Noord-Afrika, Italië, Frankrijk, Duitsland, Engeland en Nederland. Hij was een groot bibliograaf, die nochtans temidden van alle boeken het ware leven niet vergat.
Vreemde ervaring was het voor hem in Amsterdam te bemerken, dat de omvang van het voor Israël te verzamelen geld afhankelijk was van de koersen van de Londense beurs. De evolutie van de Joodse gemeenten in dit verre Westen imponeerde hem mede daardoor. Want de grote economische bloei verhinderde blijkbaar niet, dat men rondom dit Meijerplein nog steeds aandacht had voor de wijde Joodse wereld en voor het oude vaderland der Joden. Maar wat ons vooral interesseert, dat is de filmische reportage van deze rabbinale ras-journalist.[1]) Het zijn de Sfardiem over wie hij allereerst spreekt. Chagam Saleem had hem „pan esponjado" (=krentebrood) verzorgd en „portugales" (sinaasappels). Niet zo ver van hier woonde omstreeks 1630 een importeur van zuidvruchten, wiens zoon Baruch een wereldberoemde wijsgeer zou worden!

Azulay vertelt: „Op Sjabbath was het zeer koud en in de Esnoga hebben ze naar gewoonte „gerekt". Ik voelde me ellendig van de kou en ik kwam ook ellendig thuis." Zo omstreeks februari kan het hier wel spoken en we voelen echt met Azulay mee, die in de middag rabbi Saul opzocht, „die mij op de seoeda sjeliesjiet[2]) had uitgenodigd. Hij en zijn gehele gezin ontvingen mij met veel eer en toen ze mincha[4]) gingen oren in zijn Sjoel, ging ik met hen mee. Ze riepen me op en daarna aten wij bij hem thuis en de rebbeceente,[4]) zijn tweede vrouw, en haar schoondochter, de vrouw van R. Leib waren aan tafel. Er waren ook enige geleerden benevens R. Leib en ik ging voor bij birkat ha-mazon.[5])

---

[1]) Azulay's beschrijvingen naar *Ma'gal-tob ha-salem*, Itinerarium ex autographo auctoris edidit Aron Freimann, Berlin 1921/Jerusalem 1934.
[2]) Seoeda sjeliesjiet = 3e maaltijd (op Sjabbath). De maaltijd, omgeven door de (veelal mystieke) sfeer van de scheidende rustdag.
[3]) Mincha = middaggebed; „oren" = bidden (van het orare).
[4]) „Rebbeceente" = vrouw van de rebbe.
[5]) Birkat ha-mazon = gebed na de maaltijd.

16 Adar, zondag (na Sj. Wa-jakhel) liet bovengenoemde Raw me nog blijven en na 'arbiet[1]) kwamen we bij hem thuis en vonden daar op tafel een bouwwerk van wel twee ellen; men zag de voorhof des konings en Mordechaj zat in de poort in Perzisch gewaad. Achter de afscheiding een paleiszaal, waar Ester op haar rustbed lag. Ahasweros was daar ook en Haman lag geknield, terwijl buiten het paleis aan de andere kant Haman opgehangen was op straat. Rondom het bouwwerk liepen soldaten rond en er waren verscheidene mooie afbeeldingen in allerlei kleuren. Dit alles was van suiker gemaakt, een waar meesterwerk, ter waarde van ongeveer 20 zecchino's. Waarschijnlijk was het een geschenk, dat hij van enige notabelen had gekregen". Azulay zag dit laatste wel goed, want wij die het salaris van rabbi Saul Amsterdam hebben nageteld, kunnen ons wel voorstellen, dat diens vrouw niet veel gelegenheid kreeg goede sier te maken.

Azulay raakt niet „uitgesjmoesd":
„De gehele tafel was vol van suikerwerk, ook vruchten en kaas, waarin geschreven stonden de woorden „kasjer"[2]) en „pesach" en ingelegde augurken, maar alles van suiker gemaakt. Het was een waar koningsmaal. Toen kwamen er lamdamien[3]) en vooraanstaande personen en de Raw leerde voor en ook ik leerde. Er klonk muziek en de Raw zei, dat dat werkelijk viool en harp waren. Intussen stond een van de domoren op en hield een soort droosje. Hij sprak lesjon ha-kodesj[4]) in knittelverzen."
„Na enige uren ging de Raw met ons naar boven en we kregen daar een grote maaltijd. Toch paste ik op, want ik kon niets door mijn keel krijgen en ik at alleen wat brood en kip. Chagam David d'Azevedo kreeg de eer om birkat ha-mazon te maken.
Daarna gingen we naar beneden en werd er weer mooi muziek gemaakt. De Raw liet nog salie brengen en om ongeveer 12 uur waren we thuis. Daar waren nog vele mannen en vrouwen aan het zingen en er dansten

[1]) Arbiet = avondgebed.
[2]) Kasjer (kosjer) = ritueel geoorloofd.
[3]) Lamdaniem = geleerden.
[4]) Lesjon ha-kodesj = de heilige taal (Hebreeuws).

gemaskerde mannen en ze stelden zich aan, maar ik ging dadelijk slapen. Ik had pijn in mijn maag, want ondanks mijn matigheid had ik toch last gekregen en ik viel lang na twaalven pas in slaap. Ook overdag had ik nog maagpijn en enige dagen voelde ik mij nog niet wel".

Dat alles dus een unieke reportage van de Poeriem-viering te Amsterdam in het jaar 1778. De tekening boeit tot in de meest naïeve details. Hier op dit plein was het Jodendom nog allerminst dode letter geworden. Het galoeth-bewustzijn, dat diep-verworteld lag in de ziel van onze rechtstreekse voorvaderen, werd op zulke dagen weggedronken, weggenasjt, en wel zo consequent, dat de beroemde Azulay, ondanks de verzekeringen van zijn matigheid, er een bedorven maag van overhield. En ook „aan de overkant" bij de Sefardiem, waar Azulay wat kou vatte, leefde, ondanks alle cerebraliteit, dit Haman-feest in al zijn overoude facetten. Ook daar werden de glazen opgeheven en werd God gesmeekt Zijn toorn af te wenden op Amalek. Ook zij zongen liederen, waarvan de tekst wellicht wat gekuister uitviel dan in de Poeriemkranten vaak het geval blijkt.

„ „*Su vista esperamos gozat,*
Pues es tan importante,
Dios lo haga apressurar,
Para de prissa nos libertar,
De los pueblos, de los pueblos, de los publes,

„Zijn aanblik hopen wij te genieten, want Hij is zo groot; God doe hem zich haasten, om ons snel te bevrijden van de volken, van de volken, van de volken.
En leunend drinkt ieder zijn glas leeg; de tafel wordt afgeruimd en het arbiet wordt gelezen „y comerán y beberán toda la noche quanto quizieren hasta la manhana del otro día, salvo agua.
En heel de nacht mogen zij eten en drinken zoveel zij willen, behalve water, tot de ochtend van de volgende dag.

> En tegen het morgengloren zal Don Ishak Mendes Penha zijn koetsier en zijn palfrenier dan uit de keuken laten komen en ook Don José Mocata en zijn vrouw zullen wel afscheid nemen van de gulle gastheer Don Moséh de Pinto en zijn waardige gade en met hun equipage huiswaarts gaan. En ook de kleine mannetjes, de boden van de chewrah, en meneer Pardo, die altijd schaak met meneer komt spelen en meneer Montanhés, die hem iedere Sabbathmorgen na de dienst in de Esnoga moppen komt vertellen en een stukje boterkoek komt eten bij een lekker kopje koffie, neemt dankbaar in de gang afscheid. De zware deur valt dicht. Morgen wacht weer het moeilijke bestaan: venten, loterijbriefjes verkopen en voor enkelen, zolang het gaat, coupons knippen", aldus professor Van Praag.

"..... Gij, die de grachten van onze oude Jodenbuurt doorloopt, bedenkt, dat gij een nieuw Pompeji bezoekt."

VAN HOKUS POKUS TOT SJLOUME DUIKELAAR

Hoevele potsenmakers, Joodse kermisgangers, vierde-rangs-dichters zullen anoniem de eeuwigheid zijn ingegaan, zonder herinnering spoorloos verdwenen? Wij zullen het nimmer weten. Hun aandenken zij ten zegen. Maar van twee hunner kan dat zeker niet worden gezegd. Zij hebben niet slechts de onsterfelijkheid verworven, zij zijn doorgedrongen tot encyclopaedieën, tot het grote Woordenboek van de Nederlandse taal. Doch dat niet alleen! Ieder kind zelf kent hun namen, ook al is bijna niemand zich dit bewust.

In het plaatwerk van D. Henriques de Castro, *Keur van Grafsteenen op de Ned. Portug. Israël. Begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel,* is vooraan opgenomen een lijst van personen, die aldaar tussen 1616 en 1630 zijn begraven. Hieronder wordt genoemd een kind van Okes Boques; De Castro voegt er aan toe, dat hij hierbij wordt herinnerd aan Hokus Pokus, „wellicht rust hier het kind van een goochelaar".

Vaz Dias heeft getracht deze identiteit vast te stellen en het is hem zeker gelukt te bewijzen, dat Ocos Bocos een bekende figuur is geweest, die zich ook met het amusementsbedrijf heeft bezig gehouden. Of hij een Hoogduitse, dan wel Portugese Jood is geweest, kon moeilijk worden vastgesteld. De ter aardebestelling van zijn kinderen op Ouderkerk kan niet als bewijsmateriaal gelden, omdat de Asjkenaziem toen nog geen zelfstandige begraafplaats bezaten. Hoogstwaarschijnlijk was hij een zoon van Asjkenas. En zo begint het aandeel der Joden aan het officiële amusementsleven in onze hoofdstad reeds vroeg in de 17e eeuw. Ook op dit gebied is er wellicht sprake van een sterkere traditie, dan menigeen onzer kleinkunstenaars zich thans wel bewust is.

Het Amsterdamse Ghetto vormde later een soort internationale markt voor zulke figuren. Uit deze omgeving betrok Peter de Grote een Sefardische goochelaar, die luisterde naar de illustere naam Acosta. De grote Tsaar aller Russen wist waar hij het moest zoeken. Aan de Zaan

vond hij de scheepsbouw, hier de „gijn". De „lajtsonim" (potsenmakers) van het Ghetto verheugden zich in een uitstekende reputatie.
Velen van hen werden in de Poeriemtijd actief door het publiceren van humoristische pamfletten, Poeriemkranten, die zij bij zulke gelegenheden plachten te verkopen. Eerst in een vrij laat stadium verscheen dit soort literatuur in het Nederlands, aanvankelijk was het Jiddisj de enige taal, die in het Asjkenazische Ghetto werd gebruikt.
De specimina, ons overgebleven uit vroegere eeuwen, imponeren veelal uitsluitend door een zekere openhartige, grove boertigheid. Maar het is ook wel moeilijk de humor van vroegere geslachten nauwkeurig te proeven. De Joodsche Poerim- of Vastelavonds-COURANT, die voor ons ligt, vangt als volgt aan:

„Op Hongerdag den 92 Maart is de Graaf van Marken op zijn Troon getreden, met zyn Vergadering om over de Goede tyd te redeneeren, toen begon de Graaf van Marken te verhaalen dat hy van de winter 1600 grove moppen opgeslokt hadt, met zyn Heeren, en gekogt by Anthony Koekebakker, dewelke de beste peperneuten heeft van 8 om een duit, zeer lekker, hard gebakken; toen sprak een van zyn Raadsheeren, dat is geen kos: voor zo een Heer als gy bent, toen ik de winter Turf kruide van het ys, heb ik by ieder Bakker vier duiten Bollen gegeeten met een ransoentje Genever, toen heb ik in vier weken tyds 43 Gulden aan Bollen gegeeten. Toen sprak de derde, ik heb myn geld gespaard om myn op Poerim-Avond vrolyk te maaken met myn vrouw en kinderen, zo heb ik 20 ton Aardappellen gekogt met 10 manden Spiering en 6 zakken grof meel voor Pannekoeken. Eenige liefhebbers dit schrikkelyk vreeten gelievende te zien, komen op Poerim-avond tusschen 7 en 3 uuren op Marken, in de verbrande Bakkersgang, agter aan beide waterkanten."

Deze typering is voldoende voor een indruk van het genre. Maar, het dient herhaald: dit was reeds een Nederlands voorbeeld. De Jiddische exempelen zijn karakteristieker, hoezeer ook de sfeer dezelfde blijkt. Van één hunner samenstellers moge hier nog worden gewaagd: Gerrit Jacob Gosler, wonende op Uilenburg en bekend gebleven onder zijn beroepsnaam Sjloume Duikelaar. Van zichzelf getuigde hij:

Drum ir liebe leit komt zulaafen
Un tut von mir e buch kaafen
Dan lebe ich sonder sorg
Ich woon uf Uilenborg.

Hij was een eenvoudige Jood, die in elk geval de Nederlandse taal niet kon schrijven. Maar dat deerde zijn poëtische creativiteit niet in het minst. Hij was een der laatste vertolkers van het oorspronkelijke Jiddische lied uit deze buurt. Men moet hier op het Plein wel heel lang blijven staan om nog iets te vernemen, dat herinnert aan de klanken van Duikelaars primitieve zang, op een vrolijke Poerem.

ORANJE BOVEN

Aan een recent proefschrift[1]) werd in de loop van dit jaar o.m. een stelling toegevoegd, die aldus luidde: „De loyaliteit der Joden in Nederland aan de monarchie moet niet alleen verklaard worden uit bijzondere banden met het Huis Oranje, maar in belangrijke mate

אודה ושמחה ליהודים
קול רנה ותודה
בבית קדשנו פה ק"ק אשכנזים יע"א
ביום בא לעיר הזאת * מעלת אדוננו
הקצין שר צבאות
הנדיבות האלו ירה"ה * עם זוגתו הנשיאה
מזרע המלוכה
פרינץ אונ' פרינצעס פון
אראניע אונ' נאסויא וכו'
באמשטרדם
בבית כהרי"ד יוסף * כהרי"ר יעקב * וכהרי"ר אברהם
בני כהרי"ר שלמה פרופס כי"ץ וצ"ל
בשנת
יפיפית מכני אדם הוצק חן בשפתותיך
על כן ברכך אלהים לעולם

VREUGDE LOF EN DANKBAARHEYD
gecelebreerd by de
HOOGDUITSCHE JOODEN,
In der selver SYNAGOGUE *ten dage dat hunne* DOORLUCHTIGE *en* KONINGLYKE HOOGHEDEN *de* HEERE
PRINCE
EN MEVROUWE DE
PRINCESSE,
VAN ORANJE & NASSAU. &c. &c. &c.
Onse STAD met hoogst derselver teegen woordigheyd vereerd hebben.

huys, ende goedt is een erve van de vaderen: — maer eene verstandige vrouwe is van den Heere PROV. 19

TOT AMSTERDAM,
by JOSEPH, IACOB, & ABRAHAM SALOMONS PROOPS.

GHY ZYT VEEL SCHOONDER DAN DE MEN SCHEN KINDEREN; GENADE IS UYTGESTORT IN UWE LIPEN; DAEROM HEEFT U GODT GEZEGENT IN EUVVIGHEYT. PSAL. XLV. 3.

Hebreeuwse en Nederlandse titelpagina van een „Oranje"-programma uit 1765.

---

[1]) M. E. Bolle, *De ondergang van de autonomie der Joodse Gemeenten (Kehilloth) in Nederland*, 1796, Amsterdam, 1960.

eveneens uit de talmoedische regel: „Het aardse koningschap is een afspiegeling van het Hemelse" (Babylonische Talmoed, tractaat Berachoth, fol. 58a.) De lofzegging over de koning (koningin) moet hieruit worden begrepen."
De hier in het geding gebrachte problemen zullen niet critisch worden geanalyseerd en zo zal ook niet gesteld worden of misschien Middeleeuws-juridische verhoudingen (Koningsrecht) van betekenis moeten worden geacht voor het begrip van de relatie Jodendom-Koningschap in het algemeen en in het bijzonder van de relatie Nederlands Jodendom-Oranje.
Maar het kan niet worden geloochend, dat de Nederlandse, resp. Amsterdamse Joden door sterke banden met de Oranjes waren verbonden. Des te frappanter schijnt dit, omdat bijvoorbeeld het Amsterdamse Jodendom in de tweede helft van de 18e eeuw door verschillende omstandigheden in grote economische moeilijkheden was geraakt. Het klassen-bewustzijn, dat zich toen zeker liet gelden, resulteerde in geen enkel opzicht in critiek, laat staan heftige critiek, op het bewind van de zwakke stadhouders. En ook de Poeriem-kranten, waarin het sociale vraagstuk (de honger) zeker een rol speelt, vertonen in geen enkel opzicht een anti-Orangistische inslag. Bij de latere discussies over de Emancipatie der Joden zal als een der steeds herhaalde verwijten tegen ons gelden, dat onze voorouders de patriotten zo fel hebben bestreden.
In het laatst van zijn leven had Rabbi Saul nog de moeilijke jaren omstreeks 1787 beleefd en was hij getuige van de fervente woede der Joodse Oranjeklanten, die vaak moeilijk waren in te tomen. In de kritieke dagen van einde Mei 1787, toen de Bijltjes in gevecht waren geraakt met de Patriotten en ook het Joodse proletariaat in beweging kwam, scheen het Ghetto niet meer veilig. Asjkenaziem en Sefardiem stelden samen honderd wachters aan.
De met het herstel van Willem V in zijn waardigheid gepaard gaande onlusten brachten voor de Jodenhoek voorlopig schrik en ontzetting. Met kanonnen werd door de straten geschoten, de cavalerie galoppeerde over de pleinen en er vielen doden en gewonden. Eerst de 13e oktober bracht de verademing als gevolg van het feit, dat Pruisen en Pruisge-

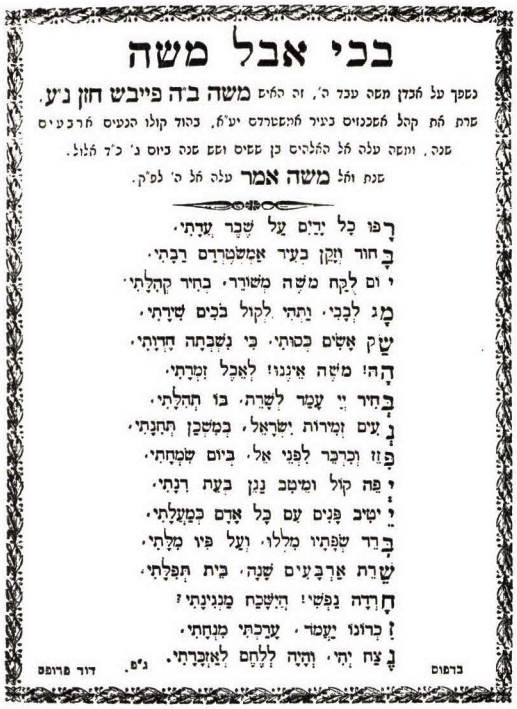

R. MOUSJE CHAZZEN

Mozes Philips Voorzanger, benoemd 16 juli 1786, overleden 26 september 1826

zinden de stad in handen kregen. Twee dagen later begon de illuminatie van de Jodenhoek, waarvoor misschien zelfs originele Sjabbathlampen werden gebruikt. Maanden lang droegen Joden oranje-kokardes. Op 8 maart 1788 werd er een algemene dankdag uitgeschreven, ter gelegenheid van 's Prinsen verjaardag. De Sjoels zagen er uit als op Simchath Tora; in de Grote Sjoel preekte Rabbi Saul.

Niet lang daarna, op dinsdag 29 Menachem verscheen Willem V met zijn gezin in de Grote Synagoge. Het was niet de eerste keer. Reeds op 3 juni 1768 had de Erfstadhouder met zijn gemalin deze synagoge bezocht, van welk bezoek in de Protocolboeken een uitvoerig relaas is bewaard. Maar ook over dit tweede bezoek zijn wij ruimschoots ingelicht.
's Middags om 6 uur verschijnen de hoge bezoekers. Het gedrang van de massa is zó groot, dat extra wachters moeten aanrukken. Zodra de vorstelijke personen de Sjoel binnenkomen, omgeven door Parnassiem en burgerlijke autoriteiten, speelt een orkest van achttien muzikanten begroetingsmuziek. Met alle synagoge-zangers, de bekende „mesjoreriem", heft R. Mousje Chazzen het „Baroech Habba"[1]) aan, waarna

בכי אבל משה

נשמך על מכתן משה עבד ה', זה היום **משה ב"ה פייבש חזן נ"ע.**
שרת את קהל מאסטרדם בעיר תחשבתם יע"ן, בהוד קולו הנעים תרבעים
שנה, ומשה עלה אל ההלהים בן שמים ושם שנה ביום נ' כ"ד תלול.
שנת ומל **משה אמר** עלה אל ה' נפ"ק.

רִפּוּ כָל יְדַיִם עַל שֶׁבֶר עֲדָתִי.
בָּחוּר וְזָקֵן בְּעִיר אֲמַשְׁטֶרְדָם רַבָּתִי.
וּם לְקַח מֹשֶׁה מְשׁוֹרֵר. בְּחִיר קְהִלָּתִי.
מָגֵן לִבָּבִי. נֶהְתִּי לְקוֹל בְּכִים שָׁרָתִי.
שַׁק אֲשִׁים כְּסוּתִי. כִּי נִשְׁבְּתָה חֶדְוָתִי.
הָהּ! מֹשֶׁה אֵינֶנּוּ! לְאֵבֶל זְמַרְתִּי.
בָּחִיר יְיָ עָמַד לְשָׁרֵת. בּוֹ תְּהִלָּתִי.
נָעִים זְמִירוֹת יִשְׂרָאֵל. בְּמִשְׁכָּן תְּחִנָּתִי.
פָּז וְכִרְכֹּר לִפְנֵי אֵל. בְּיוֹם שִׂמְחָתִי.
פֶּה קוֹל וּמִטְבָּ נָנָן בְּעֵת רִנָּתִי.
יָשִׁיב פָּנִים עִם כָּל אָדָם כְּמַעֲלָתִי.
בָּרַד שִׂפְתָיו מִלְלוּ. וְעַל פִּיו מִלָּתִי.
שָׁרַת אַרְבָּעִים שָׁנָה. בֵּית תְּפִלָּתִי.
חָרְדָה נַפְשִׁי! הֻשְׁכַּח מַנְגִּינָתִי?
זָכְרוֹנוֹ יַעֲמֹד. עֲרֻכָתִי מְנֻחָתִי.
צַח יְהִי. וְהָיָה לְלֶחֶם לְאַזְכָּרָתִי. נ"ם.

ברפום דוד פרופס

Treurzang om het sterven van R. Mousje Chazzan. Bij David Proops Amsterdam, plano.

[1]) Baroech Habba = Gezegend hij die komt (in naam van God), beginwoorden van Psalm 118, vers 26.

Rabbi Saul nader treedt en de bezoekers in het Hebreeuws begroet met woorden, die door de Protocollenschrijver aldus worden weergegeven: „Zijt welkom onder ons gesalvden Vorst des Heeren. Wij achten ons gelukkig U schoon aangesicht in 't midden van onse heilige Vergaderplaats te zien. Wij verheugen ons met d'aangenaamheid Uwer tegenwoordigheid en loven Uw schoone koninglijke Ega. Wij hopen U met U door:-lugtig kroost, steeds met vreugde t'aanschouwen en dat Uwe hoogheid en aansien zig meer en meer verheffen. Ik besluyte met de Prophetische segging: Ik zal Uw aangezicht in gerechtigheid aanschouwen, ik sal versadigd worden met Uw beeld als ik zal opwaken!"
Het jaar tevoren had Willem *f* 18.000,— afgestaan voor de Joodse armen, die er in die jaren bij duizenden woonden op de pleinen en langs grachten en straten van de Jodenhoek. Vooral de vierde Engelse Oorlog had desastreuze gevolgen en het viel niet zo gemakkelijk om in die dagen ongestoord Jomtew te vieren of om het nog technischer te formuleren „Jomtew te maken". Op 21 april 1780 verklaren Parnassiem, „dat zij 302 zakken tarwe ontvangen hebben aan gebakken ongedeesemd brood of zoogenaamd mazzo en deselve geditribueerd hebben aan 3540 arme huisgezinnen en enkele personen van onze natie". „Stel", zo concludeert Hillesum, „elk gezin op 5 mensen (man, vrouw en 3 kinderen), dan had de Hoogd. gemeente 18.000 armen, van de 22.000 Joodsche zielen, die de Amsterdamse gemeente toen telde".
En toch, zo durf ik het stellen, zal in alle Joodse gezinnen van dat jaar Pesach zijn gevierd en zal de vader van het gezin hebben gezongen: „Ieder, die honger heeft, kome binnen en ete". En ook zal (enkele weken geleden, zo formuleer ik het maar onhistorisch) Poeriem zijn gevierd. Wel niet zo overdadig als wij zagen bij Rabbi Saul in het verslag van Chagam Azulay, maar toch „Poerem". Omdat de Joodse normen nog levend waren, omdat er nog vreugde kon heersen, volgens de tradities van een eeuwenoud volk, dat zich „bij elk getij, bij vreugd, en klacht" zijn roeping bewust bleef.
„Gij zult U verheugen op Uw feesten." Het werd eens, voor alle tijden gezegd; het blijft gezegd, ook nu de monden zijn gesnoerd, de stemmen verstomd en de sjoels verkocht.

5

Tussen Tongeleth en Tollens

Tongeleth = „nut"; een Joods-letterkundige kring uit de eerste helft der 19e eeuw, die de literaire beoefening van het (bijbels) Hebreeuws bevorderde.

WIJKENDE HORIZON

De emancipatie der Joden in Nederland, tegen het eind van de 18e eeuw in officiële documenten en formuleringen neergelegd, bracht in de structuur der Joden een ingrijpende wijziging. Aldus kan ieder terugvinden in handboeken, leerboekjes en artikelen, die zich met de historie der Joden in de lage landen occuperen. Hieraan zou op zichzelf weinig toe te voegen zijn, als niet juist deze structuurwijziging aanleiding heeft gegeven tot zeer vele misverstanden. Tekenen wij hier slechts aan, dat de emancipatie der Joden historisch alleen maar mag worden beschouwd als de sociale tegenkant van de in wezen dieper in het Joodse leven ingrijpende Aufklärung, waarvan de belangrijkste gangmaker Moses Mendelssohn tot ver in de 19e eeuw ook in Amsterdam een enorme invloed heeft uitgeoefend. In zekere zin was en bleef de hoofdstad van Nederland gedurende tal van jaren een centrum bij uitnemendheid van de Mendelssohniaanse propaganda.

Daarnaast mogen wij aandacht vragen voor het feit, dat de zogeheten „burgerlijke gelijkstelling" der Joden werd doorgezet tegen de zin van belangrijke groeperingen der niet-Joodse, doch ook der Joodse bevolking. De beide tegenwerkende krachten, die hier vooral naar voren treden, kunnen als bepalend worden geacht voor de gehele galoethgeschiedenis van het Joodse volk. Enerzijds verschijnt daar de conserverende kracht van het antisemitisme, door Herzl pregnant geformuleerd in zijn „Der Feind macht uns zum Volk". Aan de andere kant bleken omstreeks 1800 er nog voldoende positieve krachten in de Joodse massa's aanwezig, om argwaan te voeden tegenover de verworvenheden van een nieuw tijdsbeeld, dat zó ingrijpend scheen, als de periode der Aufklärung inderdaad was en meer en meer zou blijken. En hoezeer de formuleringen op papier geleidelijk ook gerealiseerd werden, onder de oppervlakte werkten eeuwenoude krachten voort,

veelal verborgen voor het oppervlakkige oog, maar daarom niet minder echt en sterk.
Dat neemt intussen niet weg, dat het officiële karakter van het Jodendom ingrijpend was gewijzigd. Vooral toen de dode letter van het Emancipatiebesluit meer en meer levende werkelijkheid ging worden. Aarzelend aanvankelijk nog, doch onder de regering van Lodewijk Napoleon al beslister. Het was niet toevallig, dat de „lamme koning" op dit plein met zulk een puur enthousiasme werd ontvangen en toegejuicht vanaf de daken der Portugese en Grote Synagoge.
Ook broeder Napoleon kwam, de grote man zelf. Wel verschilt het Protocol uit 1811 met dat van de dagen van Rabbi Saul Amsterdam. Het Procesverbaal vermeldt o.m.:

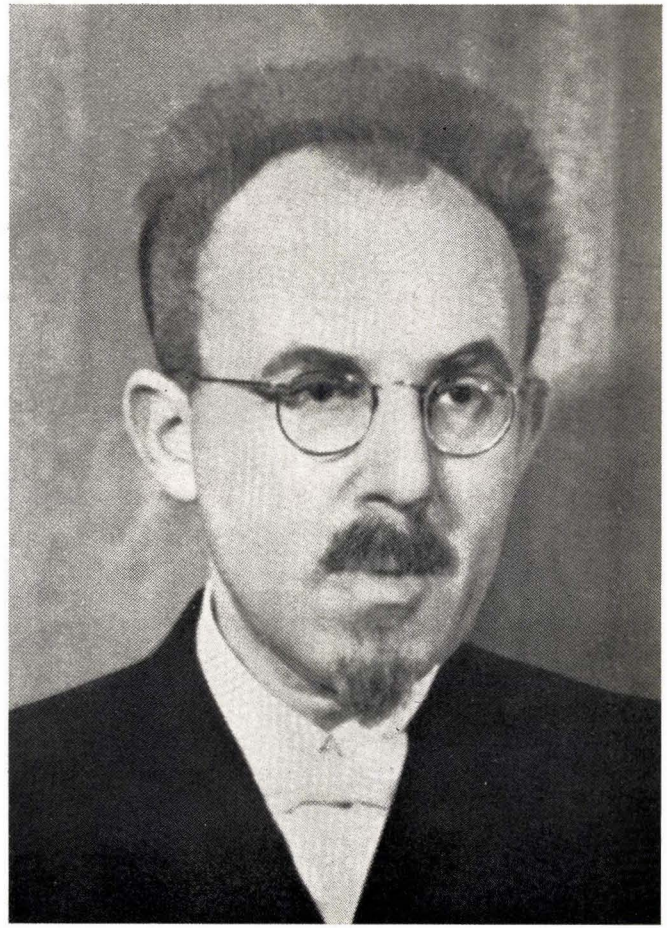
„Tegen 12 uuren begaven zig alle de opgemelde leeden in een trein naar de Hoofdkerk en wel in volgende orde.

1 de Eerw. Heer Opperrabbijn benevens de presidenten van de drie opgemelde collegiën;
2 de leeden van 't Opperconsistorie;
3 de Oppervoorzangers en de Secretarissen van 't Opperconsistorie;
4 de leeden van 't Collegie van Parnassim, hunne secretarissen en scribas;
5 de leeden van 't armbestuur en derzelver secretaris.

Zijnde door de gewapende burgermagt, welke voor de kerke en langs de gantsche weg was geschaard, eene ruymte gemaakt van de hoek van de Deventer Houtmarkt tot aan de Halgang, die onbezet ter dispositie van de Directie der Gemeente was overgelaten.
En is voorts de Hoofdkerk ter eere van hunne Majesteiten versierd geweest aan den ingang in de Amstelstraat, troonsgewijze met een kostbare roodfluweel ter weerszijde afhangende mantel met zwaar vergulde passementen en franjes, en van boven met een prachtige coepel van dezelve stof met daarop geplaatste vergulde arend en tropheën alles omgeven met een fraaye guirlande met een vergulde faam van boven geschikt ter illuminatie voor de volgende avond, en wijders 't binnenste der kerk van voren tot aan 't altaar op de vloer en aan beide

Dr. D. M. Sluys, van 1912–1943 secretaris van de N.I.H.S.
Portret van David Blanes.

Opperrabbijn Lodewijk H. Sarlouis. Van 1936 tot 1942 was Raw Sarlouis de energieke leider van het Amsterdamse Jodendom.

Opperrabbijn Onderwijzer voor zijn woning aan de Plantage Middenlaan.

Dr. Meijer de Hond, de rebbe van de „vierde stand", 1882–1943.

zijden met schoone tapijten gedekt en omhangen en 't altaar van boven en aan 't agterend bekleed met roode fluweele dekens, vercierd met rijk vergulde galonnen en franjes, terwijl dat zoowel de Hoofdkerk als de nieuwe en de 3e kerk, waaruit vlaggen zijn gestoken geworden van binnen verligt waren, zo als zulks op de gewoone feestdagen gebruikelijk is.

De opgemelde leeden ter kerk gekomen zijnde word 't middaggebed geleezen en voorts de tot deeze plegtige dag door de Weleerw. Heer Opperrabbijn ingestelde gebeden en lofzangen met opene deuren van de Boeken Mozeskast door den Oppervoorzanger uitgesproken en gezongen. Waarop zich alle deeze aanweezenden begaven door de kleine deur aan de Oostzijde der kerk naar de vergaderzaal, teneinde aldaar eenige ververschingen te gebruiken, hebben de WelEd. Heer van Brienen, de Graaf Colonel van de gewapende burgerwacht en eenige andere opperofficieren van 't zelve corps alsmede de Heer L. de Jong, commissaris van Politie in 't 7de arrondissement, ten gevolge van de aan dezelve gedane invitatie daarbij geassisteerd. Na verloop van eenige oogenblikken de tijding aan Parnassim namens de Heer Maire dezer stad toegezonden zijnde, dat hunne Majesteiten reeds in de Diemermeer waren aangekomen, de aanweezende leeden zig alzoo tot hoogst derzelver receptie gereed kunnen houden, verlieten de leeden de vergaderzaal nadat de Heeren officieren vooruit waren vertrokken en begaven zich andermaal door de opgemelde kleine deur naar de Hoofdkerk. Tegen 2 uur 't gebulder des geschuts de naderende komst hunner Keizerlijke en Koninglijke Majesteiten aangekondigd hebbende, plaatsten zig alle de leeden buiten voor de kerk binnen de door de Burgermacht ter hunner dispositie gemaakte ruimte ——".

„Bij de aankomst van zijne Keizerlijke en Koninklijke Majesteit voor de kerk wierden van binnen de kerk de deuren van de Boeken Mozeskast geopend en alle de leeden heften luidkeels aan 't gewone gebed, onder 't onophoudend juichend geschreeuw der talrijke menigte, die met 't roepen Vive l'Empereur de lugt deeden weergalmen. Ondertusschen dat de Heer de Lemon, president van 't Opperconsistorie, Zijne Majesteit naderde in korte bewoordingen de hulde en gelukwenschingen der

Gemeente Z.M. aan te bieden; Zijne Majesteit te paard gezeten na alvorens de beduiding der opgemelde ter hoogstdeszelfs Eer verwaardigde decoratie te hebben gevraagd, hoogst deszelfs tevredenheid des wegens met de uitdrukking der woorden très joli betuigd hebbende, nam ook vervolgens gretig aan, het aan hoogstdezelve door den eenen gemelden president aangeboden boekje, houdende 't opgemelde gebed, onder uitdrukking der woorden donnez, donnez le moi, zijnde 't zelve boekje gedrukt op wit satijn en gebonden in een rood fluweele band, rijk met goud geborduurde randen de naamletter van Z.M. en het jaargetal. Zijne Majesteit vervolgens na aan de aanweezende menigte door herhaalde buigingen hoogstdeszelfs tevreedenheid aangeduid te hebben met hoogstdeszelfs stoet derzelve cours voortgezet hebbende, begaf zich de opgemelde trein in dezelve orde, waarin zij gekomen is, naar de vergaderzaal terug, zig onderling weegens 't gebeurde feliciteerende en na hunne dank aan den president van 't Opperconsistorie en aan den president en leeden van 't collegie van parnassim te hebben betuigd, zeervergenoegd van elkander vertrokken en hebben parnassim derzelver secretaris gelast proces-verbaal van al dit gebeurde op te maken."

De emancipatiesfeer druipt er van af. Door alles heen overheersen gevoelens van angst. Nebbisj. De grote Bonaparte was in Utrecht niet zo mals geweest. Toen bij de grote audiëntie in Lodewijks z.g. paleis de beurt kwam aan de deputatie der Joden, had de Keizer tot het hoofd ervan, de Heer Van Lier, de vraag gericht: „Van welke Joden zijt gij, van de Portugese of de Hoogduitse?" En nadat het antwoord had geluid: „Van de Hoogduitsen", had hij gereageerd: „De Hoogduitse Joden mag ik niet lijden om hun schandelijke woeker en loterijhandel, waardoor zij vele huisgezinnen ongelukkig maken. Ik heb de Minister van Politie orders gegeven, een wakend oog op ulieden te houden."
Niet nodig te vermelden, dat de Parnes sprakeloos was en dat dit voorval als een lopend vuurtje ook door het Amsterdamse Ghetto ging. Als de Amsterdamse kerkbestuurder Lemon op de stoep van de Grote Sjoel er dan ook met moeite uitstottert: „Soyez notre père, nous serons vos enfants", heeft hij de laatste resten van zijn parnassale energie verbruikt.

„Ik voel mij beswijken....", aldus zijn eigen woorden en wij leven nog met hem mee.

Maar ook Napoleon verdween en het Meijerplein bleef, dat overigens toen – naar wij al weten – nog niet zo heette. Jonas Daniël zelf leefde nog in alle grootheid en hij speelde een rol, bovenal in de Franse Tijd. De sfeer van de bewuste 9e oktober van het jaar 1811 heeft hij zeker kunnen aanvoelen, ook al was hij persoonlijk, om welke reden dan ook, niet in de grote Sjoel aanwezig. De ingrijpende wijzigingen in de stylering van het Jodendom zijner dagen, vonden in hem een eerste propagandist. De Jood en het Jodendom moesten pasklaar worden gemaakt voor een nieuwe maatschappij. Voor klassieke rabbijnenfiguren als Rabbi Saul Amsterdam, dragers van een integraal, ongebroken Jodendom, kon deze jurist niet het gevoel opbrengen, dat wij (om het on-historisch te zeggen) hem zo graag hadden toegewenst. Het woord van de kansel zou niet meer door „Rabboniem" moeten worden verkondigd, doch door *Rabbijnen* en het zou geen woord meer mogen zijn in het jiddisj der nationale diaspora, *joods*-nationale diaspora dan wel te verstaan, doch een nederlands woord, geschikt voor het „nationale land van inwoning." Geen land dus meer, waarop de typering „ballingschap" zou mogen worden toegepast. Wie sprak daar nog van ballingschap? Wie – zo dachten de emancipatoren – hoopte dan nog reëel op verlossing en herstel van het land der vaderen? Verder en verder week, juist op dit plein, de Joodse horizon.

TONGELETH EN TOLLENS

Maar hoe ver de horizon van het Joodse land ook mocht wijken, merkwaardig is het daarnaast, dat de taal der Joden hier in zekere zin nog kon gedijen. Werd tussen de beide grote sjoelen in 1807 niet geboren Abraham ben Daniël Delaville, een Hebreeuwse Tollens uit het Amsterdamse Ghetto?

In het Ghetto hebben altijd dichters geleefd en we hebben al een enkele ontmoet. Ook dichters in het Hebreeuws is Amsterdam te allen tijde rijk geweest, en daarbij behoeven wij niet eens alleen te denken aan Sefardim der 17e en 18e eeuw, als David Franco Mendes en zijn kring. Heeft niet Leib ben Ozer, Leib Ozers, Levie Assers Roosenkrants (we bedoelen steeds dezelfde) ons een *Zemira* voor Sjabbath Chanoeka nagelaten, waarin hij zijn naam als acrostichon verwerkte? Hij, Leib, Opperkoster te Amsterdam, leefde in het begin van de 18e eeuw.[1]) Zelfs de Sjammosjiem van het Ghetto waren eens poëten. Waarom ons dan te verwonderen over Rebbe Awrohom Delaville, aan wie de herinnering in de Amsterdamse Jodenhoek omstreeks 1925 nog zeer levendig was. Hij behoorde tot de laatsten der Tongeleth-mannen. Hun geestelijke background heeft wijlen Opperrabbijn Maarsen destijds in een vrij uitvoerige studie trachten te benaderen. Voor het verder afstaande publiek zouden wij de mentaliteit van dit genootschap van dichters in het Hebreeuws misschien het best zó kunnen treffen: een mixtum van cerebrale toepassing van een klassiek-Hebreeuwse mozaïekstijl en oud-Nederlandse beoefening van dichtkunst naar de wijze der laat-18e eeuwse dichtgenootschappen. Dat de „grote" Tongeleth-dichter G. I. Polak de *Echtscheiding* van den Heer H. Tollens, C.z. „in hebreeuwse verzen overge-

---

[1]) Momenteel bereidt Zalman Schazar de uitgave voor van een manuscript, dat deze „sjammasj weneëman" ons naliet (in het Jiddisj) en dat zijn memoiren bevat (1666–1718), die van betekenis zijn voor de Sabbattiaanse beweging („Maäse Sabbattai Tswi"). Zie *Studies and Reports* van het Ben-Zvi Institute, vol. III, Jerusalem 1960, pag. 17.

bragt" te Amsterdam bij D. Proops Jacobszoon liet drukken, zegt voldoende. En als het niet voldoende mocht zijn, dan vervolgen wij met de opdracht: „aan Den Weledelen Heer H. Tollens, C.z. Ridder der orde van den Nederlandschen leeuw, wordt deze vertaling der ECHTSCHEIDING, als een blijk van HOOGACHTING en HULDE opgedragen door den vertaler"—

Awrohom Delaville was Polaks leerling en ook *zijn* dichterlijke voortbrengselen komen niet boven het gesignaleerde genre uit. In 1827 werd hij leraar in het Hebreeuws aan het oude Seminarium, waar hij de traditie der Tongeleth-mannen voortzette en wel zo consequent, dat tot in onze dagen het klassiek-Hebreeuws opstel zich bij de godsdienst-hoofdonderwijzers-examens kon handhaven, als een zonderling reliek uit een volslagen dood verleden.
Mannen als Abraham Delaville hadden in dit Hebreeuws niet veel meer te zeggen dan Tollens in het Nederlands. In feite waren het typische Maskieliem (Aufklärer). Als wij lezen in de

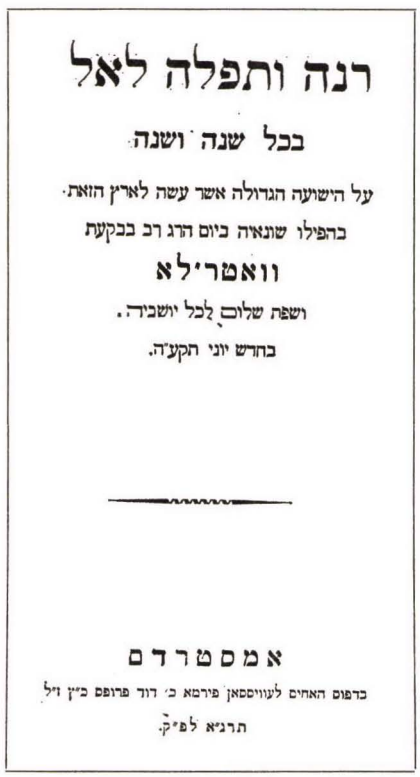
GEZANGEN
VOORGEDRAGEN IN DE SYNAGOGE TE UTRECHT,
TIJDENS HET TWEEDE EEUWFEEST ALDAAR,
door
S. E. VOORZANGER;
Gezongen op muziek van KOCH, voor- en na de preek
van den Heer
CARILLON;
In het Hebreeuwsch overgebragt
door
A. D. DELAVILLE,
en oorspronkelijk vervaardigd
door
B. C. CARILLON

dan wordt het ons (tenminste als we nog de moed hebben de gezangen inderdaad te lezen) vreemd te moede. Want wat voor de Sjoel in Utrecht

goed genoeg werd geacht, werd ook geproduceerd voor de Synagogen aan het Meijerplein.

„Reeds twee eeuwen ziet dees wal
Dien verheven tempel blinken,
Die in Batos vrije dal,
's Domheids magt hielp neer doen zinken".

De Programma's, de Lofzangen, de Ontboezemingen op de Verjaarfeesten van de Oranjevorsten, ze ademen allen dezelfde sfeer. Rondom het Meijerplein wordt in Hebreeuwse gedichten de Slag bij Waterloo regelmatig herdacht, een herdenking, die hardnekkig bleek en het lang, zeer lang volhield.

רנה ותפלה לאל

בכל שנה ושנה

על הישועה הגדולה אשר עשה לארץ הזאת

בהפלו שנאוה ביום הרג רב בבקעת

וואטרלא

ושפת שלום לכל יושביה.

בחדש יוני תקע"ה.

אמסטרדם

בדפוס האחים לעווישסאן פירמא כ' דוד פרופס בן זיל

תרנ"א לפ"ק.

Programma voor de jaarlijkse herdenking van de slag bij Waterloo, Amsterdam bij de gebroeders Levisson (firma Proops), 1891.

Sinds de „Hulde aan Holland" van Salomon Jacob Cohen uit 1814 en de „Eil hen Zeghenwensch aan de birgers von Hamsterdam, hen hook vhoor halle ingezetenen von Nederland; door heen vaderlandsche hisraëliet" was Neerlands Israël op het pad der cultuur-assimilatie verder geschreden. 1830 had de mogelijkheid gegeven tot het aantrekken van Nederlandse uniformen. Een golf van geestdrift had ook de Joden bezield. Jonas Daniël Meijer schreef in datzelfde jaar 1830 zijn „Two letters in answer to the objections urged against Mr. Grants bill for the relief of the Jews", waarin hij – dankbaar object van alle assimilanten vóór en na hem – verslag geeft van de Joden, die het in Nederland inmiddels al ver hebben gebracht. Er scheen geen vuiltje aan de lucht. Men kon zich onder het genot van een Goudse pijp bezig houden met de vraag, wat er van het oude Jodendom nog bruikbaar was in deze schone wereld en wat niet. Vooral het laatste! Als het – ook Hebreeuwse – gezang om de citadel en de tiendaagse veldtocht is verstomd, worden, ook rondom het Meijerplein, de symptomen merkbaar van een – onder Duitse invloeden staande – groeiende neiging tot interne reorganisatie van het Jodendom. Terwijl de externe twisten over de vorm van het Kerkgenootschap eindeloze bundels statuten in het leven roepen, wordt de vraag naar het wezen van onze religie in brede kringen steeds heftiger gesteld.

Dit alles was te gevaarlijker, omdat na de dood van Opperrabbijn Berenstein het Meijerplein voor het eerst in eeuwen zonder een Asjkenazische Raw bleef. Niet als vroeger richtten de grote Geoniem hun blikken naar de stad uit het apocryphe Oostjoodse kinderliedje. Jokef Ettlinger, de beroemde Raw van Altona, weigert het rectoraat van het Seminarium. Hij voelt niets voor de grote Sjoelen aan het plein; de kleur van de aloude metropool is te verdacht geworden.

De Tongeleth-mannen als Gabriël Polak en Delaville waren nog wel „posjeter Jieden", wier Joodse levenspraktijk de toets van iedere kritiek kon doorstaan, maar het zou niet meer zo lang duren, of de Verlichting zou vat krijgen op een categorie „godsdienstonderwijzers", die een vernietigende invloed zou uitoefenen, op het Amsterdamse Jodendom vooral. Van enige positieve bezinning op onze oude cultuur was toen

geen sprake meer. Zij allen waren gecharmeerd van schone spreuken die een verlichte, tolerante geest ademden, en die men te pas en te onpas kan vinden in de leerboekjes en de almanakken, die nooit vergeten ook de Christelijke feestdagen aan te geven.
Waar was het oude „loechie"[1]) met zijn sappig jiddisj gebleven?

לוח של שנת
חמשת אלפים
תר"נ
לבריאת עולם
באמשטרדם
בבית וכדפוס
157 נומר

Titelpagina van Amsterdam, „Loechie" uit 1843.

Het centrum van het Joodse Amsterdam bestond nog, maar de geest van de oude gemeente verschraalde zienderogen. Er waren op het Meijerplein altijd vele liederen gehoord, er waren dichters geweest, volksdichters, die – hoe triviaal vaak ook – het Joodse leven, in de meest wijde zin, gestalte hadden gegeven. En zelfs de Hebreeuwse Tollens vergaven wij ergens de leegheid van zijn gedachten, omdat ze toch nog al-

[1]) Loechie (Loeach) = Joodse almanak, kalender

tijd vorm hadden gevonden in het Hebreeuws, dat – hoe cerebraal ook – de taal der Joden was gebleven.
Maar wij zijn bepaald uit het veld geslagen door het „gedicht", dat Moscoviter, een „berucht" godsdienstonderwijzer uit Rotterdam, zijn generatie durfde voor te zetten, bij het eeuwfeest der emancipatie:

Wijze: „Wien Neerlands bloed" ...

Wien 't Joodsche bloed door de aadren stroomt
In 't vrije Nederland,
Hij dankt den zegen onbeschroomd
Met opgeheven hand,
En looft het dubbel jubeljaar
Van menschenwaarde en licht,
Door ijver hier en weldoen daar
En stâgen burgerplicht.

Hij viert het honderdjarig feest
Met rein en vroom gemoed,
En juichend roemt zijn blijde geest
Den grondslag schoon en goed,
Een Hallel klinkt uit volle keel,
Uit ruime borst een lied
Voor 't tweede Kanaän, zijn deel
Zijn trots en heilgebied.

Hier herinnert immers niets meer aan de vroegere geslachten! Bestond de „Moeder onder Israël" nog wel? Waar waren haar Joodse kinderen gebleven?

NIET VERBROKEN WERD DE KETTING ...

Een van de steeds opnieuw naar voren komende motieven van de galoeth-geschiedenis, is het wonder van het Joodse behoud. Hoevele verhalen vertellen ons niet curieuze evenementen, die dit illustreren. Wij mochten de vraag stellen, waar de Joodse kinderen van het plein waren gebleven; een feit is het, dat zij er inderdaad nog waren. De krachtige Joodse Kehilla van vroeger mocht dan een ernstige crisis doormaken, ook dit emancipatiegeslacht beschikte nog over voldoende reserves om het Jodendom zó over te geven aan verdere geslachten, dat „*niet verbroken zou worden de ketting die van vaders reikt tot zonen*". Er bevond zich tot over het midden der eeuw in Amsterdam nog een Joods proletariaat, waarvan Rabbiner Hirsch in 1854 kon zeggen: „Welche Pflanzschule des Judenthums diese unverdorbenen, gesunden jüdischen Gemüther und Köpfe." Samson Raphaël Hirsch bezocht de scholen en de particuliere huizen, waar nog werd .,geleerd". Hij zag de synagogen „die grossen und die vielen kleinen, und wahrlich das Herz ging mir auf bei dem Anblick der grossen Menge, die nicht an „hohen" obligaten Festtagen, die am „gewöhnlichem" Sabbath – und Wochentage die Räume füllte." Maar Rabbiner Hirsch voelt tevens het gevaar! „Und doch müsste ich mir sagen, warum fehlt hier der Geist, der begriffe, was hier nun zu thun wäre, auf das auch nach 50 Jahren also die Gotteshäuser sich füllten, das wenigstens hier die Kämpfe erspart blieben, die in anderen Kreisen so schmerzlich tief Alles von einander gerissen...."

En ook in Amsterdam waren er, die met de grote Rabbiner konden meevoelen en die de crisis rondom het Meijerplein begrepen in alle omvang en diepte. Wij noemen, ook hier, de gebroeders Lehren: Hirschel, Meijer en Akiba. Hun milieu was nog ongebroken Joods en wel in volstrekt vóór-emancipatorische zin. Reizigers van heinde en ver werden geboeid door de opmerkelijke, Joodse gaafheid van deze

kundige bankiers, die duizenden spendeerden voor uitgaven op Joodswetenschappelijk gebied, die op Sabbath in witte kleren waren gekleed en in wier milieu op Sjawoe'oth mystieke hymnen werden gezongen, die een man als Josua Yellin imponeerden. Misschien was Karl Marx de enige reiziger van Joodse origine, die hun milieu critiseerde. De grote socialist kon zich ook bij zijn bezoek aan het kantoor der Lehrens, niet vrij maken van zijn anti-Joodse affecten. De innig-Joodse sfeer, die daar leefde op een bankierskantoor, waar Talmœd-problemen werden bediscussiëerd en waar „Minche werd geoord," waar Talmide Chagamiem en schnorrers (ook en vooral sjeloechiem uit en voor Palestina) graag geziene gasten waren, waar weinig Nederlands maar veel Jiddisj werd gesproken, lag de gedoopte Marx wel allerminst. „De taal, die gesproken wordt, riekt kwalijk naar Babel, en het parfum, dat anderszins de plaats doordringt, is niet bepaald van aangename aard."
Maar de Lehrens zouden zich ook daarvan, zo zij er kennis van hadden genomen, niet veel hebben aangetrokken. Zij bleven vol zorg voor het Joodse verleden en de toekomst. De Palestina-oriëntatie der 19e eeuw werd door hen in Amsterdam georganiseerd. Op dit plein was jaren lang het bureau gevestigd van de Pekidim en Amarcalim-organisatie,[1]) waarvan de resten hunner eenmaal zo fraaie, Hebreeuwse archieven thans een plaats hebben gevonden in de hoofdstad van de nieuwe Joodse staat.
Zij, de Lehrens, mochten dan niet reiken tot de hoogte van een Réveil in de zin waarin de niet-Joodse wereld van Nederland dit had gekend, toch blijft ook hun activiteit inzake de Europese reform-beweging een opmerkelijk hoofdstukje in de geschiedenis van het Joodse Amsterdam. Want zij begrepen wel zeer goed, deze gebroeders, dat het met het officiële Jodendom hunner dagen scheef ging en zij begrepen tevens, wat ook Rabbiner Hirsch zo helder inzag, dat er op beslissende wijze gehandeld moest worden met de Joodse belangen rondom het Meijerplein.

---

[1]) Pedikim en Amarcalim = Negentiende eeuwse organisatie ten behoeve van de geldverdeling (chaloeka) onder de (arme) Palestijnse Joden, met als administratief centrum Amsterdam.

Omstreeks 1848 was dat niet zo eenvoudig. Naast en boven de door ons genoemde Joodse groeperingen was er een categorie burgers opgestaan, voor wie de emancipatie niet slechts een zaak was van praktische inschakeling binnen de Nederlandse verhoudingen, doch evenzeer een aangelegenheid van intern-Joodse aard. De dualistische opvatting der liberale (politiek-liberale) Joden, geformuleerd in het bekende adagium: „*in* de Synagoge: Israëlieten; *buiten* de Synagoge: in de volle zin van het woord medeburgers", leidde al zeer vroeg tot een volslagen ontnationaliseren van het oorspronkelijke Jodendom. Tegelijkertijd begon in deze groepering de strijd om het wezen van de Joodse traditie en wat daarvan restte in de levenspraktijk van alledag én in de officiële eredienst. Van het eerste trokken de liberale figuren zich allang weinig meer aan. Maar de eredienst werd de inzet van felle, geprononceerde strijd.
Wij vragen ons vaak af, waarom zovele liberale regenten zich nog zo druk maakten over de voor hen steeds vager wordende resten van een Jodendom, dat meer en meer toch uiterlijke vorm voor hen was geworden. Laten wij de discussie over imponderabiele, Joodse bindingen buiten beschouwing. De strijd *was* er en zij concentreerde zich rondom de Synagogediensten.
Synagogediensten, Sjoeldiensten, Minjoniem, wie zou het aandurven voor Jood of niet-Jood de gevoelswaarde daarvan te peilen en te tekenen. Zijn wij niet allen groot geworden in critiek op het decorum, dat later ook aan onze Sjoelen op het plein de sfeer ontnam, die wij er zo graag in wilden vinden. Werd voor onze generaties de Sjoel niet opnieuw een Beth Hakeneseth[1]) èn een Beth Am[2])? En genieten wij niet allen wederom van de wanorde op Simchath Thora en het rumoer op Poeriem? Maar anno 1850 lagen de verhoudingen wel anders. Reeds de 18e eeuw had grote deiningen gekend binnen de muren van de Grote en de Nieuwe Sjoel; rivaliteiten tussen Chazzonem; heftige ruzies tussen vóór- en tegenstanders van zanger en bas. Vooral tegen de laatste bestond bezwaar. Het schijnt, dat deze de gewoonte had zijn hand tegen de onder-

---

[1]) Beth Hakeneseth = Synagoge.
[2]) Beth Am = volkshuis.

kaak en de wang te persen en, aldus tegen het Almemor geleund, een nogal bespottelijke indruk maakte. Dat was nog in de klassieke dagen van de Chazzen en de Mesjoreriem, de zangers, die de Chazzen begeleidden.
Een Franse reiziger, Louis Desjobert, beschrijft in 1778 de indruk, die het synagogale, muzikale drietal op hem heeft gemaakt. „L'un dit les paroles et l'autre l'accompagne avec un fausset soutenu, comme il n'est guère possible d'en entendre d'autre; le troisième fait la basse, aussi très singulièrement."
Het waren tegen zulke gewoonten, dat in een later stadium de burgerlijke heren uit het politiek-liberale kamp hun pijlen richtten. Niemand minder dan de grote oriëntalist Joseph Dernburg, omstreeks 1838 in Amsterdam woonachtig, en aldaar o.m. actief betrokken bij de strijd om de bezetting van de Opperrabbinaatszetel na de dood van Berenstein, heeft ook op dit chapiter van zijn mening laten blijken. *Toen*, omstreeks 1840, was de interne oorlog over het decorum reeds in volle gang. Maar figuren als de Lehrens begrepen, dat in dit tijdsgewricht de strijd om de uiterlijkheden van de synagogale dienst evenmin essentieel was als het getwist om ouderwetse gebruiken, die in feite het wezen van het Jodendom niet raakten. De meesten hunner vonden zelf de innigheid van het gebed in kleine sjoeltjes, in aparte minjonem, vol devote innigheid, of – om het huiselijker te formuleren – met alle kawwana, kewone. Voor het oog en het oor deden zij gaarne een stapje terug.
Uit de concessies op dit onderdeel, ontstond aldus het instituut van de moderne Oppervoorzanger, Oberkantor, die – muzikaal geschoold en in het bezit van een fraai stemgeluid – voor alle groeperingen naar binnen en naar buiten het synagogale decorum kon handhaven. De eerste hunner, ook de grootste van allen, was de Gneser Chazzen, die reeds in 1856 in de Grote Sjoel werd benoemd en wiens composities niet lang geleden zeer toevallig werden teruggevonden. Geen Chazzen heeft ooit de roem kunnen evenaren van deze Isaac Heymann, die zijn bijnaam ontleende aan het plaatsje Gnesen (in Pruisen), waar hij op zeer jeugdige leeftijd reeds zijn ambt had uitgeoefend. Het was de dichter van het Meijerplein, Abraham Delaville, die ter ere van de komst van Amsterdams grote Chazzen een

Hebreeuws gelegenheidsgedicht publiceerde, waarvan de dorre klanken niet zo imponeren als de heldere stem van Heymann eenmaal moet hebben gedaan.

רנה ותפלה

אשר הביע המשורר הגדול

כ"ה יצחק בן מו"ה פינחס היימאנן יצ"ו

ס"ץ ונאמן בקהל מסכנוים בקאמסטרדם יע"א

כאשר ההל לשרת בקדש

ביום א' ערב חג השבועות

שנת תרט"ז לפ"ק

בדפוס ישראל לעווסקאן, פירמא כ' דוד פרופ כ"ץ זלל.

Het Hebreeuwse programma bij de inhuldiging van Isaac Heymann, vervaardigd door Abraham Delaville

Want de Gneser Chazzen mocht dan het aanzien hebben gegeven aan een in zekere zin nieuw instituut, de oude gebeden, die hij zong, waren vervat in het schone Hebreeuws van onze liturgie en vervuld van al het verlangen van onze rijke historie. In de jaren zestig mocht dan een crisis ons Jodendom in Amsterdam bedreigen, de ketting zou niet verbroken worden. Over het plein klonk de stem van een grote Chazzen en de poorten van het gebed bleven geopend.

6

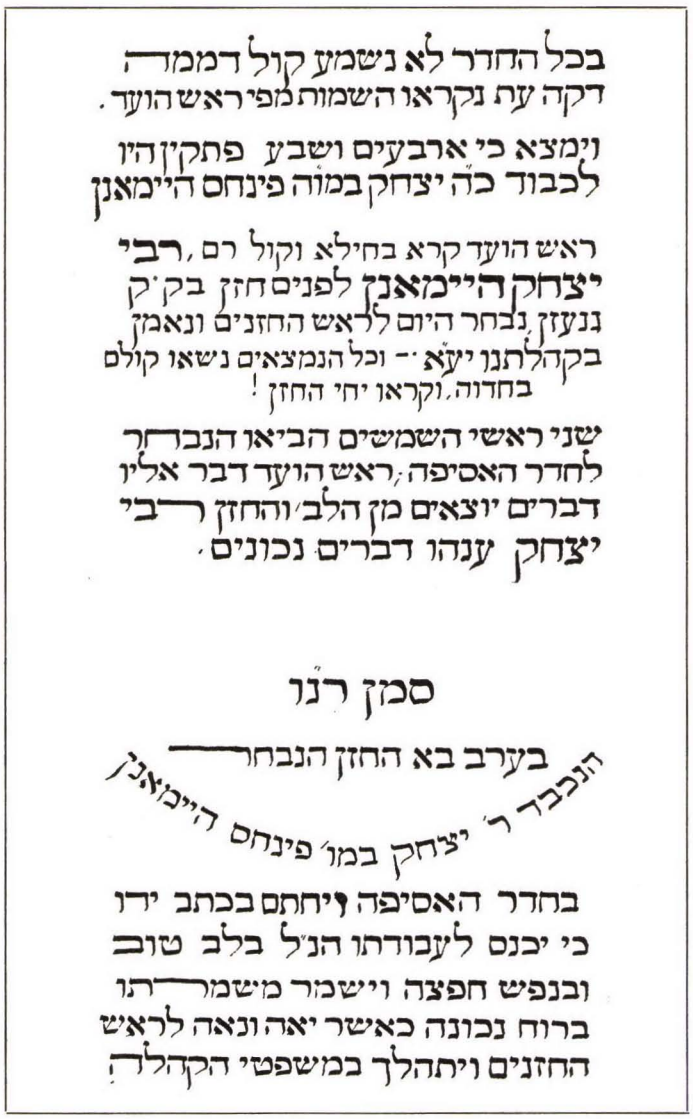
De Sjoelgas

Sjoelgas = Nieuwe Amstelstraat.

DE „OBBENE" EN DE „DRITT"

HET BESCHRIJVEN van de geschiedenis van het Meijerplein mag zich niet beperken tot dit plein alleen. Niet slechts de aanleiding tot het schrijven van dit boek noopt ons hiertoe (wordt in de Verantwoording niet duidelijk gesproken over „de gronden en opstallen aan de Nieuwe Herengracht 49, het Jonas Daniël Meijerplein 2-11 en Nieuwe Amstelstraat 1-9"?), de gehele historische sfeer van deze omgeving dwingt ons als het ware de hoek om, de Nieuwe Amstelstraat in. Links af een klein stukje langs de „zoete boorden des Amstels", weer links af langs de „Joden"-Herengracht tot wij wederom het plein bereiken. Het is alsof de huizen en de gebouwen op deze luttele vierkante meters grond eenmaal een stuk bloeiende Joodse geschiedenis hebben belichaamd, zoals zij nu voor onze ogen een stuk troosteloze ballingschap demonstreren, waaruit de Muze van onze historie is weggevlucht. Het was omstreeks het begin van de vorige eeuw, dat ergens in dit blok de later gedoopte Joodse dichter Isaäc da Costa werd geboren. Met een beetje fantasie kunnen wij hem misschien nog ergens op de Joden Herengracht zien zitten als een klein jongetje, dat met meester Mozes Lemans debatteert over de vraagstukken van het Jodendom. En nog later met zijn Christelijke vriend Willem de Clercq discussiëert over de roemrijke historie zijner Sefardische voorouders.

Maar vandaag is het belangrijker ons te beperken tot de geschiedenis der Asjkenaziem in de Sjoelgas. Van de acht Synagogen, die de Nederlandse Israëlietische Hoofdsynagoge (N.I.H.S.) tenslotte in het centrum van Amsterdam bezat, dagtekenen slechts twee uit de 17e eeuw. De Grote Sjoel (zoals we weten) uit 1671. Zij werd gevolgd door de „Obbene" Sjoel in het jaar 1686. Commelin deelt in zijn *Beschrijvinge van Amsterdam* mee: „Hetzelve (de Grote Synagoge) door de veelheit van haer natie te klein geworden zijnde, hebben se boven haer hal die se achter en nevens haer kerck hebben, een braef gebouw gemaeckt, daerin sij

בכל החדר לא נשמע קול דממה
דקה עת נקראו השמות מפי ראש הועד.

וימצא כי ארבעים ושבע פתקין היו
לכבוד כה׳ יצחק במוה׳ פינחס הימאנן

ראש הועד קרא בחילא וקול רם, רבי
יצחק הימאנן לפנים חזן בק״ק
נעזן, נבחר היום לראש החזנים ונאמן
בקהלתנו יע״א - וכל הנמצאים נשאו קולם
בחדוה, וקראו יחי החזן!

שני ראשי השמשים הביאו הנבחר
לחדר האסיפה, ראש הועד דבר אליו
דברים יוצאים מן הלב, והחזן ר״ב
יצחק ענהו דברים נכונים.

סמן רנו

בערב בא החזן הנבחר
הנכבד ר׳ יצחק במו׳ פינחס הימאנן

בחדר האסיפה ויחתם בכתב ידו
כי יכנס לעבודתו הנ״ל בלב טוב
ובנפש חפצה וישמר משמרתו
ברוח נכונה כאשר יאה ונאה לראש
החזנים ויתהלך במשפטי הקהלה.

Pagina uit het officiële benoemingsschrijven van Isaac Heymann

op den Sabbath haere oeffeninge hebben." Kort daarna – in 1700 – volgde de „Dritt"-Sjoel, zoals haar naam reeds aangeeft. Volledigheidshalve worde hier dan nog vermeld, dat in de 18e eeuw de „Stroomarkt"-Sjoel (op het Waterlooplein), de reeds genoemde „Neie"-

Sjoel en de Uilenburgerstraat-Synagoge (1766) werden gebouwd. De in 1726 door het Doodgraverscollege gestichte „Kabroniem"-Sjoel (Kabroniem = doodgravers) werd in 1894 op last van de Kerkeraad, toen onder voorzitterschap van A. C. Wertheim, herbouwd tot het gebouw, zoals wij het nog hebben gekend aan de Lange Houtstraat. Feitelijk is deze Synagoge de enige, die na 1766 door de Gemeente werd gebouwd, alvorens in de jaren twintig de moderne Synagogen werden opgericht in Zuid (Jacob Obrechtstraat) en in Oost (Linnaeusstraat), beiden in 1928. De Lekstraat-Synagoge werd eerst in 1937 gebouwd.
De Rapenburgerstraat-Synagoge werd in het jaar 1800 gesticht door de zogeheten „Neie Kille", de afgescheiden gemeente der geëmancipeerde Joden, die de naam droeg „Adath Jeschoeroen". Zij had zich in 1797 van onze gemeente gescheiden, doch in het jaar 1808 kwam een hereniging tot stand. En na de vermelding van deze nuchtere feiten keren wij weer terug naar de Sjoelgas, dichtbij de hoek van het Meijerplein. Want in beide synagogen aan de Amstelstraat handhaafden zich tot de Tweede Wereldoorlog bepaalde facetten, die niet gemist kunnen worden in de geschiedschrijving van de Hoogsduitse Gemeente.
In de jaren tussen 1920 en 1940 voltrok zich in de structuur van de Jodenhoek een wijziging, die wij reeds eerder signaleerden. Het oude Ghetto werd gesaneerd; het was niet langer het volkrijke Joodse centrum van weleer. De nuchtere taal van de Voordracht van het Kerkbestuur ter zake van de buitengebruikstelling resp. verandering van bestemming van de Waterlooplein-, Tweede- en Derde Synagogen, anno 16 november 1927 (21 Marcheswan 5688), deelt ons de feiten mee:

„In zijn zitting van 8 December 1924 heeft Uw College overeenkomstig onze voordracht aan zijn besluit tot den bouw van twee nieuwe Synagogen tevens verbonden een besluit tot buitengebruikstelling, eventueel verkoop van de Waterloopleinsynagoge en tot verandering in de bestemming van de Tweede- en Derde Synagoge, en ons uitgenodigd een voordracht tot goedkeuring er van in openbare zitting aan hetzelve te onderwerpen.
De U bij deze aangeboden voordracht is hiervan een gevolg. Na de in-

werkingtreding van het daarin geformuleerde besluit, die zal plaats vinden na de ingebruikneming der Synagogen voor Amsterdam-Zuid en -Oost, zal de vroegdienst van de Waterloopleinsynagoge worden overgebracht naar de Derde Synagoge en de Tweede Synagoge worden ingericht tot een lokaal voor dagelijksche Thorastudie. Op dit lokaal reflecteert thans reeds de Vereeniging Tifereth Bachoeriem, welker Bestuur de verdere voorbereiding van een in overweging genomen plan tot verandering van het tegenwoordig domicilie der Vereeniging heeft opgeschort met het oog op de mogelijkheid het ter Tweede Synagoge in te richten leerlokaal te kunen huren. De huurprijs zal, rekening gehouden met enkele wijzigingen aan dat gebouw aan te brengen na

5587 5662

Programma

ter gelegenheid der FEESTELIJKE HERDENKING van het

75-JARIG BESTAAN

van het Theol. Genootschap תפארת בחורים

op ZONDAG 3 SIEWAN 5662,

te Amsterdam, lokaal Adamas.

ברוך הבא Koor.

1. Opening der feestelijke bijeenkomst door den Voorz. van Tifereth Bachurim.
2. Leeroefening (כיום van רשי על התורה).
3. Toespraak door den Voorzitter der Feestcommissie.
4. מזמור לתודה Koor.
5. Feestrede uit te spreken door den Eerw. Leeraar des Genootschaps.
6. מה אשיב Koor.
7. כיעריב-gebed.
8. Verslag van den Secretaris des Genootschaps.
9. הללויה. Koor.
10. Voordracht van den Heer A. van Creveld Mz.

De Feestcommissie:

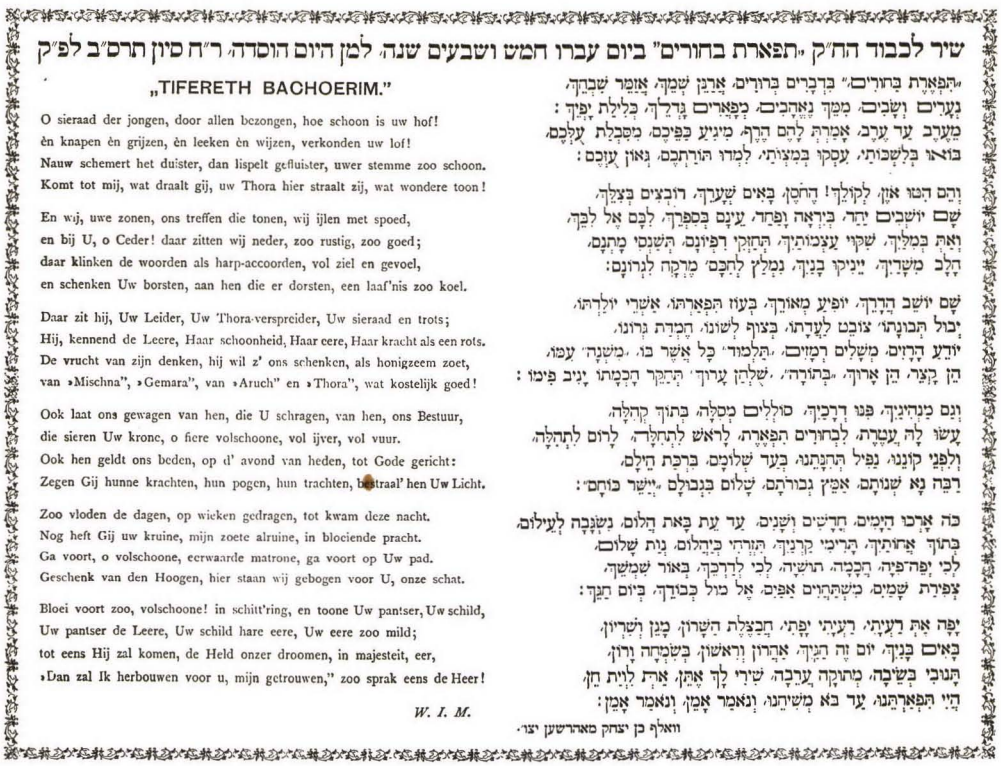
G. VAN MINDEN.	W. I. MAARSEN, *Voorzitter.*
I. ONDERWIJZER.	L. DAVIDS Bzn., *Secretaris.*
L. SPANGENTHAL.	A. KONIJN.
W. SPIJER.	E. KLEERKOOPER.
H. WORKUM.	A. VAN CREVELD Mz.

Snelpersdruk van VAN CREVELD & Co., J. D. Meijerplein 8 en 10. Amsterdam.

verkregen machtiging Uwerzijds om het te verhuren en de wijzigingen, die noodig zullen blijken, te doen aanbrengen, worden vastgesteld. De Waterloopleinsynagoge zal worden verkocht. De opbrengst van den verkoop zal den kapitaaldienst ten goede komen.
Wij veroorloven ons hier ter plaatse tevens onder Uw aandacht te brengen, dat bij een samenspreking anterieur aan Uw besluit van 8 December 1924 met den WelEerw. Heer Opperrabbijn gehouden, deze als zijn decisie heeft te kennen gegeven, dat bij onverhoopte noodzakelijkheid, nog een der oude thans in gebruik zijnde Synagogen zal mogen worden opgeheven, zonder dat dit gepaard behoeft te gaan met den bouw van een nieuwe Synagoge. Toentertijd werd, gelijk Uw College bekend is, de Uilenburgerstraatsynagoge voor opheffing voorgedragen. Wij kunnen ons gevoegelijk ervan onthouden nu zelfs bij benadering aan te duiden welke Synagoge in de toekomst daarvoor in aanmerking zou moeten komen."
En om volledig te zijn: ook de Lange Houtstraat-Synagoge en de Neie Sjoel zouden nog voor 1940 officiëel vallen als een offer aan de zich snel wijzigende verhoudingen. Volgens een besluit van de Kerkeraad werd de eerstgenoemde buiten gebruik gesteld op Rosj Hasjana van het jaar 1935 en met ingang van deze datum overgedragen aan het doodgraverscollege voor zijn leeroefeningen. De laatste Synagogedienst in de Nieuwe Synagoge vond plaats op Sabbathmorgen, Sjabbath Beresjieth,[1]) van het jaar 1936. Daarna werd deze Synagoge alleen nog gebruikt op de Hoge Feestdagen, bij Choepoth en op Sabbathnamiddag voor de leeroefeningen van de vereniging Touroh Our, waar (zoals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien) Rabbijn Dr. M. de Hond zijn eigenaardige, fascinerende voordrachten hield. Alleen de Grote Sjoel, de Rapenburgerstraat-Synagoge en die in de Uilenburgerstraat bleven gehandhaafd tot de catastrofe, de laatste, *ondanks* de plannen.

De Tweede Synagoge, de „Obbene", werd dus bestemd voor dagelijkse Thorastudie en de weidse naam van de „Vereeniging Tifereth Bachoe-

[1]) Sjabbath Beresjieth, Sjabbath. waarop de eerste afdeling der Tora wordt gelezen („In den beginne").

שיר לכבוד הח״ק „תפארת בחורים" ביום עברו חמש ושבעים שנה, למן היום הוסדה, ר״ח סיון תרס״ב לפ״ק

„TIFERETH BACHOERIM."

„תִּפְאֶרֶת בָּחוּרִים," בְּרֻכִים בְּרוּרִים, אֲרֻגַּן שְׁמָךְ, אֲמֻסַּר שִׁבְחֵךְ,
נְעָרִים וְשָׁכִים, מִמֵּךְ נֶאֱהָבִים, כְּפָאֲרִים גָּדַלְתְּ, כְּלֵילַת יָפְיֵךְ:
כַּמֶּעֱרָב עֵרֶב, אֲמָרֶיהָ לָהֶם הֵרָף, מֵינַיִךְ בַּפֵּיכֶם, מִסְבָּלַת עֻלְּכֶם,
בּוֹאוּ בְלֶשְׁכוֹתַי, עִסְקוּ בְּמִצְוֹתַי, לְמִדוּ תּוֹרָתְכֶם, גְּאוֹן עֻזְּכֶם:

וְהֵם הִטּוּ אֹזֶן, לְקוֹלֵךְ! הֶחֱסֵן, בָּאִים שַׁעֲרֵךְ, רוֹבְצִים בְּצִלֵּךְ,
שָׁם יוֹשְׁבִים יַחַד, בְּיִרְאָה וָפַחַד, עֵינָם בְּסִפְרֵךְ, לִבָּם אֶל לִבֵּךְ,
וְאַתְּ בְּמֶלֶךְ, שִׁקּוּי עֲצָכוֹתֵיךְ, תְּחֻזְקִי דַּפְּיֵנָם, הִשְׁגְּבִי מָתְנָם,
הָלֵב מִשְׁרֵיךְ, יֵינִיקוּ בָּנַיִךְ, נִמְלָץ לֶחְכָּם, מֻרְקָה לִגְרוֹנָם:

שָׁם יוֹשֵׁב הֲדָרֵךְ, יוּפִיַּע מְאוּרֵךְ, בְּעוֹז הִפְאֲרָתוֹ, אַשְׁרֵי יוֹלַדְתּוֹ,
יְבוֹל תְּבוּנָתוֹ, צוֹבְכֶם לַעֲרָתוֹ, בְּצוּף לְשׁוֹנוֹ, הֻכְרַת גְּרוֹנוֹ,
יוֹדֵעַ הָרָזִים, מְשָׁלִים רְמָזִים, תַּלְמוּד, כָּל אֲשֶׁר בּוֹ, מִשְׁנָה, עִמּוֹ,
הֵן קָצַר, הֵן אָרוּךְ, בְּתוֹרָה, שֻׁלְחַן עָרוּךְ, תְּהַקֵּר הֲכָמָתוֹ יָגִיב פִּימוֹ:

וְגַם כִּנּוֹרֵיךְ, פִּנּוּ דְרָכֵיךְ, סוֹלְלִים מְסִלָּה, בְּתוֹךְ קְהִלָּה,
עָשׂוּ לָהּ עֲטָרָה, לְבָחוּרִים הַפְאֵרָה, לְרֹאשׁ לְהַחְלָה, לְרוֹם לְתְהִלָּה,
וְלִפְנֵי קוֹנָנוּ, נַפִּיל תְּחִנָּתֵנוּ, בְּעֵד שְׁלוֹמָם, בִּרְכַּת חַיִּלָם,
רַבָּה נָא שְׁנוֹתָם, אַמֵּץ גְּבוּרָתָם, שָׁלוֹם בְּנִבוֹרָם, „יְיַשֵּׁר כּוֹחָם":

כֹּה אֲרֻכוּ הַיָּמִים, חֲדָשִׁים וְשָׁנִים, עַד עֵת בָּאת הַלּוֹם, נִשְׁנָבָה לָעֵילוֹם,
בְּתוֹךְ אֲחוֹתִיךְ, הֲרִיכִי קִרְנַיִךְ, הוֹרִיחִי כִּיהֲלוֹם, גְּוֹת שְׁלוֹם,
לְכִי יָפָה־פִיָּה, הֲכָנָה, הוֹשִׁיָּה, לְכִי לְדַרְכֵּךְ, בָּאוֹר שִׁכְשֵׁךְ,
צְפִירַת שָׁמַיִם, כִּישְׁתַּחֲוִים אַפַּיִם, אֶל מוּל כְּבוֹדֵךְ, בְּיוֹם חֲנֵךְ:

יָפָה אַתְּ רַעְיָתִי, רַעְיָתִי יָפָתִי, חֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן, כָּנֵן וְשָׁרְיוֹן,
בָּאִים כָּנָיִךְ, יוֹם זֶה הַנָּיִךְ, אַהֲרוֹן וְרֹאשׁוֹן, בְּשִׂמְחָה וְרוֹן,
תָּנוּבִי בְּשֻׂכָּה, מְתוּקָה עֲרֻבָּה, שִׁירִי לָךְ אֶתֵּן, אֹהֶת לְיֵית חֵן,
חַיִּי הִפְאַרְתֵּנוּ, עַד בֹּא מְשִׁיחֵנוּ, וְנֹאמַר אָמֵן, וְנֹאמַר אָמֵן:

וואלף כן יצחק מאהרשטן יצו׳.

W. I. M.

O sieraad der jongen, door allen bezongen, hoe schoon is uw hof!
èn knapen èn grijzen, èn leeken èn wijzen, verkonden uw lof!
Nauw schemert het duister, dan lispelt gefluister, uwer stemme zoo schoon.
Komt tot mij, wat draalt gij, uw Thora hier straalt zij, wat wondere toon!

En wij, uwe zonen, ons treffen die tonen, wij ijlen met spoed,
en bij U, o Ceder! daar zitten wij neder, zoo rustig, zoo goed;
daar klinken de woorden als harp-accoorden, vol ziel en gevoel,
en schenken Uw borsten, aan hen die er dorsten, een laaf'nis zoo koel.

Daar zit hij, Uw Leider, Uw Thora-verspreider, Uw sieraad en trots;
Hij, kennend de Leere, Haar schoonheid, Haar eere, Haar kracht als een rots.
De vrucht van zijn denken, hij wil z' ons schenken, als honigzeem zoet,
van »Mischna", »Gemara", van »Aruch" en »Thora", wat kostelijk goed!

Ook laat ons gewagen van hen, die U schragen, van hen, ons Bestuur,
die sieren Uw krone, o fiere volschoone, vol ijver, vol vuur.
Ook hen geldt ons beden, op d' avond van heden, tot Gode gericht:
Zegen Gij hunne krachten, hun pogen, hun trachten, bestraal' hen Uw Licht.

Zoo vloden de dagen, op wieken gedragen, tot kwam deze nacht.
Nog heft Gij uw kruine, mijn zoete alruine, in blociende pracht.
Ga voort, o volschoone, eerwaarde matrone, ga voort op Uw pad.
Geschenk van den Hoogen, hier staan wij gebogen voor U, onze schat.

Bloei voort zoo, volschoone! in schitt'ring, en toone Uw pantser, Uw schild,
Uw pantser de Leere, Uw schild hare eere, Uw eere zoo mild;
tot eens Hij zal komen, de Held onzer droomen, in majesteit, eer,
»Dan zal Ik herbouwen voor u, mijn getrouwen," zoo sprak eens de Heer!

Lied, vervaardigd door „Wollie" Maarsen bij het 75-jarig bestaan van de Misjnajes-chewre

riem" brengt ons naar de sfeer van het echte Joodse Amsterdam, waar men liever sprak van de Misjnajes-chewre, waar zo voortreffelijk werd geleerd door de Maggied[1]) S. Hammelburg, wiens Nederlandse vertaling van het tweede deel der Misjna (Seder Mo'ed) in zijn genre als een standaardwerk moet worden beschouwd (Amsterdam, 1939). Wij hebben nog het voorrecht gehad de Heer Hammelburg een enkele keer te horen doceren, op zijn ietwat langzame, langdradige, monotone wijze. Maar wat was het een uitnemend docent, wat kon hij de moeilijkste problemen helder en zakelijk toelichten. Dat was „leren" in de beste zin van het woord. Nog liggen er manuscripten van deze Joodse erudiet te wachten op het instituut, dat zich durft te wijden aan de uitgave ervan. Wij be-

[1]) Maggied = candidaat-Rabbijn.

waren van deze geleerde een brief aan een zijner vrienden, waarin op uitvoerige wijze een ingewikkelde Talmudplaats wordt uiteengezet. Ook in dit koude Westen anno 1930/40 kwamen zulke Joodse brieven voor. Hij was gericht aan een Jood te Nijkerk, de intens-Joodse Gemeente, die juist dezer dagen werd opgeheven. Wat bleef er over van deze Joodse stijl?

REISJIES CHOGME

Boven de „Obbene" was er nog een ruimte, waarin de nuchtere beslissingen over de Synagoge nauwelijks zullen zijn doorgedrongen. Daar bevonden zich de lokaliteiten van het Theologisch Genootschap Reschieth Chogma, in de volksmond wel beter bekend als Reisjies Chogme.
Bij „verenigingen" als de Misjnajes-chewre en Reisjies Chogme blijft altijd de vraag, hoe men buitenstaanders hiervan de betekenis moet verklaren. Wat wilden deze chewres? Er werd „geleerd"! Zegt dit voldoende of zegt het niets. Wij worden onweerstaanbaar herinnerd aan het recente verhaal van een onzer Israëlische vrienden, die een dominee uit Hilversum de betekenis wilde uiteenzetten van de enorme Jesjiewe te B'ne Berak. Getweeën kwamen zij de grote studiezaal van het Talmudcentrum binnen, slechts versierd door een Aron Hakodesj uit een Italiaanse gemeente daarheen overgebracht (een juweel van 18e eeuwse barok) en verder geheel gevuld met jongens, bachoeriem, die met de Talmudfolianten voor zich aan de studie waren.
Er voltrok zich ongeveer de volgende dialoog: „Dit is dus een soort Hogeschool?" „Ja en nee". „Hier kan men dus een graad behalen?" „Nee, dat is onmogelijk." „Is dit dan een Kweekschool?" „Nee, ook dat niet." Uiteindelijk resulteerde het gesprek in de simpele opmerking, dat al deze jongens hier alleen maar kwamen „om te leren". Om zich bezig te houden met de Thora, waarvan Tenach zegt, dat gij U erin moet verdiepen des daags en des nachts. Het Joodse volk is het volk van het boek en het is dat gebleven. Ook in Amsterdam en zeker in het Amsterdam van voor de oorlog, het Amsterdam van de Misjnajeschewre en Reisjies Chogme.
Met Reisjies Chogme raken wij daarenboven een van de interessantste hoofdstukken uit de geschiedenis van onze gemeente gedurende de laatste anderhalve eeuw. Het waren drie eenvoudige Joden (Joseph Melamed, Abraham Izak Gobits en Simon Efraim Heigmans), die in

שירה וזמרה
לחג תקופת מאה שנים מיום הוסדה
ח"ק ראשית חכמה

רַנִּי וְשַׂמְחִי בַּת־צִיּוֹן כִּי־גָדוֹל בְּקִרְבֵּךְ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל׃ יוֹם זֶה יוֹם שַׁעֲשׁוּעִים
אִישׁ עַל דִּגְלוֹ בַּחֲנוּ הַמּוֹנֵךְ תִּפְאַרְתֵּךְ מַבִּיעִים׃
שָׁנִים מֵאָה עָבְרוּ חָלְפוּ אֶת אַדְנֵיךְ נִטְבָּעִים
יְשֵׁר דַּרְכֵּךְ כְּלִילַת יָפְיֵךְ בְּשָׁעָרִים נוֹדָעִים
"תּוֹרַת אֵל חַי" "מִשְׁנָה" "וְתַלְמוּד" לְהוֹנֵךְ מַרְגִּיעִים׃

חָכְמַת "קוֹרְאִים" כִּדְבַשׁ דִּבּוּרִים לְכָל בָּאֵי שְׁעָרַיִךְ
כָּתֵר תִּפְאָרָה לָרֹאשׁ הַחֶבְרָה יַכְתִּירוּ חֲבֵרַיִךְ׃
מִפִּי "שׁוֹמְעִים" גְּבוּנִים וִידוּעִים נוֹזְלִים זְמָרַיִךְ
הַמּוֹן חֲרֵדִים יַחַד נוֹעָדִים לְמֹד בִּדְבָרַיִךְ׃

יִשְׁלַח מַלְכֵּךְ מִמְּעוֹן קָדְשׁוֹ בְּרָכָה לִסְגֻלָּה׃
עוֹד תֵּרָאִי גְּדֻלֵּךְ לְלֹן בְּצִלֵּךְ תִּתְעַטְּפִי בְּגֵדֻלָּה׃
אוֹרֵךְ וְשִׁמְשֵׁךְ יָגְלֶה קְדוֹשֵׁךְ אֶת בּוֹא מְבַשֵּׂר גְּאוּלָה׃

Toelichting tot de voor den feestzang gecomponeerde muziek.

Het koor zet de woorden רני ושמחי met plechtigen aanhef in en herhaalt ze op een bijzondere vreugdewekkende melodie, de blijde stemming der feestvierenden weergevende.

Bij יום זה יום שעשועים wordt plotseling het tempo meer ingehouden, terwijl bij יום זה het gezang vaster van uitdrukking wordt, als wilde het koor den feestdag van heden met den vinger aanwijzen.

Als deze woorden ten tweeden male gezongen worden, krijgt de melodie, in overeenstemming met de beteekenis van יום שעשועים, een opgewekter kleur. Tusschen dit gezang door hoort men de baspartij de woorden רני ושמחי zingen, om de hoorders als het ware uit te noodigen, den יום שעשועים vooral niet zonder שמחה te laten voorbijgaan.

Dezelfde gedachtegang vindt ook bij de woorden שנים מאה עברו חלפו עת אדניך נטבעים uitdrukking, zooals zij door een bassolo voorgedragen worden. Het antwoord der andere partijen duidt, zooals van zelf spreekt, op de aanleiding tot het feest, het 100-jarig bestaan der vereeniging.

Men lette op de woorden משנה ותלמוד, waarbij de in vele landen gebruikelijke talmudmelodie terug te vinden is. Zij worden, door deze talmudmelodie doorvlochten, vele malen herhaald, wat ons aan een leerkamer denken doet, waar een aantal personen talmud studeert.

De tweede strophe, waarin van drie groepen, n.l. קוראים, daarna ראשי החברה en המון חרדים sprake is, wordt door een solist (baryton) voorgedragen, ingeleid door de begeleidende partijen, die te kennen geven, welke groep door ieder gezang bedoeld wordt. De derde strophe is in gebedsstemming gehouden.

Na de woorden מבשר גאולה herhaalt het koor de woorden רני ושמחי met eene melodie die, in den beginne opgewekt, langzamerhand met soli der bassen kleuriger wordt en het feestlied ten slotte met de woorden יום שעשועים in droefgeestige stemming, ter herinnering aan de verwoesting des tempels (זכר לחורבן), besluit.

DE COMPONIST.

Van Oroveld & Co's Snelpersdrukkerij, J. D. Meijerplein 8-10, Amsterdam

Feestzang bij het honderdjarig bestaan van Reisjies Chogme in 1913.

1813 het initiatief namen tot het oprichten van dit genootschap, waarvan de naam ontleend werd aan Psalm 111 vers 10: „Het begin der wijsheid (Reschieth Chogma) is de vreze Gods". Maar veel belangrijker nog is de vierde ongenoemde initiator geweest, die de impuls gaf tot deze vereniging. Het was niemand minder dan Salomo Dubno, de beroemde medewerker van Moses Mendelssohn, die een der schrijvers was van de Bijbelcommentaar (Bioer) bij Mendelssohns baanbrekende Bijbelvertaling. Elders hebben wij de betekenis uiteengezet van Amsterdam als centrum van de propaganda voor Mendelssohns ideeën in het algemeen. Hier is het uitsluitend van belang te wijzen op de invloed van Dubno op een groep Amsterdamse Joden, die in het begin van de vorige

eeuw hun verlichte denkbeelden probeerden te verbinden aan een heroriëntering op het oude Jodendom. De naam Heigmans verplaatst ons naar een categorie godsdienstleraren, die zich tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon hadden verenigd in het Genootschap „Chanog Lana'ar Al Pie Darko" (1808) dat zich o.a. bezighield met het verzorgen van een – nimmer gepubliceerde – vertaling van de Pentateuch in het Nederlands.[1])

Ook de sfeer van Reisjies Chogme moet aanvankelijk de kenmerken hebben gedragen van rechtstreekse invloeden van Mendelssohn. Het voornaamste bewijs hiervoor is wel, dat de Bioer officieël werd bestudeerd, een gebruik, dat zich tot het eind heeft gehandhaafd. Daartegen kwam van velerlei zijde critiek. De onvervalste orthodoxie liet zich niet onbetuigd. Tegen inhoud en vorm van de nieuwe exegese werd in vele kringen heftig geprotesteerd. Op het Seminarium werd in onze dagen nog wel eens iets vernomen over de oude strijd van typische, onverlichte Joden, die bezwaren hadden tegen het exegetische karakter en de grammaticale opmerkingen van de Bioer. Wie onzer hoorde nooit smalen over de dwaze grammatica, huiselijker: „die verschwartzer dikdoek." Waartoe een exacte vertaling, men wist toch precies wat er stond. De leerlingen van Dr. Dünner (over deze geleerde nader in het volgende hoofdstuk) konden smakelijk vertellen van een anti-Mendelssohniaan, die het Bijbelwoord „en Esau versmaadde het eerstgeboorterecht" vertaalde: „Un Eisew was de bechoire mewazze...."

Ergens wordt de anecdote verteld van een der werkende leden (Kor'iem = „lezers"), die nooit de Bioer-bijeenkomsten wilde bijwonen, doch eenmaal, omdat hij op die Sabbath jaartijd had, toch als Koré wilde fungeren. Hoe scherpzinnig hij ook was, bleek de voor hem ongewone tekst van de commentaar hem, de vijand van Mendelssohn, ongedachte moeilijkheden te brengen. Met een sneer op de Bioer verliet hij de katheder. Maar de humor van een der aanwezigen moest hem wel raak treffen. „Ist der Bieër (spreek uit: Bier) dir zu stark...?"

---

[1]) Chanog etc. tekst uit *Spreuken*, 22 : 6 (Voed de knaap op volgens zijn methode).

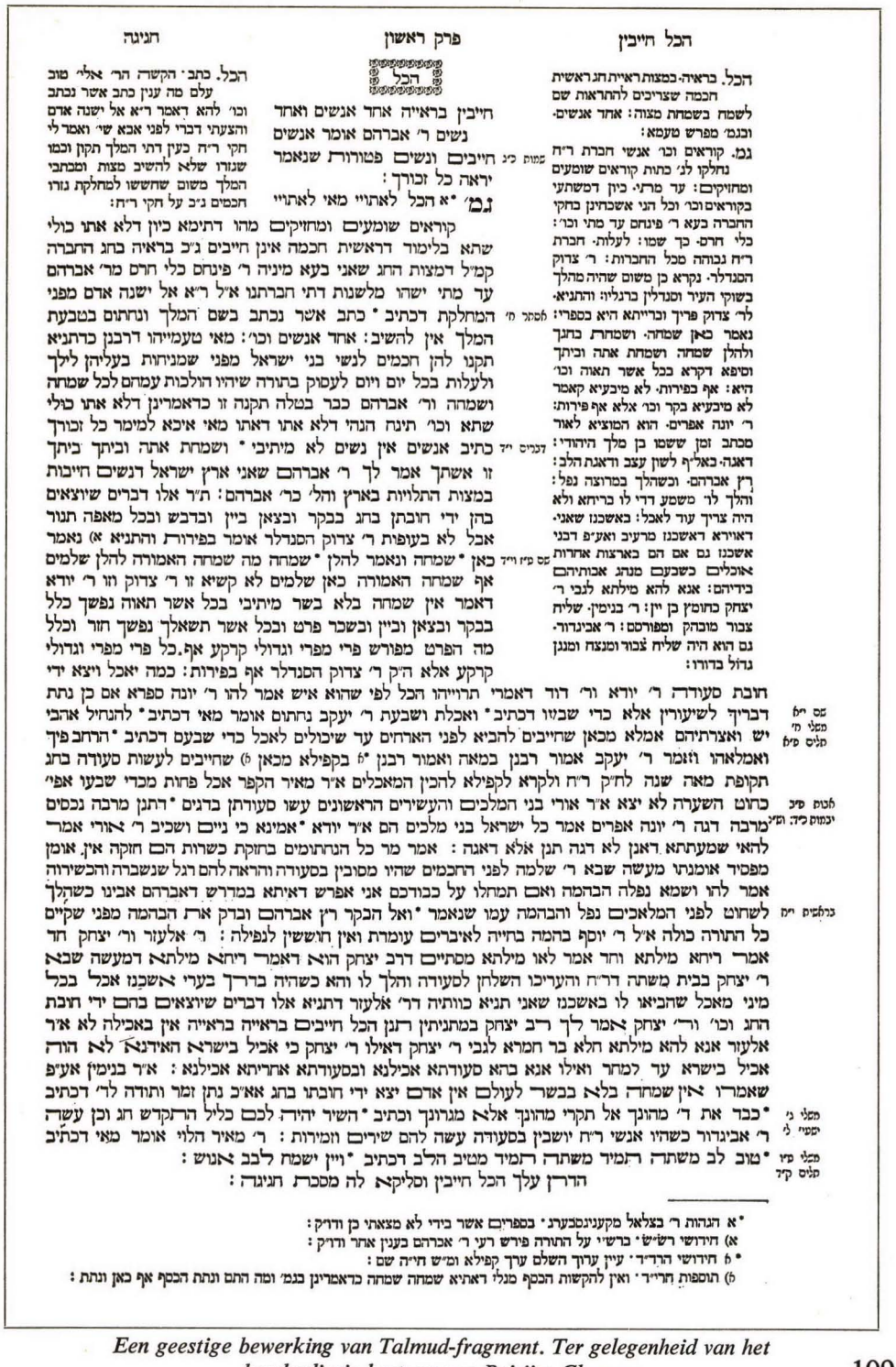
De geciteerde anecdote demonstreert, dat de strijd om deze „verlichte" commentaar in Nederland niet zo heftig is geweest als in Oost-Europa. Kenmerkend in dit verband is het verhaal van een Oostjoods geleerde die eenmaal de boekerij van het genootschap bezocht en bij die gelegenheid een exemplaar van de Pentateuch met Bioer achteloos wegwierp onder het uiten van verwensingen jegens Moses Mendelssohn. De ontwikkeling van het Nederlandse Jodendom voltrok zich evenwel zonder een heftige „Kulturkampf."

De Bioer vormde intussen slechts een der studievakken. Reisjies Chogme werd in de loop der tijden tot een bloeiend genootschap, dat zich ook en vooral concentreerde rondom de opvoeding van jonge Joodse pupillen, die via de chewre werden grootgebracht in een Joodse sfeer. Daarnaast ontwikkelde zich de bestudering van de Talmud tot een voortreffelijk niveau. Vooral de Zondagavondbijeenkomsten hadden een uitstekend gehalte. Wanneer een van de leraren of leerlingen van het Seminarium daar als Koré optrad, moest hij zich terdege prepareren, omdat het publiek bestond uit critische fijnproevers, die de docent van de avond het vuur na aan de schenen legden. Want ook dit publiek bereidde zich voor! Wij herinneren ons nog menige discussie over het leren op Reisjies Chogme. In de hogere afdeling van het Seminarium was er niet zelden angst en aarzeling als een uitnodiging om voor te gaan in het bezit van een der studenten was gekomen.

Tenslotte moet nog worden opgemerkt, dat de leeroefeningen van dit genootschap hier eerst van 1883 af werden gehouden. Tot dat jaar was in deze lokaliteiten het Asjkenazische Beis Hamidrosj Eits Chajiem gevestigd, dat eerst toen het fraaie gebouw in de Rapenburgerstraat betrok. Met de Misjnajes-chewre en Reisjies Chogme verdwenen twee belangrijke instituten uit het Amsterdamse Jodendom. Hoe lang geleden nog is het slechts, dat Amsterdam vol was van chewres, die waarschijnlijk nimmer hun historie aan het grote publiek zullen openbaren. De Gemorechewre, die dateerde uit 1765 en die in 1940 nog bestond onder leiding van de populaire Darsjan Akiba Frank.[1]) En dan die talloze

[1]) Darsjan = „Predikant", speciale graad voor godsdienstonderwijzers (Ba'al Darsjan). Vgl. „Droosje".

„huis-chewres" als „Hougei Das" en de „Chewre van Duits". Al deze herinneren wij ons nog zeer duidelijk. Typische Amsterdamse tradities werden daar geconserveerd. Bij de jubilea werd er (zoals ook bij Reisjies Chogme) in de mozaiekstijl der Nederlandse Hebraisten op geestige wijze gedicht en getoast. De liederen en de humoristische bewerkingen van fragmenten uit Talmud en Sjoelchan Aroech liggen nu opgeborgen in particuliere of openbare verzamelingen. Tussen de vele melodieën, die hier niet meer worden vernomen, is ook het murmelende recitatief van het Thoraleren onhoorbaar geworden. Het Boek der Boeken is gebleven, maar Rebbes en Talmidiem zijn vermoord.

הכל חייבין

הכל. בראיה. כמצות ראיית חג ראשית חכמה שצריכים להתראות שם לשמה בשמחת מצוה: אחד אנשים. ובגמ' מפרש טעמא:

גמ. קוראים וכו' אנשי חברת ר"ח נחלקו לג' כתות קוראים שומעים ומחזיקים: עד מרגי. כיון דמשתעי בקוראים וכו' וכל הני אשכחינן בחקי החברה בעא ר' פינחס עד מתי וכו': כלי חרס. כך שמו: לעולת. חברת ר"ח נבוהה מכל החברות: ר' צדוק הסנדלר. נקרא כן משום שהיה מהלך בשוקי העיר וסנדלין ברגליו: והתניא.

לר' צדוק פריך וכרייתא היא בספרי: נאמר כאן שמחה. ושמחת בחגך ולהלן שמחה ושמחת אתה וביתך וסיפא דקרא בכל אשר תאוה וכו' היא: אף כפירות. לא מיבעיא קאמר לא מיבעיא בקר וכו' אלא אף פירות: ר' יונה אפרים. הוא המוציא לאור סכתב וזמן ששמו בן מלך היהודי: דאגה. באל"ף לשון עצב ודאגת הלב: רבן אברהם. וכשהלך במרוצה נפל: והלך לו. משמע דדי לו בריחא ולא היה צריך עוד לאבל: באשכנז שאני. דאוירא דאשכנז מרעיב ואע"פ דבני אשכנז גם אם הם בארצות אחרות אוכלים כשכעם מנהג אבותיהם בידיהם: אנא להא מילתא לגבי ר' יצחק כתומין בן יין: ר' בנימין. שליח צבור מובהק וספורסם: ר' אבינדור. גם הוא היה שליח צבור ומנצח ומנגן גדול בדורו:

פרק ראשון

הכל

חייבין בראייה אחד אנשים ואחד נשים ר' אברהם אומר אנשים חייבים ונשים פטורות שנאמר יראה כל זכורך:

גמ' א הכל לאתויי מאי לאתויי קוראים שומעים ומחזיקים מהו דתימא כיון דלא אתא כולי שהא בלימוד דראשית חכמה אינן חייבים ג"כ בראיה בחג הקב"ל דמצות החג שאני בעא מיניה ר' פינחס כלי חרס מר' אברהם עד מתי ישהו מלשנות דתי חברתנו א"ל ר"א אל ישנה אדם מפני המחלקת דכתיב * כתב אשר נכתב בשם המלך ונחתום בטבעת המלך אין להשיב: אחד אנשים וכו': מאי טעמייהו דרבנן כדתניא תקנו להן חכמים לנשי בני ישראל מפני שמניחות בעליהן לילך ולעלות בכל יום ויום לעסוק בתורה שיהיו הולכות עמהם לכל שמחה ושמחה ור' אברהם כבר בטלה תקנה זו כדאמרינן דלא אתא כולי שהא וכו' תינח הנהי דלא אתו דאתו מאי איכא למימר כל זכורך כתיב אנשים אין נשים לא מיתיבי * ושמחת אתה וביתך ביתך זו אשתך אמר לך ר' אברהם שאני ארץ ישראל דנשים חייבות במצות התלויות בארץ והל' כר' אברהם: ת"ר אלו דברים שיוצאים בהן ידי חובתן בחג בבקר ובצאן ביין ובדבש ובכל מאפה תנור אבל לא בעופות ר' צדוק הסנדלר אומר בפירות והתניא א) נאמר כאן * שמחה ונאמר להלן * שמחה מה שמחה האמורה להלן שלמים אף שמחה האמורה כאן שלמים לא קשיא זו ר' צדוק וזו ר' יודא דאמר אין שמחה בלא בשר מיתיבי בכל אשר תאוה נפשך כלל בבקר ובצאן וביין ובשכר פרט ובכל אשר תשאלך נפשך חזר וכלל מה הפרט מפורש פרי מפרי וגדולי קרקע אף כל פרי מפרי וגדולי קרקע אלא ה"ק ר' צדוק הסנדלר אף בפירות: כמה יאכל ויצא ידי חובת שעורה ר' יודא ור' דוד דאמרי תרוייהו הכל לפי שהוא איש אמר להו ר' יונה ספרא אם כן נתת דבריך לשיעורין אלא כרי שבשו דכתיב * ואבלת ושבעת ר' יעקב נחתום אומר מאי דכתיב * להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא מכאן שחייבים להביא לפני הארחים עד שיכולים לאכל כרי שבעם דכתיב * הרחב פיך ואמלאהו וזמר ר' יעקב אמור רבנן במאה ואמור רבנן * ב) בקפילא מכאן ב) שחייבים לעשות סעודה בחג תקופת מאה שנה לח"ק ר"ח ולקרא לקפילא להכין המאכלים א"ר מאיר הקפר אכל פחות מכרי שבעו אפי' כחוט השערה לא יצא א"ר אורי בני המלכים והעשירים הראשונים עשו סעודתן בדגים * דתנן מרבה נכסים מרבה דגה ר' יונה אפרים אמר כל ישראל בני מלכים הם א"ר יודא * אמינא כי ניים ושכיב ר' אורי אמר להאי שמעתתא דאנן לא דגה תנן אלא דאגה: אמר מר כל הנרתומים בחזקת כשרות הם חזקה אין אומן מפסיד אומנתו מעשה שבא ר' שלמה לפני החכמים שהיו מסובין בסעודה והראה להם רגל שנשברה והכשירוה אמר להו ושמא נפלה הבהמה ואם תמחלו על כבודכם אני אפרש דאיתא במדרש דאברהם אבינו כשהלך לשחוט לפני המלאכים נפל והבהמה עמו שנאמר * ואל הבקר רץ אברהם ובדק את הבהמה מפני שקיים כל התורה כולה א"ל ר' יוסף בהמה בחייה לאיברים עומדת ואין חוששין לנפילה: ר' אלעזר ור' יצחק חד אמר ריחא מילתא וחד אמר לאו מילתא מסתיים דרב יצחק הוא דאמר ריחא מילתא דמעשה שבא ר' יצחק בבית משתה דר"ח והעריכו השלחן לסעודה והלך לו והא כשהיה בדרך בערי אשכנז אכל בכל מיני מאכל שהביאו לו באשכנז שאני תניא כוותיה דר' אלעזר דתניא אלו דברים שיוצאים בהם ידי חובת החג וכו' ור' יצחק אמר לך רב יצחק במתניתין דתנן הכל חייבים בראייה בראייה אין באכילה לא א"ר אלעזר אנא להא מילתא הלא בר חמרא לגבי ר' יצחק דאילו ר' יצחק כי אכיל בישרא האידנא לא הוה אכיל בישרא עד למחר ואילו אנא בהא מעודתא אכילנא ובסעודתא אחריתא אכילנא: א"ר בנימין אע"פ שאמרו אין שמחה בלא בשר לעולם אין אדם יצא ידי חובתו בחג אא"כ נתן זמר ותודה לד' דכתיב * כבד את ד' מהונך אל תקרי מהונך אלא מגרונך וכתיב * השיר יהיה לכם כליל הרתקדש חג וכן עשרה ר' אבינדור כשהיו אנשי ר"ח יושבין בסעודה עשה להם שירים וזמירות: ר' מאיר הלוי אומר מאי דכתיב * טוב לב משתה תמיד משתה תמיד מטיב הלב דכתיב * ויין ישמח לבב אנוש:

הדרן עלך הכל חייבין וסליקא לה מסכת תגיגה:

תגיגה

הכל. כתב: הקשה הר' אלי' טוב עלם מה ענין כתב אשר נכתב ובו' להא דאמר ר"א אל ישנה אדם והצעתי דברי לפני אבא שו' ואמר לי חקי ר"ח כעין דתי המלך תקון וכתו שנזרו שלא להשיב מצות ומבתבי המלך משום שחששו למחלקת נזרו הכסים ג"כ על חקי ר"ח:

---

* א הגהות ר' בצלאל מקעניגסבערג. בספרים אשר בידי לא מצאתי כן ודו"ק:
א) הידושי רש"ש. ברש"י על התורה פרש רעי ר' אכרהם בענין אחר ודו"ק:
* ב הידושי הרד"ד. עיין ערוך השלם ערך קפילא ומ"ש חי"ה שם:
ב) תוספות תרי"ד. ואין להקשות הכקף מנלי דאתיא שמחה שמחה כדאמרינן בגמ' ומה התם ונתת הכסף אף כאן ונתת:

JOODSE VROOMHEID

Tegen het woord „vroomheid" is in Joodse kring dikwijls bezwaar aangetekend. Anderen hebben het verdedigd, en dan vaak terecht met een beroep op het legale bestaan van wat wij zouden kunnen noemen: Joods piëtisme. De Jeruzalemse arts M. J. Premsela, kenner en liefhebber vooral van de religieuze gebruiken in het Amsterdam van vóór de Tweede Wereldoorlog heeft in een treffend artikel over Jom Kippoer Katan een karakteristiek gegeven van het Amsterdams-Joods piëtisme, dat stoelt op een eeuwenoude Joodse mystiek, die in het Amsterdam van de vorige eeuw nog tal van beoefenaren kende en die zelfs in onze eeuw nog niet geheel verdwenen was. Critische analyse van het poëtische jeugdwerk van Jacob Israël de Haan kan dit zonneklaar bewijzen. Ook deze gecompliceerde dichterfiguur kende uit eigen ervaringen van het ouderlijk huis (doch dan uitsluitend door zijn moeder) de laatste uitlopers van een niet eens zo onbelangrijke mystieke stroming te Amsterdam, die teruggaat op de beroemde kring van Safed uit de 16e eeuw. Tot zeer lang handhaafde de liturgie in onze hoofdstad de duidelijke resten hiervan. En vooral op de zogeheten „Kleine Verzoendag" kwam het piëtisme tot uiting.
Premsela heeft de stemming uit eigen ervaring en ontroering zo voortreffelijk weergegeven, dat wij niet beter kunnen doen dan hem te volgen. Hij schrijft:

> „In een tijd, dat uit de Amsterdamse synagogen reeds ieder spoor van „hitlahawoet"[1]) en „dewekoeth"[2]) verdwenen was – uitgezonderd misschien de stemming van Tefillath Neïlah op Jom ha-Kippoeriem[3]) – bestond er nog altijd één dienst, die een

---

[1]) Hitlahawoet = religieuze extase.
[2]) Dewekoet = „binding", in technische zin: binding met het hogere, geestelijke concentratie.
[3]) Tefillath Neilah = Slotgebed op Jom ha-Kippoeriem = Grote Verzoendag.

belevenis van extatische godsdienstigheid was. Dat was Jom Kippoer Katan.[1]) Dat dit mogelijk was, ligt ongetwijfeld aan het soort mannen, die zich aangetrokken voelden tot het houden van Jom Kippoer Katan, maar toch zeker ook aan de bouw en de inhoud van de gebeden.

Ik zie voor me de dienst om half één of half twee 's middags, in de Drittsjoel. De meeste deelnemers „halve-dag-vasters". Het is nauwelijks de gazzan, Bierman, die de dienst leidt, hoewel de traditionele melodieën van de Kaddiesj[2]) en van de Pizmon[3]) „Bath Ammi" het hare er toe doen. Maar veeleer is het de collectiviteit van die oude en jonge mensen, die elkaar daar vonden in een extatisch samenzijn en die in heftige beweging van gemoed èn lichaam de gebeden uitschreiden. Ik zie ze voor me – al die „buitenbenen" van de Amsterdamse Kehilla: de oude Sjmoel Con, naar men zei een baäl-teshoewah,[4]) maar dan een „op wiens plaats zelf de tsaddikiem gemoeriem[5]) niet mogen staan", altijd-gebleven of weer-geworden Oostjood als zijn vader, de sofer[6]) Rebbe Koppel. De fanatieke Van West, schoonvader van de orthodoxe „humorist" Joseph Frankfort. De blondharige Helderse duikerszoon Philip Cohen. De bescheiden vrome Sephardische „shomer"[7]) De la Bella. De 19e eeuws geklede celibatair Rubens, enz.

Het was vooral de grote Widdoej,[8]) die het heilig vuur hoog deed oplaaien „Wanneer ik eraan zou beginnen, mijn zonden op te

---

[1]) Jom Kippoer Katan = Kleine Verzoendag. Een vastendag door sommigen gehouden op de dag voor het Nieuwemaansfeest, tot verzoening van eventuele zonden in de afgelopen maand begaan.

[2]) Kaddiesj = gewijd gebed.

[3]) Pizmon = strofische, berijmde hymne met refrein. Bij de Pizmon wordt de Heilige Arke geopend. De Hebreeuwse woorden „*Bath Ammie*" = „Dochter van Mijn Volk".

[4]) Baäl-teshoewa = „bekeerling".

[5]) Tsaddikim gemoeriem = volmaakte vromen.

[6]) Sofer = wetschrijver.

[7]) Shomer = Rabbinaal controleur.

[8]) Widdoej = geloofsbelijdenis.

> sommen één voor één, dan zou slechts de tijd voorbijgaan, doch zijzelve zouden niet voorbijgaan..." Of: „Uw rechtvaardig gerechtshof heeft niet de gewoonten van de menselijke gerechtshoven. Wie voor de aardse rechter een geldschuld ontkent, is vrijgesteld van betaling, maar wie ze erkent – die moet betalen. Doch in Uw rechtvaardig gerechtshof is het anders: wie zijn schuld ontkent, wee hem en wee zijn ziel, doch wie bekent en zich betert, die wordt begenadigd..."

Dat was dus vrome Amsterdams-Joodse sfeer in de Drittsjoel. Toegegeven, zo was het misschien niet altijd, maar zo kon het anno 1940 toch nog altijd zijn. De derde synagoge uit het jaar 1700 kende trouwens nog andere merkwaardige aspecten, die nu totaal vergeten zijn. Hier was de sjkome, de vroegdienst, die in 1927 van de Stroomarkt naar de Nieuwe Amstelstraat werd overgeplaatst. Vroeg stonden zij op, die als eenmaal onze Aartsvader Abraham God vroeg wilden dienen (zie Genesis 19 : 27). Nu is de nacht gevallen over ruines, die straks helemaal verdwenen zullen zijn uit het beeld van de stad, uit het beeld van de historie, uit het beeld der herinnering. Over niet al te lange tijd zal het zelfs Amsterdamse Joodse ouders zeer moeilijk vallen hun kinderen te vertellen van de sjoelen die hier eens stonden; van Jom Kippoer Katandiensten, die hier eens werden beleefd; van de Sjkome ...

DE VLEESHAL

Het was niet zo moeilijk voor onze ouders om een gedachtensprong te maken van de banken der synagoge naar de banken van de hal. Voor menige lezer zal dit wel enige problematiek met zich brengen. Om dit onderdeel der geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom duidelijk te maken is het nodig ver terug te gaan in de annalen der gemeente. En dit historische uitstapje is gewenst, want ook de hal, de vleeshal aan de Nieuwe Amstelstraat, gaat uit onze gezichtskring verdwijnen (evenzeer trouwens als die in de Nieuwe Kerkstraat, die juist dezer dagen werd afgebroken en die niet in het minst in onze herinnering blijft leven vanwege die lelijke stenen os, die de gevel tot vandaag sierde).
Twee elementen moeten aan onze beschouwingen voorafgaan. Voorop de eenvoudige toelichting, dat de traditionele Jood slechts vlees mag nuttigen, dat afkomstig is van beesten, die volgens de rituele slachtmethode zijn geslacht: „Kosjer" vlees! Nog kennen de enkele slagerijen, die het Ghetto bezit, het opschrift: „Onder Rabbinaal Toezicht". Daarnaast moet rekening worden gehouden met de historische ontwikkeling van het diaspora-Jodendom, waarin de Joodse gemeenten (kehilloth, vulgo: killes, enkelvoud: kille) beschikten over een vorm van autonomie, die de leiding der gemeenten (parnassijns) een groot gezag toekende over de gemeenteleden, niet slechts op het gebied der religie (beter zouden wij in dit verband kunnen spreken van de Joodse traditionele cultuur, omdat religie een veel te beëngde indruk geeft) doch ook op andere gebieden van het gehele sociale leven.
Dit wetende, kunnen wij ons voorstellen, dat de parnassijns gaarne controle wilden oefenen over alles wat te maken had met de ritus en speciaal op het gebied van het voedsel en dan nog in bijzondere mate met betrekking tot het vlees. In een integrale Joodse omgeving is de „beestensnijder", de Sjochet, tot de dag van vandaag een man, die over groot gezag beschikt. Slechts een autoriteit op Talmudisch gebied, een

Talmied Chagam, komt voor deze functie in aanmerking. Het Amsterdamse Jodendom beschikte in zijn laatste hoofd-Sjochet, de Heer E. G. Vedder, inderdaad over een man, die ook in dit opzicht aan de allerhoogste eisen voldeed.

תקנות

הקה לה דקהל אשכנזים

דק"ק אמשטילרדם

במצות ע"י האלופים הקצינים הפרנסים

יצ"ו:

בדפוס ובבית של היקר כמר אשר אנשיל

נן המנוח כהר"ר אליעזר חזן וצ"ל הנקרא

בני כל אדם אנשיל שוחט

בשנת הע"ם הזה על מקומו יבא

בשלום לפ"ק

באמשטילרדם

Uit de tijd der autonomie; rechts titelpagina van het oudst bekende Reglement (Takkanoth) der Gemeente (1711) en links „Amplietsie", beginnende (in het jiddisch) met: „Boergemeinsjteren oend regierders Mei'ier (= van de stad) Amsterdam ..."

Al spoedig rezen, zoals in zovele Joodse gemeenten, problemen over de vleesvoorziening. Om alle moeilijkheden centraal het hoofd te kunnen bieden besloten de parnassim in 1648 tot de oprichting van een Hoogduitse vleeshal. In hetzelfde jaar 1648 werd dienaangaande een verzoek gericht tot Burgemeester en Schepenen, dat echter werd afgewezen. Eerst op 1 september 1672 werd vergunning verkregen een hal op te richten. Deze begon reeds spoedig winsten op te leveren en hier raken

wij meteen des Pudels Kern. Zoals zulks in vele Joodse gemeenten het geval was, ontwikkelde zich uit een godsdienstig instituut, want dat was de hal toch in allereerste opzet, een economische „Wirtschaft", een bedrijf, dat in de loop der eeuwen met kennis van zaken zou worden geleid en nu en dan uitgebuit. Vooral in de jaren, dat de halopbrengsten een belangrijke bron van inkomsten betekenden voor de Amsterdamse Kehilla.

Parnassim werden in hun monopoliepositie sedert 1673 gesteund door de stedelijke autoriteiten. Aan hun reeds vermelde vergunning voegden „Mijne Heeren van den Geregte" toe, „ten eynde sij in 't recht en profijt, dat haar Armen daar af trecken, niet mogten werden verkort, alsmede 't frauderen van 's Lands Impost op het Beestiaal soo veel mogelijk te voorgekomen", dat zij verboden aan alle van de Hoogduitse, Poolse en andere Joodse naties (behalve de Portugese, die haar eigen hal had) buiten de hal vlees te venten of te verkopen. Parnassim zetten dit besluit nog extra kracht bij, door eventuele overtreders ook nog met de kerkelijke ban te bedreigen. Dat hiertegen reeds spoedig protesten werden geuit, spreekt vanzelf. Maar de kerkelijke machthebbers waren voor geen kleintje vervaard. Scherpe strafbedreigingen werden in het vooruitzicht gesteld tegen ieder, die zich zou durven verzetten tegen de maatregelen der autonome Kehilla.

Begrijpelijk – althans van het gezichtspunt der parnassim – was deze strakke houding o.m. omdat in Amsterdam de hal-inkomsten belangrijk waren voor de armenkas, daar op het ritueel geslachte vlees een soort armenbelasting werd geheven. Men ging uit van de stelling, dat die Jood, die blijkbaar genoeg geld bezat om vlees te kopen, ook wel iets voor zijn behoeftige mede-Joden mocht overhebben.

In dit verband moge worden opgemerkt, dat de overige bronnen van inkomsten der gemeente niet zo talrijk en zo groot waren. Gelden voor de zitplaatsen der Synagogen, offergelden, inkoopgelden van „Balbattiem", grafgelden van Joden, die geen „Balbattiem" waren en dan zijn we ongeveer aan het eind. Juist daarom werd het halwezen voor de gemeente zo essentiëel en de cijfers zijn er om dit te bewijzen. Sinds 1711 werden de gemeenteleden via de inkoop van vlees aangeslagen voor een

extra heffing, ten einde de Paasbrood-bedeling (matzes) te bekostigen. Men sprak van een Pleten-heffing, ten bedrage van aanvankelijk veertig cent per Plete (=biljet). De netto winstrekeningen van het najaar 1742/43 en het najaar 1743/44 bedroegen *f* 23.948,— en *f* 27.907,—, ongerekend de winst op de afvallen. Het was nogal wat.
In het begin der vorige eeuw had het halwezen in economisch opzicht zijn hoogtepunt bereikt. Toen ontstond bovendien in de structuur, ook van het Amsterdamse Jodendom, een ingrijpende wijziging, als gevolg van de politieke gebeurtenissen tussen 1795 en 1813; met als consequentie een verdwijnen van de Joodse autonomie, die wij via het halwezen hebben leren kennen. Na heel veel geharrewar neemt in 1815 de oude organisatie een definitief einde. Wel handhaafde zich het instituut, doch van de oorspronkelijke instelling was niet veel meer dan een schaduw over. De verkoop van vlees werd losgemaakt van het beheer der parnassim. Het bedrijf werd zelfstandig en de slagers hielden op geëmployeerden der gemeente te zijn.
Tot slot van deze historische uiteenzettingen nog een enkel woord over de *plaats* van onze vleeshal. De oudste Portugese bevond zich op Vlooyenburg; de oudste Hoogduitse was gevestigd in een houten loods achter de grote Synagoge; zij werd in 1685 afgekeurd. Als gevolg hiervan wendden parnassim zich tot Burgemeesteren met het verzoek op hun erf achter de Dritt-Sjoel een hal te mogen bouwen en daar boven, een school met een woonhuisje voor een sjammesj, welke eventueel voor hulp-synagoge zou kunnen worden gebruikt als de Grote Sjoel te klein zou worden. Van de bedoeling daar een school te vestigen kwam niets. Het lokaal, waarom het hier gaat, werd de ons al bekende Obbene-Sjoel.
De hal, die toen werd opgericht, bereikte men door de gang naar de laatst genoemde synagoge; men sprak van de „Hal-gang". Voor de couleur locale is het niet onaardig de beschrijving te lezen, die Rabbi Mousje Cauveren in 1788 via zijn inventaris van de vleeshal heeft gegeven:
„Er bevonden zich zes banken voor de hakkers (vleeschhouwers), een kantoortje voor den schrijver van de Penningmeesteren van de Hal

(Haldirectie), 10 blokken, 1 groote schaal, 6 kleine schalen, verschillende ijzeren gewichten tot een gezamenlijk gewicht van 429 pond, 18 verschillende stuks kopergewicht, een katrol, een lantaarn, een kruiwagen, een arreslee, een vleeschplank op rolletjes, een trapje, een ladder, en in het kantoor van den schrijver groote en kleine boeken voor de administratie."

Op zondag, 14 april 1929, werd de nieuwe Joodse Vleeshal in de Nieuwe Amstelstraat geopend, gebouwd door de Joodse architect Harry Elte. De laatste resten ervan verdwijnen nu voorgoed.

7

Echa der echo's

Echa = ***Klaagliederen van Jeremia***, genoemd naar het beginwoord *Echa* = Ach.

ERFLATER DER HALACHA

"Met een ongeveinsd genoegen vernemen wij dat het aan de heeren Regenten van het Nederl. Israël. Rijks-Seminarium eindelijk gelukt is een uitstekende Talmudist te vinden, die tevens in de letteren en wijsbegeerte gevormd is, en dus niet alleen de plaats van wijlen den heer Susan aan genoemde inrigting waardiglijk kan vervullen, maar ook aan het onderwijs in de Humaniora een geheel ander leven kan bijzetten.

In eene zitting met gemelden geleerde op Zondag jl. gehouden, is men voorloopig in beraadslaging getreden over de reorganisatie, welke het Seminarium behoeft, om het doel dat regenten zich voorstellen, te bereiken.
De Heer Dunner (zoo heet bedoelde geleerde), van Krakau, kandidaat in de letteren en wijsbegeerte aan de universiteit te Bonn en tevens als bovengemeld, uitstekend talmudist en, naar men ons verzekert, ook voortreffelijk orientalist, is voorlopig tot rector aan genoemd Seminarium aangesteld, om tegen Julij e.k. in functie te treden als wanneer hij waarschijnlijk den titel van hum. litt. philol. philos. Doctor zal hebben verworven. Het spreekt vanzelf, dat met dusdanige radicale verbetering in verband zal moeten gebragt worden de rijks- en gemeenten subsidie tot bestrijding der meerdere uitgaven.

Dat die organisatie eene levenskwestie is voor het Godsdienstige en gemeenteleven van de Israëlieten in de Nederlanden, en dat het te beklagen is, dat Regenten thans over zoo weinig middelen hebben te beschikken, zal wel onnoodig zijn hierbij te voegen. Wij hopen nogtans, dat èn de staat èn de gemeenten èn de particulieren door milde bijdragen zullen medewerken tot het

> verwezenlijken van opgemeld doel, waarvan men met grond de zegenrijkste vruchten voor alle Israëlietische gemeenten in het Rijk mag verwachten."

Aldus het simpele bericht in het *Weekblad voor Israëlieten* (Uitgevers: S. M. Coutinho Jr. & Co.) van Vrijdag 10 Januari 1862, waarmee een nieuw hoofdstuk wordt ingeluid in de geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom, ja, van het gehele Nederlandse Jodendom. Wij mochten dan al een Bilderdijk hebben ontbeerd op de grens van de 18e en de 19e eeuw (onze „Bilderdijk", de Isaac da Costa van de *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, had ons in 1822 reeds door de doop verlaten), bij de overgang van de 19e naar de 20e eeuw mocht het Meijerplein zich in elk geval geschraagd weten door een Raw, die over alle kwaliteiten beschikte, nodig om het Jodendom integraal naar binnen en naar buiten te handhaven. Dat zijn candidatuur gesteld werd door de gebroeders Lehren, zegt voldoende. Wat voor moeite deden zij niet om een Talmudist aan te trekken, die in staat en bereid zou blijken het Nederlandse Jodendom omstreeks 1860 over zijn dieptepunt heen te brengen.
Velen hadden reeds geweigerd het Rectoraat van het Seminarium ofwel het Rabbinaat van Amsterdam te aanvaarden: Ettlinger, S. R. Hirsch, S. B. Auerbach, Klein, Feuchtwang. Toen verscheen de onbekende naam van Joseph Hirsch Dünner, die nog niet eens het radikaal van Rabbijn bezat, aan de horizon. In 1862 nam hij de leiding van het Seminarium op zich. Nog twaalf lange jaren moest hij wachten, alvorens (niet zonder strijd) hij het Opperrabbinaat mocht aanvaarden van een gemeente die – naar Joodse maatstaven gemeten – wel uitermate moeilijk in de hand te houden scheen. „In het jaar 1863 het tijdstip waarin de jonge richting het toppunt van bloei bereikt had, bood het Nederlandsche Jodendom voor hem die niet bij de oppervlakte staan bleef, maar tot het hart der verschijnselen doordrong, een weemoedigen en zorgwekkenden aanblik aan. Aan den eenen kant het oude Jodendom in zijn volle kracht en schitterende glans, aan den anderen kant het jonge geslacht, dat met onvermoeiden arbeid en met buitengewone vaardigheid een graf dolf, dat de gezonde en krachtige dragers van het oude zouden verslinden.

Het was aan geen twijfel onderhevig, of, zoo geen onverwachte redding opdaagde de dagen van het Jodendom ook hier geteld waren" – aldus jaren later de grote Raw!

Want dat *was* Joseph Hirsch Dünner en zijn komst mag inderdaad worden gezien als een onverwachte redding, ook al dienen wij dit laatste met de nodige reserve te beschouwen. De legende van Dünner is vooral na de Tweede Wereldoorlog dikwijls object geweest van historische correctie. Daarvóór werd critiek in de officiële Joodse persorganen eenvoudig niet geduld. Zó sterk werkte *zijn* beeld door, dat op het Seminarium tot in onze dagen nagenoeg niets bekend werd over de ontwikkeling van het Nederlandse Jodendom in de 19e eeuw vóór 1862. Het begrip „Dünner" vormde op zichzelf een caesuur als eenmaal de zondvloed.

De hoofdcomponent van de critiek op zijn leiderschap vormde zijn houding tegenover het proletariaat en het socialisme. Men verweet hem achteraf niet voldoende begrip te hebben opgebracht voor de structuurwijzigingen, die er rondom dit Meijerplein plaatsvonden tussen 1870 en 1910. En hierin steekt veel waars. Dünner was een typische 19e-eeuwer, wiens gehele persoonlijkheid was gegroeid onder de invloed van het oude liberalisme en vooral de maatschappelijke denkbeelden van dit stelsel waren de zijne.

Wanneer omstreeks 1870 de ontwikkeling van het moderne kapitalisme zich in Nederland doorzet, en zich mede daaruit het socialisme ontwikkelt, ontstaat ook in Amsterdam onder het Joodse deel van het proletariaat hevige belangstelling voor de nieuwe denkbeelden. Fel laait, binnen de Joodse kring, het verzet op tegen het kerkgenootschappelijke, liberale regentendom en zijn rabbinale woordvoerders. Het ontwaken van het klassenbewustzijn wijst, ongeveer een eeuw na de officiële burgerlijke gelijkstelling, eindelijk de weg naar *hun* emancipatie. Ramen van synagogen worden ingegooid en – naar de opvattingen der oude socialisten – identificeert men al spoedig Jodendom met kapitalisme en keert men de sjoel de te diep gebogen rug toe.

Het is hier niet de plaats voor een sociologische analyse van deze problematiek. Wij kunnen het slechts betreuren, dat deze 19e eeuwse ont-

wikkelingen niet de mogelijkheden hebben gebracht van een synthese op Joodse basis. Maar men kan Dünner moeilijk alléén verantwoordelijk stellen voor de impasse uit deze brandende jaren. Het hem wel te laste gelegde gemis aan aandacht voor de Joodse resten van het Ghetto kan evenzeer slechts gedeeltelijk op zijn historisch konto worden geschreven. De biografie van Dünner moet nog gecomponeerd worden en wellicht zal het huidige jaar 1961 – vijftig jaar na zijn dood – gelegenheid brengen tot enige bezinning op zijn gecompliceerde levensgeschiedenis.

BUITENGEWONE GODSDIENSTOEFENING

TER

GROOTE SYNAGOGE

te AMSTERDAM,

ter gelegenheid der

PLECHTIGE ONTVANGST

van den WelEerw. Heer

I. v. J. PALACHE.

Opperrabbijn der Portug. Israël. Gemeente alhier,

op VRIJDAG 22 Menachem 5660,
17 Augustus 1900,

des namiddags te 6 uren.

שנת צדיק כַּתָּמֹר יפרח לפ"ק.

Naar oude traditie wordt Dr. Dünners collega, de Portugese Chagam Palache de Sjabbath na zijn benoeming in de Grote Sjoel ontvangen.

Maar nu wij voorgoed afscheid nemen van de Grote Sjoel, is er behoefte aan een visie op de positieve kwaliteiten van deze grootste Raw, die dit plein in anderhalve eeuw heeft gekend. Tegen de nivellerende invloeden van de liberale verlichters uit de jaren zestig, wist Joseph Hirsch Dünner het officiële karakter van het traditionele, halachische Jodendom te waarborgen, naar *binnen* en naar *buiten*. Vooral dit laatste, dat ogenschijnlijk misschien niet zo belangrijk lijkt, zou in de ontwikkeling der jaren tussen 1860 en 1940 zijn betekenis demonstreren. Dünner bleek sterk genoeg, naar innerlijke dispositie en naar wetenschappelijk formaat, om het dilettantisme van alle epigonen het zwijgen op te leggen en hij hield energie genoeg over om daarnaast vormend te werken op een nieuwe rabbijnengeneratie. Hij moge dan te kort zijn geschoten in visie op de sociologische problematiek zijner dagen; hij moge dan zelfs geen nieuwe Jodendomsinhoud hebben geleraard (daarvoor moesten zelfs zijn favorietleerlingen borgen bij Samson Raphaël Hirsch) – wat van hem getuigd kan worden was niet gering: hij dekte met zijn persoonlijke vlag de lading van het oude, legitieme, Joodse schip. Zeker de oud-Amsterdamse inheemse traditie werd goeddeels door hem overboord gezet, ook in de synagogen van dit plein kwam het decorum thans op zeer besliste wijze zijn rechten opeisen – maar er werd nimmer gedacht aan enige concessie op rabbijnse grondslag en wat sommigen (ook de Lehrens, Akiba leefde nog) „nieuw" scheen, sanctioneerde een echte Joodse Raw, met een ongekend persoonlijk gezag, gebaseerd op een door ieder erkend, imponerend, talmudisch weten.
Dünner was meer dan een persoonlijkheid, hij was een *karakter*. En dat ook zijn visionaire kwaliteiten niet gering waren, moge vandaag nog blijken op dit plein, waar hij in 1898 op de eerste dag van Rosj Hasjana 5659, „bij den ochtenddienst ter Groote Synagoge" zijn grote preek hield over DE ZIONISTEN, naar aanleiding van de tekst uit Jesaja 42, 9: „De vroegere voorspellingen, zie, zij zijn ingetreden, ik verkondig nieuwe, voordat zij ontkiemen deel ik u deze mede"; en met als tussentekst: „sta op, neem den knaap", Genesis, 21, 18.
Uit de oorspronkelijke predikatie, gepubliceerd in het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, Vrijdag, 23 September 1898, citeren wij:

„Reeds eenigen tijd aanschouwen wij het verbazende verschijnsel, dat niet weinigen, en zeker niet de onbelangrijksten onder de afvallige stamgenooten, dat hunne uitstekende en begaafde woordvoerders, in wie voor nog niet lang de naam Zion, Jeruzalem, afkeer en walging, het denkbeeld, dat een nationale band Israël in alle landen en werelddeelen vereenigde, spot en hoon wakker geroepen heeft, thans als ijverige apostelen werkzaam zijn voor de herleving van dit denkbeeld en als onverschrokken strijders optreden voor Israels terugkeer naar het land zijner voorvaderen. Moesten nu onze vromen dezen ommekeer niet met vreugde begroeten, de bekeerden niet met achting, eerbied en liefde bejegenen? Moest niet ieder, die grootsche zielkundige verschijnselen weet te waardeeren, in dezen ommekeer een hemelsche openbaring zien, waarvoor men het hoofd in heilige gewaarwordingen buigt? Dit zoude men meenen, zoude men verwachten, althans bij de leiders en de aanvoerders van het ware Jodendom. Wat ontwaren wij echter? Men verloochent hen, bestrijdt hen en stelt hen in een hatelijk daglicht. Zij, die als eene teedere moeder voor haar edele spruit, voor het dierbare kind van het Joodsch nationaal bewustzijn moesten waken, werpen het weg, wenschen, dat het zoo spoedig mogelijk in den dorst naar Israëls verheffing, omkome."

Dünner – in zijn studententijd met Moses Hess bevriend – had een feilloos gevoel voor de grote ommekeer van het Zionisme. De externe vraagstukken der Joden ontwaarde hij even scherp. De tekst van zijn predikatie is afgedrukt in een nummer van het *Centraal Blad,* waarin, niet meer dan één kolom verder, de zaak-Dreyfus aan de orde wordt gesteld. Het antisemitisme in West-Europa was actueel geworden, ook in Amsterdam.

De Standaard-artikelen van Abraham Kuyper lagen nog vers in het geheugen. Maar Dünner behoefde niet eens zo ver in zijn persoonlijke herinnering terug te grijpen. Twee jaar vóór zijn preek over het Zionisme had Willem Paap zijn *Jeanne Collette* gepubliceerd, met als inzet een geprononceerde, antisemitische aanval op 's Raws eigen Parnes, *A*lexander *C*ollette, in welke schuilnaam zelfs het simpelste kind uit de Jodenhoek èn uit de Jordaan A. C. Wertheim kon ontdekken. De reacties

op dit antisemitisme, dat onder invloed van de moderne arbeidersbeweging in niet geringe mate was gestimuleerd, moeten Dünner wel schetterend in de oren hebben geklonken. Zij waren in de regel niet zo positief, als de Zionistische geestelijke wel moet hebben gewenst!
Het was A. C. Wertheim geweest, die in zijn beroemde Alliance-redevoering in 1893 nog een extra pleidooi had gehouden voor de emancipatie der Joden: „In de kerk Israëlieten, moeten wij daarbuiten in den vollen, onverdeelden, onsplitsbaren zin van het woord medeburgers zijn. Ons vaderland is niet aan de oevers van den Jordaan, het is daar, waar onze ouders en onze kinderen zijn geboren, waar gemeenschappelijke, zedelijke en materieele belangen ons binden, waar wij liefhebben en haten, strijden en bestreden worden, waar wij menschen zijn in de volle beteekenis des woords en waar niets, wat menschelijk is ons vreemd mag blijven."
Dat was wel andere taal en de preek van de Raw wordt er nog betekenisvoller door. In gedachten verwijlen we nog één moment bij A. C., wiens begrafenisstoet op die gedenkwaardige vrijdag in december 1897 ook langs dit plein trok en langs de synagogen, waarvan Wertheim, een der laatsten der grote liberale Parnassijns, de ongekroonde, administratieve koning was.
Maar krachtens de traditie zijner geestverwanten verscheen hij er zelf niet meer zo veel en zal hij zeker niet ter synagoge zijn verschenen, wanneer twee maal per jaar Raw Joseph Hirsch Dünner zijn Halachische Voordrachten hield, hoogtepunten in het synagogale jaar. Naar het oude gebruik wordt twee maal per jaar (op de Sjabbath vóór het Pesachfeest en op de Sjabbath vóór de Grote Verzoendag) door de Raw een thema uit de Joodse Wet behandeld. Ook in Amsterdam was dat de gewoonte. In de regel bepaalde de systematiek dier voordrachten zich tot een tweeledige indeling, die rekening hield met Agada[1]) en Halacha. Vóór Pesach werd het Agadische deel ingenomen door homiletische bespiegelingen (midrasj), vóór Jom Kippoer door ethische vermaningen

[1]) Agada = verzamelbegrip voor het totale bespiegelende gedeelte van het Jodendom, tegenstelling tot Halacha.

(moesar). Het halachische deel omvatte in beide gevallen wetsvoorschriften.
Na Dünners komst werden de Voordrachten volkomen naar de academische sfeer getrokken en kreeg ook dit onderdeel het stempel van zijn wetenschappelijke vorming. Het waren gebeurtenissen, die daar plaats vonden in de Grote Sjoel, deze twee Sjabbatoth in het jaar. En als dan na afloop door de Oppervoorzanger, later met koor, werd voorgegaan in het middaggebed, dan kon wellicht een sceptische historicus nog zoeken naar de problematiek in het Jodendom der 19e eeuw, maar niemand, zelf de meest nuchtere critische beschouwer, kon zich onttrekken aan de indruk, dat deze Asjkenazische gemeente onder leiding van een grote Opperrabbijn de tradities voortzette van het gehele Joodse volk.

Zien we ze nog, de Rabbaniem, die kwamen luisteren naar het woord van Dünner? Of de Balbattiem,[1]) zelfs diegenen, die alleen maar kwamen luisteren naar de stem van de grote Chazzen? Hier wordt niets meer gezien en niets meer gehoord.

---

[1]) Balbattiem meervoud van Balboos = Baäl Habajith = „pater familias". In het Nederlands verbasterd tot bolleboos.

AMSTERDAM, אלול תר״ם לפ״ק

De OPPERRABBIJN van het Ressort Noord-Holland heeft de eer, U bij dezen beleefd uit te noodigen tot bijwoning der **HALACHISCHE VOORDRACHT,** die hij a. s. שבת שובה in de *Groote Synagoge* te 12½ uur zal houden over het volgende onderwerp:

הרמב״ם הל׳ עבודת יום הכפורים פ״א הל״ג שבעת ימים קודם ליום הכפורים מפרישין כ״ג מביתו וכו׳ עד ומתקינין לו כ״ג אחר. — עיין הל׳ פרה ארומה פ״ב הל״א ב׳ וד׳. — עיין בבלי יומא ג׳ ע״ב כי אתא רב דימי אמר ר׳ יוחנן מתני חדא וכו׳ עד ד׳ ע״ב ר׳ נתן אמר לא בא הכתוב. ועיין שם ו׳ ע״א למה מפרישין וכו׳ עד אמרוה רבנן קמיה דרב חסדא ושם ע״ב מן ועד שאתה מפרישו מטומאת ביתו וכו׳ עד דף ח׳ ע״ב מתקיף לה רבי יוסי ברבי חנינא. — ועיין ירושלמי יומא פ״א הל״א ר׳ יונה בשם בר קפרא שמע לה מן הדא וכו׳ עד רשב״ל בעא קומי ר׳ יוחנן, עוד שם הא רשב״ל מקשי לה וכו׳ עד על דעתיה דרבי יוחנן, עוד שם פירש בן בתירה שמא וכו׳ עד תני כל הלשכות. — עיין ספרא סוף פרשת צו על הקרא כאשר עשה ביום הזה וכו׳. — עיין תוספתא דיומא דיש פ״א עד כל הלשכות שבמקדש. — ועיין הרמב״ם הל׳ ביאת המקדש פ״ד הל״ח וט׳. — ועיין הרמב״ם הל׳ יסודי התורה פ״ו הל״ו. —

De Opperrabbijn voornoemd:
Dr. J. H. DÜNNER.

Uitnodiging tot een Halachische Voordracht van raw Dr. J. H. Dünner, 1900.

ERFLATER DER AGADA

„Hemel en aarde waren voltooid – èn ook hun strijd.
Drie strijden worden op aarde gevochten – zeggen de groote rabbijnen. Strijd tusschen hemel en aarde, strijd van iederen mensch tegen leed en pijn, strijd van de leerlingen over de nalatenschap des meesters.
De *hemel* is voltooid – dat deed Dünner.
Maar nog niet de aarde.
De schepping moet opnieuw beginnen – beter!
Dit is de geschiedenis van het nieuwe begin.
Niet Elokiem.
Hasjeim Elokiem – barmhartigheid naast recht!
Eerst, eerst, eerst de aarde – dan de hemel.
Leerlingen van Joseph Dünner!
Ge zult aanstonds den strijd beginnen over de nalatenschap van den meester.
Maar ernstig dring ik u: maakt de aarde eerst!
Aan het „dien" (=recht) behoeft ge niets meer te doen, dat kunt ge allen samen niet zoo goed als de meester alleen!
Maar de „rachamiem"!!
Aan het scheppen, talmiediem, maakt u tot een nieuw begin gereed – Dan worden leerlingen samen met meester: Hasjeim Elokiem.
In die „rachamiem" schaar ik mij naast u, wil ik zelf de eerste zijn. Boven het woord van den gestorven meester, klinkt het woord van den eeuwig-levenden meester: Ik leg Mijn woord in uw mond —— opdat ge een hemel spant, een aarde vestigt, maar bovenal opdat ge tot Amsterdam's Tsion zeggen zult „*Ge zijt mijn volk*"!!!"

Van de ietwat deftige stemming, die de wetenschappelijke Halachische Voordracht in de Grote Sjoel omgaf, zijn we thans aangeland in een Sjabbathmiddagsfeer, zoals de Nieuwe Sjoel die wel kende in de dagen, dat Rabbijn Dr. Meijer de Hond daar het woord Gods verkondigde. Twee Sjabbathmiddagen, twee dicht bij elkander gebouwde sjoelen. twee voordrachten! Is het onderscheid wel voldoende getypeerd met: *twee werelden?* Wij kozen als inleiding tot dit hoofdstuk een citaat uit de heftige Hesped,[1]) die Rabbijn de Hond als het ware de Waterlooplein-markt ingalmde. Maar wij zouden deze Erflater der Agada tekort doen, als wij ook zijn warme stem niet zouden vastleggen in het Echa der Echo's.

Programma
van de
Buitengewone
Godsdienstoefening
in de
Nieuwe Synagoge
te Amsterdam, ter gelegenheid
van de plechtige viering van het
12½-jarig bestaan der Vereeniging
„Touroh Our",
waarbij aan de
Nederlandsche Israëlietische Hoofdsynagoge
eene
Electrische Lichtkroon,
ten gebruike in de Nieuwe Synagoge,
ten geschenke wordt aangeboden, op
Zondag 2 Tebeth 5678 / 16 December 1917
des avonds te acht uur.

Herinnering aan de chewre van Dr. Meijer de Hond

[1]) Hesped = „Klaagrede"; woord van rouw.

Want Dünner was de *Raw* van het plein, maar hij was de *Rebbe*. Hun werelden botsten, hoe kon het anders? De Jesjiewe-bocher[1]) uit het Oosten, die in Bonn had gestudeerd, die een voortreffelijk rectoraat van het Seminarium achter zich had, in 1874 was benoemd tot Opperrabbijn, omgeven door een bewonderende phalanx van geleerden en vrienden, kon zich binnen de vier muren van zijn studeerkamer terugtrekken en peinzen over de grote folianten van Talmoed en Poskiem.[2]) En dan daartegenover de zoon van de Amsterdamse sjoumer („Rabbinatsaufsichter" vertaalt hij het zelf) Mozes Levie de Hond en diens vrouw Esther van Praag, die woonden aan de Ververstraat bij de Zwanenburgwal, die in 1894 een van de gesjochten leerlingen van het Seminarium werd en door zijn koppigheid botste met — Dünner. Die, nu ook nog in zijn studie gefrustreerd, naar Berlijn verhuisde, waar hij onder de geleerde Hoffmann zijn theologische studies voltooide en bovendien nog een doctoraat verwierf in de oriëntaalse letteren. Maar die ook in Berlijn terug bleef verlangen naar het Amsterdamse Ghetto, dat hij zijn leven lang bleef zien als het grootste Joodse ideaal uit zijn werkzaam leven. Is er niet eens opgemerkt, dat volgens Dr. de Hond Mosche Rabbenoe maar één fout zou hebben gemaakt: ook niet op de Zwanenburgwal te zijn geboren.

Over het plein klingt de ietwat rauwe stem van de Rebbe, die in onze eeuw een heel bijzondere belangstelling kon opbrengen voor de Joodse paupers van de „vierde stand", de laatste resten van het autochthone Ghetto-proletariaat, dat niet door het socialisme was gegrepen. Naar de kant van het Joods-nationalisme was de visie van Meijer de Hond even verblind, als in de richting van de maatschappelijke problemen. Hij bleef een uiterst geborneerde Ghetto-ideoloog, die ons nochtans tot de dag van vandaag imponeert door de warmte van zijn persoonlijkheid, de innigheid van zijn eenvoudige jiddisjkat, en niet het minst door zijn weergaloze originaliteit, die zich niet slechts uitte in zijn droosjes, maar ook in de talloze plannen en projecten, waarmee hij het Joodse Amsterdam van zijn dagen verrijkte.

---

[1]) Jesjiewe-bocher = leerling van een Talmoed-school.
[2]) Poskiem = Decisoren.

Het was naar aanleiding van een zijner flitsende predikaties, eind 1910 dat De Joodse Invalide werd opgericht. Ruim een halve eeuw is het geleden. In maart 1911 verscheen de preek onder de titel: „EEN JOODSCH HART KLOPT AAN UW DEUR!" Het zou later blijken een zijner belangrijkste initiatieven te zijn geweest, het enige, dat hem in feite heeft overleefd. Want *Libanon*,[1]) *Betsalel*[2]) en al het andere is vergeten. Zelfs zijn magistrale *Kiekjes*, waarvan de typen nog wel eens dienst doen als figuranten in de pseudo-historische literatuur over het Ghetto. Zijn kleine sjoel aan de Korte Houtstraat werd in de oorlog vernietigd, lang reeds voordat „zijn" grote sjoel, de „Neie", werd verkocht. Op dit plein was Meijer de Hond een figuur. Dat bleek vooral bij de aubades ter gelegenheid van bezoeken der Koninklijke Familie. Want ook in dit opzicht zette hij de tradities voort van het Joodse proletariaat van deze stad: hij was een volbloed Oranjeklant, die in zijn preek naar aanleiding van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard de beginletters „Jod" en „Beeth" als een mystieke aanwijzing wilde zien voor de hulde door de twaalf (Jod = 10; Beeth = 2) stammen van het oude Joodse volk.

Met herinnering is het vaak vreemd, zowel visueel als auditief. Maar dat is zeker: De Hond *hoor* ik nog wel eens. Zoals hij sprak in die macabere nacht in Westerbork, toen zijn naam werd afgeroepen temidden van de namen van zovelen zijner vrienden en bewonderaars. „Hinnéni", riep hij en men moet hem hebben gekend om de diepe gevoelswaarde van dit Joodse woord op dat ogenblik te proeven. Dit was meer dan wat aan werkelijkheid ooit zou kunnen worden uitgedrukt. Het was een oer-kreet uit de Joodse lijdensgeschiedenis. Men kan theorieën opstellen over de structuur van oorlogsliteratuur, dit ene woord onttrekt zich daaraan.

Wat zou De Hond van dit alles hebben gezegd? Niet veel. Toen ik hem

---

[1]) Libanon = „*Maandschrift*" (het dateert uit Den Honds Berlijnse jaren) *van de vereniging Touroh Our* (De Leer is het licht), onder redactie van M. de Hond.

[2]) Betsalel = Joodse vereniging door Dr. de Hond opgericht.

in Westerbork vroeg, wat hij er van dacht, antwoordde hij, op die vreemde manier, waarop hij altijd sprak: „Vertrouwen op Kodesjborche"[1]). Ik was even geneigd om er hier, volgens de stijl van de rebbe, wat uitroeptekens achter te zetten (*Libanon* staat er vol van), maar ik weet, dat hij het deze keer zou hebben betwist, want hij zei het zo eenvoudig, hij bedoelde het zo echt, want hij was meer dan alles en vóór alles: een brave Jehoede, die op God vertrouwde.

[1]) Kodesjborche (Hakadosj Baroech Hoe) = de Heilige geloofd zij Hij.

DE TOVENAAR VAN TROYES

„L. S.
Wederom genieten wij het voorrecht, ons tot U te wenden met de pennevrucht van één onzer jongere theologen.
De ontegenzeggelijke waarheid, dat in de kennis van Israëls geschriften voor een overwegend deel de zenuw van zijn bestaan ligt, doet voorzeker een ieder, die ook maar eenigszins in het Jodendom belang stelt, met vreugde elke poging begroeten, om die kennis van hare boeien te verlossen. Immers, het Jodendom wil gekend wezen, overtuigd als het is, dat onverschilligheid en minachting in eigen boezem veelal uit onkunde voortspruiten, dat laster en verdachtmakerij aanstonds ontmaskerd worden door een juist begrip van de stellingen en theorieën, die door het Jodendom worden verkondigd.
Intusschen is het een onbetwistbaar feit, dat het degelijke Nederland, dat wegens zijn talenkennis een zekere vermaardheid heeft verworven, op het gebied der Hebreeuwsche- en nieuw-Hebreeuwsche taal zich slechts uiterst zelden vertoont. De rijke en prachtvolle bibliotheek van Joodsche geschriften, waar de bronnen van Israëls godsdienst zoo mildelijk vloeien, is voor de meesten onder ons niet meer toegankelijk. Het waren deze overwegingen, die voor eenige jaren den Wel Eerw. Heer A. S. Onderwijzer, Rabbijn der Nederl. Israël. Hoofdsynagoge alhier, deden gevolg geven aan onze uitnodiging, om den wereldberoemden Pentateuchcommentaar van den Franschen geleerde, R. Salomo Jitschakie van eene Nederlandsche vertaling te voorzien."

Hoogachtend
Van Creveld & Co.
Jonas Daniël Meijerplein 8 en 10.

In de ietwat geparfumeerde geschiedbeschouwingen over het Amsterdamse Jodendom wordt dikwijls gesproken over Amsterdam, als stad van het Joodse boek. Sinds op 1 januari 1627 het eerste te Amsterdam gedrukte Hebreeuwse boek werd voltooid (*Gebeden volgens de Sephardische ritus*, uitgegeven bij Menasseh ben Israël, op verlangen van de beroemde Efraim Bueno en van Abraham Sarphati; als corrector trad op de vermaarde Rabbi Isaäc Aboab) ontwikkelde zich inderdaad in deze stad het Joodse boekbedrijf tot een enorme hoogte. In veel latere tijd echter, toen de beproefde normen uit de bloeitijd van het Nederlandse Jodendom waren verdwenen, kon het gebeuren, dat de liefde voor het concrete boek doel in zichzelf werd. Zeldzaamheidsmaniakken kwamen naar voren, in wie zich de neiging manifesteerde de resten van een verdwijnende cultuur hardnekkig te bewaren. Hier waren van de levende Letteren, slechts de letters gebleven, soms nog extra tot steriliteit gestempeld in de blauwe, gele, ja, zelfs oranje edities der Sefardische Gebedenboeken.
Waren er nog Joodse boeken, in gebruik bij eenvoudige balbattiem? Ja, zij waren er nog en één ervan verscheen op dit plein, nog niet eens zo lang geleden: *het Chommesj van Onderwijzer, met de vertaling van Rasjie.* Er waren in de 19e en 20e eeuw meer Joodse boeken verschenen in Amsterdam, ook op dit plein, en ook op de Breestraat. Maar geen er van draagt zo sterk het stempel der Joodse cultuurhistorie als dit voortreffelijke werk van Abraham Samson Onderwijzer.
Onderwijzer, 11 maart 1917 gekozen tot Opperrabbijn van Noord-Holland, was de rechtstreekse opvolger van zijn leraar Dr. Dünner, na wiens dood het Opperrabbinaat zes jaar lang vacant was gebleven. Hij was geboren in Muiden, studeerde aan het Seminarium en legde zijn Moré-examen af in 1886, waarna het twee jaar duurde voordat hij werd geïnstalleerd als Rabbijn, in de zomer van 1888. Toen was het Amsterdamse Rabbinaat nog gevestigd in het „antediluviaansche" bureau op dit Meijerplein; eerst later verhuisde het naar de Rapenburgerstraat. Opperrabbijn Onderwijzer imponeerde door een combinatie van eigenschappen, die het hem mogelijk hebben gemaakt het niveau van het Amsterdamse Opperrabbinaat, dat door Dünner was gesteld, te hand-

haven. Hoezeer in wetenschappelijk opzicht de mindere van zijn begaafde leraar (Dünners leerlingen, van wie Opperrabbijn Justus Tal de laatste was, spraken van „De Meester") was hij nochtans een Talmied Chagam, thuis in de bronnen van het Rabbijnse weten. Hij was daarnaast een integere, humane persoonlijkheid, met aangeboren gevoel voor levensstijl. Uitermate bescheiden, suggereerde hij desondanks het bestaan ener natuurlijke distantie, die de juiste afstand markeerde tussen de Raw en zijn Gemeente. Corresponderende met een bekend Joods woord zouden wij kunnen stellen, dat Dünner de plaats van de Opperrabbijn feitelijk had gecreëerd en dat deze plaats op haar beurt het aanzien vertegenwoordigde, waarbij Onderwijzer zich innerlijk aanpaste en waardoor hij ook uiterlijk geheven werd naar een waardigheid, die een natuurlijk deel van zijn persoonlijkheid ging worden. Dat binnenkomen reeds in de Grote Sjoel! De gemeente rijst op! Niet voor de Raw maar voor het Ambt, dat het Rabbinale gezag vertegenwoordigt.
Op de beslissende momenten in zijn loopbaan heeft Opperrabbijn Onderwijzer gedemonstreerd, dat hij niet ten onrechte de profetenmantel van Dr. Dünner had overgenomen. Bij de Congresdemonstratie van februari 1918, waarbij moties werden aangenomen ter verkrijging van minoriteitsrechten voor de Joden in diverse landen der diaspora, trad hij (nog maar kort na zijn benoeming) op magistrale wijze op. Martin Monnickendam legde dit moment vast. Ook bij de anti-pogromdemonstratie liet hij zich gelden als de leider van het Amsterdamse Jodendom en bleef hij aanwezig tot na de ontbinding van de grote stoet, hier op het Meijerplein. Hoezeer ook feitelijk anti-Zionist, begreep deze Raw dat zijn representatieve functie hem niet toestond afzijdig te blijven bij demonstraties inzake vraagstukken van het wereldjodendom.
Dit intuïtieve begrip voor zijn functie bleek op positief-Joodse wijze nog eens toen de Raw op 1 april 1924 Koningin Wilhelmina mocht toespreken, bij het Koninklijk bezoek aan de Grote Sjoel. Terecht is hierover opgemerkt, hoe *recht op* hij zijn Koninklijke Gasten toesprak „in de zelfconcentratie van tien minuten, op eene wijze, die toendertijd en ook nu nog, (dit werd geschreven in 1935), niemand had kunnen verbeteren of zelfs maar evenaren."

CENTRAALBLAD
VOOR ISRAËLIETEN IN NEDERLAND.

BULLETIN.

GEKOZEN
TOT
Opperrabbijn
de WelEerwaarde Heer
A. S. ONDERWIJZER

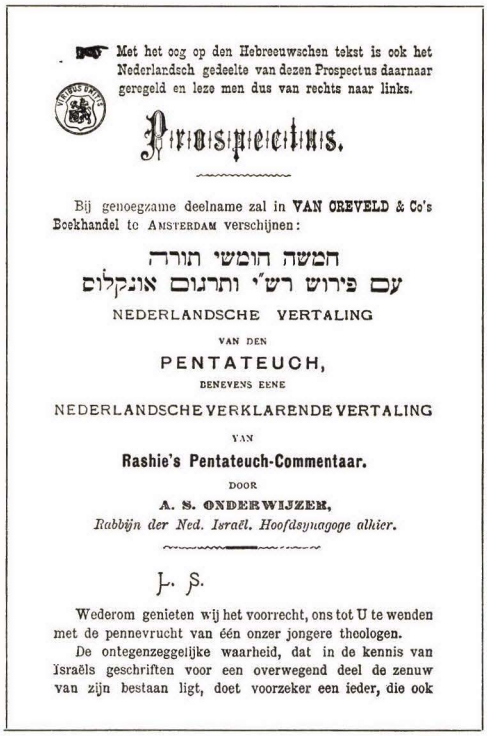
met 33 stemmen.
Op den WelEerw. Heer L. WAGENAAR waren uitgebracht 25 stemmen.

In dezelfde vergadering werd benoemd tot lid der Centrale Commissie tot de Algemeene Zaken van het N. I. Kerkgenootschap (vacature B. E. EITJE) de heer **A. VAN CREVELD Mz.**

AMSTERDAM, 11 Maart 1917.

Maar deze Raw was ook nog een eenvoudige Jood, die als jong Rabbijn (hij was nog geen dertig jaar) zich zette aan een arbeid, waarvan de vruchten ons nog steeds imponeren: de vertaling van Rasjie's[1]) Pentateuch-commentaar. Spreekt de figuur van deze grote Rasjie nog tot de verbeelding van onze generatie? Eigenaardig is de korte Nederlandse biografie, die Onderwijzer liet volgen op zijn vertaling en die werd afgedrukt achter het vijfde deel: *Rasjie's Leven en Werken.* Een sterkgezwollen, rhetorisch Nederlands voert ons terug naar de banken van het Seminarium uit het eind der vorige eeuw. Aardrijkskunde werd daar in het geheel niet gedoceerd. De schrijver van de biografie zoekt Troyes in het Zuiden van Frankrijk. Maar wat deert het ons. De „Tovenaar van Troyes" treedt op luisterrijke wijze tevoorschijn uit dit balbattische boek, dat niet ontbrak in de boekenkast van één der toch nog altijd talloze beoefenaren onzer Mefarasjiem[2]) in deze landen.

[1]) Rasjie = R. Salomo Jitschaki, 1035–1104, beroemde verklaarder van Bijbel en Talmoed.
[2]) Mefarasjiem = Commentatoren.

Met het oog op den Hebreeuwschen tekst is ook het Nederlandsch gedeelte van dezen Prospectus daarnaar geregeld en leze men dus van rechts naar links.

Prospectus.

Bij genoegzame deelname zal in **VAN CREVELD & Co's** Boekhandel te AMSTERDAM verschijnen:

חמשה חומשי תורה
עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס

NEDERLANDSCHE VERTALING

VAN DEN

PENTATEUCH,

BENEVENS EENE

NEDERLANDSCHE VERKLARENDE VERTALING

VAN

Rashie's Pentateuch-Commentaar.

DOOR

A. S. ONDERWIJZER,

Rabbijn der Ned. Israël. Hoofdsynagoge alhier.

J. S.

Wederom genieten wij het voorrecht, ons tot U te wenden met de pennevrucht van één onzer jongere theologen.

De ontegenzeggelijke waarheid, dat in de kennis van Israëls geschriften voor een overwegend deel de zenuw van zijn bestaan ligt, doet voorzeker een ieder, die ook

Prospectus van het „Chommesj" van Onderwijzer

Toen dit plein verwoest was en de uitgeverij Van Creveld al lang niet meer bestond, lagen de choemosjim[1]) van Onderwijzer bij tientallen verzworven, ook in de Grote Sjoel. Daar heb ik op een middag in 1946 nog eens het begin herlezen van Onderwijzers beschrijving van Rasjie's leven en ik voelde weinig weerstand tegen de rhetorica, die mij vroeger had gehinderd. Boven de verwoestingen, die ik om mij zag, rees immers feilloos het beeld van onze historie voor me op: Joodse vaders en Joodse kinderen voor Joodse boeken, met de vinger op Rasjie. „Vraagt Rasjie, antwoordt Rasjie..."

Wat hij vraagt, weten alle Joodse geslachten, en wat hij antwoordt,

[1]) Choemosjim, meervoud van choemosj = „vijfde deel" van de Pentateuch.

is hun evenmin onbekend. Zelfs wat hier, op dit plein kon gebeuren, moet voor de Tovenaar van Troyes geen geheim zijn geweest. De Joodse geschiedenis kent geen geheimen, zoals de philosofische Prediker het formuleerde: „Hetgeen geweest is, dat is nu, en wat wezen zal, dat is alreede geweest, en God zoekt het weggedrevene."

8

In onze dagen - voor onze ogen

HET 300-JARIG BESTAAN DER GEMEENTE

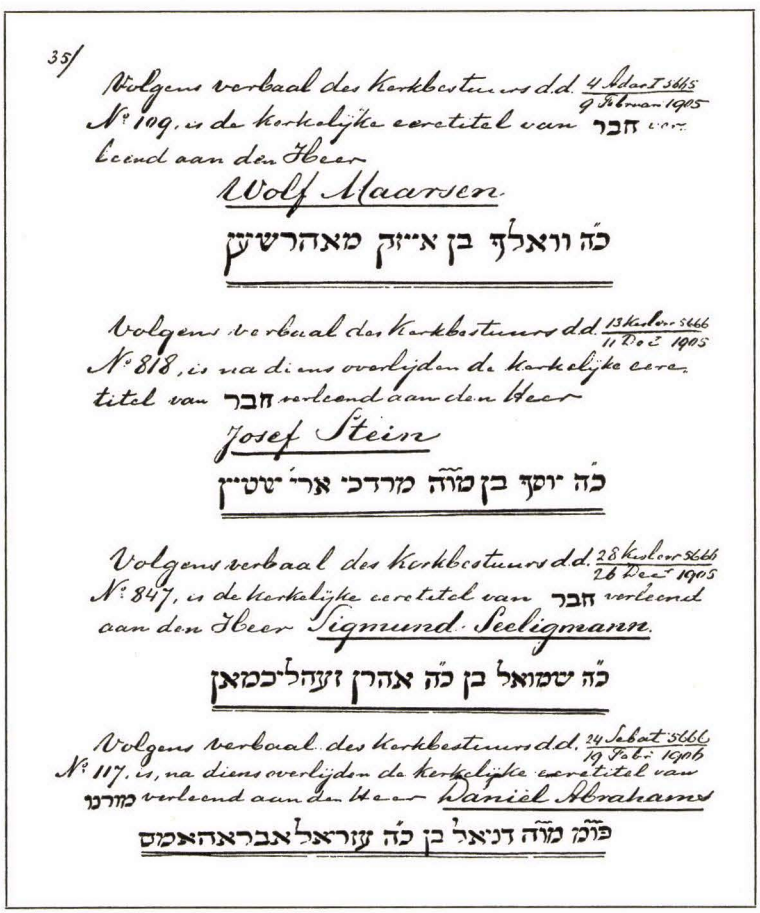
MISSCHIEN VORMT de herdenking van het 300-jarig bestaan der Kehilla in het jaar 1935 wel het officiële slot van de historische ontwikkeling van de Asjkenazische Gemeente. De gebeurtenissen in Duitsland hadden toen al hun schaduwen vooruitgeworpen. Het *Verslag van den toestand der Nederlandsch-Israelietische Hoofdsynagoge te Amsterdam over het jaar* 1935 (26 Thebet 5695 – 5 Thebet 5696) vermeldt:

„Het jaar, waarover dit verslag loopt, is voor onze gemeente van zeer bijzondere beteekenis geweest; zij mocht daarin toch op zeer plechtige wijze herdenken, dat uit een godsdienstige samenkomst in een schamele stulp op het Nieuwjaarsfeest 5396 = 13 September 1635 gegroeid is deze aanzienlijke gemeente.
Het stemt tot bijzondere verheugenis dat tot ver over 's lands grenzen onze geloofsbroeders aan hun belangstelling jegens onze gemeente bij de herdenking van haar 300-jarig bestaan uiting hebben gegeven en de geeerbiedigde Regeering van dit land, op welks burgerschap wij trotsch zijn, en de hooggeëerde overheid van onze goede stad, aan welke haar Joodsche gemeenschap zoo innig verbonden is, met zoovele andere van allerlei rang en stand, geloofsrichting en levensbeschouwing, ons haar waardeering op niet dubbelzinnige wijze hebben willen toonen."

De officiële herdenking had plaats op donderdag, 14 november en geschiedde in een buitengewone zitting van de Kerkeraad, die gevolgd werd door een buitengewone godsdienstoefening ter Grote Synagoge. De regering werd vertegenwoordigd door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruïne en de Minister van Waterstaat, Jhr. Ir. O. C. A. van Lidt de Jeude. Het stadsbestuur verscheen in de persoon van Burgemeester Dr. W. de Vlugt, in wiens gevolg zich niet slechts bevonden de Joodse gemeente-

secretaris Mr. S. J. van Lier, doch eveneens de Joodse wethouders E. Boekman (de grote kenner van de demografie der Joden hier te lande) en S. Rodrigues de Miranda. Die dag spraken de Joden geestig van *Vreugde der Wet (houders)!*

Nog eenmaal verscheen het geëmancipeerde Amsterdamse Jodendom in al zijn glorie. De wanden van de Grote Sjoel en ook die van de Vrouwengaanderij waren versierd met gewijde kleden, als bij het koninklijk be-

35/

Volgens verbaal des Kerkbestuurs d.d. 4 Adar I 5665 / 9 Februari 1905
N° 109, is de Kerkelijke eeretitel van חבר
verleend aan den Heer
Wolf Maarsen.
כה וואלף בן איזק מאהרשטן

Volgens verbaal des Kerkbestuurs dd. 13 Kislew 5666 / 11 Dec. 1905
N° 818, is na diens overlijden de kerkelijke eere-
titel van חבר verleend aan den Heer
Josef Stein
כה יוסף בן משה מרדכי אר' שטין

Volgens verbaal des Kerkbestuurs dd. 28 Kislew 5666 / 26 Dec. 1905
N° 847, is de kerkelijke eeretitel van חבר verleend
aan den Heer Sigmund Seeligmann.
כה שמואל בן כה אהרן זעהלי־כמאן

Volgens verbaal des Kerkbestuurs dd. 24 Sebat 5666 / 19 Febr. 1906
N° 117, is, na diens overlijden de kerkelijke eeretitel van
מורנו verleend aan den Heer Daniël Abrahams
פרנס משה דניאל בן כה עזריאל אבראהאמס

Balbattisch getuigenis uit het begin dezer eeuw.
Pagina uit het chowerboek der Gemeente (Chower = kerkelijke eretitel)

zoek op 1 april 1924. Het Aron Hakodesj[1]) was getooid met Parochet, dat was vervaardigd ter herinnering aan het laatst genoemde bezoek. De muur daarnaast met het kussen, voorzien van de vorstelijke wapens, dat op die bewuste dag de Parnassijnsbank had gesierd, waarop de koninklijke gasten toen waren gezeten. De gelegenheidsrede werd uitgesproken door Rabbijn L. H. Sarlouis. Oppervoorzanger I. E. Maroko ging in de dienst voor, geassisteerd door het vermaarde kerkelijke zangkoor „Legowoud Oelesif'erés", onder leiding van S. A. Englander.
De herdenking was reeds op 12 november ingezet met de opening door de Burgemeester van Amsterdam van de vanwege het Genootschap voor de Joodse Wetenschap in Nederland ingerichte Historische Tentoonstelling in het Waaggebouw op de Nieuwmarkt. Wie deze tentoonstelling heeft bezocht draagt de herinnering in zich aan een gaaf en ongeschonden beeld van een stukje Joodse geschiedenis, dat als een soort film aan de bezoekers voorbijflitste. Weinigen konden toen beseffen en het waren slechts enkelen, die zich toen durfden realiseren, dat het heden reeds definitief op weg was verleden tijd te worden.

---

[1]) Aron Hakodesj = Heilige Arke.

VERGETEN PLEIN

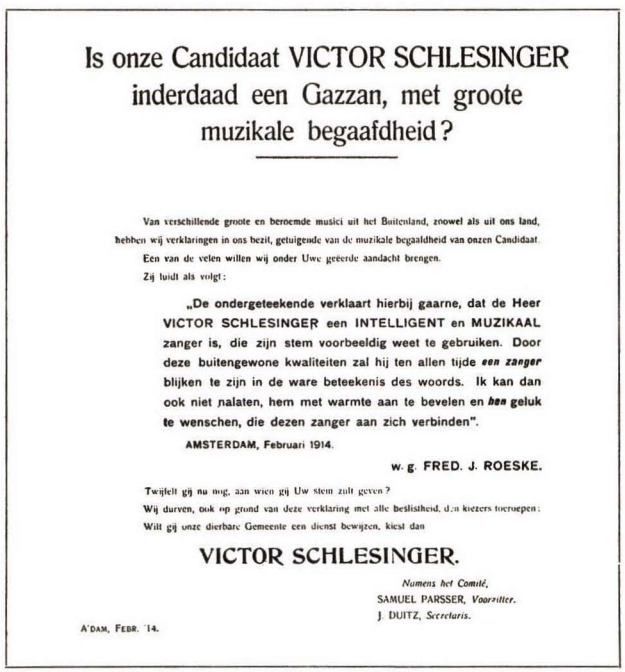
In deze jaren was – zoals al eerder werd opgemerkt – het Jonas Daniël Meijerplein naar Joodse maatstaven reeds op weg vergeten te worden. De centrale bestuurslichamen functioneerden er en de administratieve beslissingen werden van daar uit genomen, maar de Joden hadden zich verplaatst, meerdere sjoelen waren gesloten en het kon soms schijnen alsof er geen hart meer klopte temidden van dit alles. Voor de niet-Joden waren de grote synagogen nog steeds het middelpunt van een bloeiend Joods leven, maar de ingewijden wisten beter.

Zeker, de diensten in de Grote Sjoel konden vaak nog imponeren door sfeer en stemming waartoe vooral medewerkte het „chazzones" van Obercantor Maroko, Amsterdams beminnelijke chazzen in de decennia voor de catastrophe. Wij herinneren ons nog levendig zijn proefdiensten in het jaar 1926 en vooral de onvergetelijke inzet van het „Kol Hasjeem", uit Psalm 29, voor zijn briljante Lecha Dodie[1]) van Lewandovsky, begeleid door het koor van Englander. Het waren de laatste proefdiensten op het Meijerplein.

Proefdiensten! Gebeurtenissen van emotionele allure. Wie van de echte Amsterdamse Joden hoorde niet het verhaal van de proefdienst van de beroemde, reeds genoemde Gneser Chazzen. Op Sjabbath-middag, huiselijker „bij Minche", was er zo een geweldige toeloop, dat er absolute wanorde in de Grote Sjoel ontstond. Toen beklom, unieke gebeurtenis in de geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom, de Joodse commissaris van politie Philips het Almemor en dreigde de synagoge te laten ontruimen... Het was niet de eerste keer, dat een Joodse commissaris van het bureau Meijerplein ingreep in de Joodse verhoudingen. Is er niet het verhaal van commissaris Philips of van Van Raalte, dat ons vertelt, dat eenmaal op de eerste dag van het Loofhuttenfeest een niet-Jood

[1]) Lecha Dodie = Sababth-hymne van Salomo Alkabez, kabbalist uit Safed. „Kom mijn vriend, de Sabbath tegemoet".

op het bureau verscheen om te protesteren tegen de overlast van een Jood, die een Soeka voor zijn raam had gebouwd. „Ge hebt volkomen gelijk," zo ongeveer moet de Joodse politieman hebben gereageerd en vervolgens, met kennis van zaken voortgaande, „ik zal zorgen, dat dat ding binnen acht dagen zal zijn afgebroken. . . ."

Is onze Candidaat VICTOR SCHLESINGER
inderdaad een Gazzan, met groote
muzikale begaafdheid?

Van verschillende groote en beroemde musici uit het Buitenland, zoowel als uit ons land, hebben wij verklaringen in ons bezit, getuigende van de muzikale begaaldheid van onzen Candidaat.
Een van de velen willen wij onder Uwe geëerde aandacht brengen.
Zij luidt als volgt:

„De ondergeteekende verklaart hierbij gaarne, dat de Heer VICTOR SCHLESINGER een INTELLIGENT en MUZIKAAL zanger is, die zijn stem voorbeeldig weet te gebruiken. Door deze buitengewone kwaliteiten zal hij ten allen tijde ***een zanger*** blijken te zijn in de ware beteekenis des woords. Ik kan dan ook niet nalaten, hem met warmte aan te bevelen en ***hen*** geluk te wenschen, die dezen zanger aan zich verbinden".

AMSTERDAM, Februari 1914.

w. g. FRED. J. ROESKE.

Twijfelt gij nu nog, aan wien gij Uw stem zult geven?
Wij durven, ook op grond van deze verklaring met alle beslistheid, d.n kiezers toeroepen:
Wilt gij onze dierbare Gemeente een dienst bewijzen, kiest dan

VICTOR SCHLESINGER.

Namens het Comité,
SAMUEL PARSSER, *Voorzitter.*
J. DUITZ, *Secretaris.*

A'DAM, FEBR. '14.

Uit de tijd der proefdiensten

Maar wij hadden het over proefdiensten en over chazzonem en wij noemen volledigheidshalve nog Katz, Stoutzker, Schlesinger en Reisel. Over hen allen zijn nog verhalen in omloop. Van menigeen worden nog composities gezongen; bovenal van Victor Schlesinger, die misschien in het Amsterdamse Jodendom maatschappelijk niet de plaats verkreeg, waarop hij krachtens zijn capaciteiten recht had. Ik heb hem door kenners horen roemen als een onvergetelijke Baäl Tefilla. Zijn muzikaal oeuvre getuigt daarvan tot de dag van vandaag op indrukwekkende wijze.

Soms werd op het plein zelfs nog een flits zichtbaar van het volle volksleven van voorheen. Dat geschiedde vooral als het op Zondag „Erev Rosj Hasjana"[1]) was, en een lint van karren van de Breestraat uit het plein bevolkte, vol kaarten met „Rousj Hasjone-wensen", vol fruit en allerlei lekkernijen. Of ook wel op „Sjeine Rabbe", Hosjana Rabba, de laatste dag van het Loofhuttenfeest, als karren vol Sjeines, beekwilgen-takken, hun religieuze koopwaar aan de man trachtten te brengen.

Zeer speciaal was tot omstreeks 1930 het beeld van het Plein op de dag voor Pesach, wanneer de Joden hun „chomets" kwamen verbranden, zo maar midden op straat. „Chomets! Chomets! Wéém hot chomets? Wéém sjokkelt zisj dou de zèk ous? Wéém hot chomets?" In een tijdens de oorlog verschenen antisemitische brochure is dit gebruik nog eens vermeld, met begeleidende foto, om het gevaarlijke middeleeuwse optreden van de Amsterdamse Joden te demonstreren. Hoe eigenaardig scheen het insiders en outsiders, als Amsterdamse Joden zich in het openbaar voorbereidden op hun bevrijdingsfeest, door ostentatief het gezuurde te verbranden, naar het oude voorschrift van de wet van Mozes. De Hond formuleerde het op de hem bekende wijze. Hij sprak van de jaarlijkse finale opruiming van het gedeesemde. Omstreeks 1930 verdween ook deze late rest van het Ghetto.
Toen bleef er in dit voormalige centrum der Jodenhoek slechts zeer weinig over. En wat er overbleef was plichtmatig, gereglementeerd, officiëel. Bij „Lewajes"[2]) en „Choppes"[3]) verschenen rondom de Neie Sjoel plotseling auto's en mensen. Er was wat drukte.
We zien ze nog, de „Lewajes", op de hoek van de Rapenburgerstraat en

---

[1]) Erev Rosj Hasjana = Dag voor het Joodse Nieuwjaarsfeest. Volledigheidshalve volgt hier nog het lijstje van Chazzaniem ter Grote Synagoge na de „Gneser":
Abraham Katz, benoemd 14 Ijar 5667 (27 april 1907).
In dienst der gemeente tot 29 Menachem 5673 (1 september 1913).
Aron Stoutzker van 26 Sjewat 5674 (22 februari 1914) tot 25 Ijar 5685 (19 mei 1925).
Israël Eljasz Maroko van 30 Sjewat 5686 (14 februari 1926) tot de catastrofe. Deze laatste Obercantor overleed te Sobibor 20 Tammoez 5703 (23 juli 1943).

[2]) Lewaje = begrafenis.

[3]) Choppe = kerkelijke huwelijksinzegening.

het Meijerplein. Grote stoeten en kleine, schamele, proletarische. Er is het verhaal bewaard van die eenvoudige Jehoede, die een rijke begrafenisstoet zag passeren. In extase riep hij uit: „Unberoefen, wat een lewaaje, wilst doe wool glaube, dou kenne wool honderd von mir aus." Kwam de stoet voor de Neie Sjoel, dan konden de auto's via een kleine oprit gemakkelijk tot voor de ingang der synagoge rijden en langs den afrit eenvoudig terug naar de rijweg. En vervolgens ging het snel naar Muiderberg of Diemen. Zeer kort duurde dit soort plechtigheden.
Langduriger plechtigheden vormden de „Choppes", die op het Meijerplein soms nog een bepaalde atmosfeer wisten op te roepen. Ook hierbij vormde de Neie Sjoel het centrum. Ten teken van het feit, dat er een huwelijksinzegening plaats vond, werd een houten baldakijn aan de zij-ingang bevestigd; bij eerste klas choeppoth stonden er palmpjes. Het ging er in de regel wat cerebraal toe, maar de Joodse traditie werd voortgezet.
Misschien dacht op zulke momenten toch nog een enkeling aan overoude Joodse tradities, die hier vroeger in stand waren gehouden, doch gevallen waren als offer aan de na-emancipatorische ontwikkeling. Ook Amsterdam kende oer-oude gebruiken met betrekking tot het sluiten van een huwelijk. Wij denken aan het „Maanvieren", dat etymologisch verwant schijnt aan het Middelhoogduitse „meien" (vgl. vermeien). Sinds overoude tijden trok het bruidspaar op de bruilofstdag naar bos of rivier, om zich daar te verlustigen. Volgens een oude Minhag[1]) „nemt der chosen de kalle[2]) bei der hand und fiert sie ein wenig. Asau werft den der Kaal[3]) korn auf chosen und kalle und sagt: „Peroe oerewoe".[4]) Sedert het begin van de 18e eeuw wordt dit gebruik in de „Hanhagoth Beth Hakneseth" (Synagogaal Reglement) genoemd.
In de oostelijke muur van de Grote Sjoel – tussen de arke en het Meijer-Plein – was een deurtje dat toegang gaf tot één van de bijgebouwtjes, die vroeger voor de Grote Sjoel stonden. Hier was oorspronkelijk

---

[1]) Minhag = gebruik.
[2]) Chosen (chatan) = bruidegom; kalle (kalla) = bruid.
[3]) Kaal (Kahal) = Gemeente (vgl. Kehilla).
[4]) Peroe oerewoe = Weest vruchtbaar en vermeerdert U (Genesis 1 : 28).

„Kaalstub", het centrum der gemeente, dat zich later achter de Neie Sjoel bevond. Door dit deurtje gingen tijdens de ochtendddienst de Raw met het bruidspaar, vergezeld door familie, naar het lokaal, waar de „maan" plaatsvond. Het gebouwtje verdween bij een of andere verbouwing; de deur hield het vol tot 1912. En zo zijn wij van de moderne choepoth nog eenmaal – en nu voor het laatst – afgedaald naar het voorgoed afgesloten verleden.

Teruggekeerd naar het Meijerplein omstreeks 1940, zien we tenslotte vlak bij het baldakijn nog de vijf „Schnorrers" voor de Neie Sjoel, die wachten op hun „matone"[1]). Kiksie en de „sterrekoeker" met zijn vrouw, die haar man begeleidde op een tamboerijn, als hij zijn lied zong, met het begin: „Riegen kan ik niet". Ook was er eens Josj de Hondemepper, die zo graag rauw vet at, bij Koster op de Breestraat, op de hoek van de steeg. Tenslotte de arme vrouw met de gedraaide handen. En „Pronkbeen", die zijn linkerbeen geslingerd hield om een stok, als een gordel van smaragd. Zelfs was er een man die „niks" had en daarom een stuk van zijn onderkleding den volke toonde... Met Japie Schapedief (aan wie Dr. de Hond zijn meesterlijk *Kiekje* wijdde) en de oude Gans waren zij de enige echte Ghetto-typen, wij die persoonlijk nog hebben zien dwalen door de straten en sloppen van de Jodenhoek.

---

[1]) Matone (Matana) = geschenk, fooi.

VAN GALOETH DE LUXE NAAR GALOETH-„S'TAM"[1])

De jaren voorafgaande aan het rampjaar 1940 hebben voor de bewuste Joden van Nederland en in het bijzonder van Amsterdam een merkwaardige herinnering achtergelaten. De rampen in het naburige Duitsland, de talloze vluchtelingen, die vooral Amsterdam opzochten, confronteerden de vooroorlogse generatie voortdurend met het scherpe Joodse vraagstuk van onze eeuw. Globaal bezien kon men twee reacties opmerken: er waren vele Joden, die als uiterste consequentie van de emancipatie zich door en door wilden vereenzelvigen met de structuur van het land hunner inwoning; er waren in het tegenovergestelde kamp daarnaast niet weinigen die zich totaal concentreerden rondom de nationaal-Joodse idee. Ook het bezadigde Nederlandse Jodendom kende als gevolg hiervan conflicten, die zich vooral toespitsten met betrekking tot het zogenaamde vraagstuk der dubbele loyaliteit.
De grote Joodse gemeente, die aan het eind van de vorige eeuw het diepe sociale vraagstuk van de opkomst der socialistische beweging had ondergaan en maar nauwelijks had verwerkt, stond thans tegenover een geheel andere problematiek, die niet minder ingrijpend was. Te meer, omdat de vraagstukken, waarom het thans ging, in het verlengde lagen ener *Joodse* evolutie. De snelle vaart der gebeurtenissen liet intussen niet veel tijd over voor filosoferen en bezinning op problematiek. Direct na het binnenvallen der Duitsers stond n.l. één ding vast: of men Jood wilde zijn en hoe men het wilde beleven, was oninteressant geworden tegenover de alles beheersende formulering van Juda's aartsvijand. Naar het woord van Theodor Herzl had „de vijand ons wederom tot volk gemaakt." Alles, wat volgde was van nu af aan een bittere consequentie geworden van een eeuwenoude historie, waaraan ook het Nederlandse Jodendom zich deze keer niet zou kunnen onttrekken. Nauwelijks

---

[1]) Galoeth S'tam = het Galoeth zonder meer, de nuchtere werkelijkheid.

waren de goedgemeende woorden over de plaats van de Jood in Nederland op dit plein verklonken, of er werden geheel andere geluiden vernomen. Het Galoeth de luxe had plaats gemaakt voor een Galoeth-„s'tam", dat in bitterheid en omvang de ergste ballingschappen van onze toch niet zo verwende diaspora-geschiedenis zou overtreffen.
In dit verband is het van belang er nog eens op te wijzen, dat het de Duitsers waren, die bij verschillende gelegenheden het Meijerplein (en het Waterlooplein) hebben beschouwd als het centrum bij uitnemendheid van het Amsterdamse Jodendom. Voor hen was dit plein het eigenlijke Ghetto, „die Judenstadt". Bij de ernstige calamiteiten van februari 1941 was dit deel van de oude wijk het middelpunt der afgrijselijke gebeurtenissen, die definitief het einde hebben ingeluid van het oorspronkelijke Amsterdamse Jodendom. Binnen het kader van dit boek heeft het geen zin de feiten op de voet te volgen. Wij willen slechts wijzen op de fatale razzia's van Sjabbath 22 en zondag 23 februari 1941. Er waren twee verzamelpunten: één op het Waterlooplein bij Huize Bob en één op het Jonas Daniël Meijerplein. Zij, die naar het Waterlooplein werden gedreven, werden later in looppas naar het Meijerplein gevoerd. Aan de stille, zogeheten Portugese kant, langs de Esnoga, waar Chazzan Blanes altijd zo zwierig in ambtsgewaad voorbijflaneerde, werden de honderden Joodse mannen, tevoren in de Neie Sjoel geregistreerd, opgesteld. Na mishandelingen werden zij door de Grünen in de wagens gedreven, die hen vervoerden naar oorden van vernietiging. Eén keerde terug. Over het Ghetto was een langdurige, zwarte Sjabbes gevallen.

Nog werkte onze gemeente door. In de synagoge werd zoveel mogelijk normaal dienst gehouden. Een enkele keer maakten verduisteringsvoorschriften avonddiensten, zelfs op Kol Nidré, onmogelijk. Eens werd de dienst op Grote Verzoendag voor nacht beëindigd. Maar gebeden werd er, ook nog na de totale razzia's van 27 mei (binnenstad) en 20 juni 1943 (zuid). Op de 28e september van datzelfde jaar gingen de deuren van de Grote Sjoel voor het laatst open. In de daarop volgende nacht waren de nog van deportatie vrijgestelde Joden voor het meren-

Anton Witsel: Het laatste „minjan" der Amsterdamse Joden, Jom Kippoer 5705 (Grote Verzoendag, 27 September 1944) ten huize van S. Mendes Coutinho, Nieuwe Keizersgracht 33. Hoogduitse en Portugese Joden hielden tezamen de traditie levend.

De eerste sjoeldienst na de catastrophe vond plaats in de Portugese Esnoga. De Hoogduitse sjoelen waren vernield....

Het eerste samenzijn der Amsterdamse Joden na de oorlog, op de plaats der Portugese Esnoga.

De „stille" kant van het Meijerplein....

De dokwerker.

deel weggevoerd en werden de werkzaamheden van de Joodse Raad gestaakt.
Toen de volgende ochtend, Erew Rosj Hasjana 5704, de Amsterdamse arts I. Dasberg voor de Grote Sjoel verscheen (hij zou voorgaan in de dienst) was de deur gesloten. Een voorbijganger deelde hem mee, wat er die nacht was geschied. In de Grote Sjoel werd op die dag vóór het Joodse Nieuwjaar, voor de eerste maal sedert 1671, niet geöord. Er werd in de Grote Sjoel nooit meer geöord.

Het was deze laatste bezoeker, die, als voorzitter van het Kerkbestuur der N.I.H.S., in 1954 de overdracht van de gebouwen aankondigde, die aanleiding werd tot het schrijven van dit boek.

Literatuur

Algemeen

A. M. Vaz Dias, *Het Amsterdamse Jodenkwartier*, in *Gedenkschrift der Stichting „Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring"*, Amsterdam, 1937, pagina 15–40.
J. Meijer, *Het Verdwenen Ghetto, Wandelingen door de Amsterdamse Jodenbuurt*, Amsterdam, 1948.

Bij Hoofdstuk I

A. M. Vaz Dias, *Een verzoek om de Joden in Amsterdam een bepaalde woonplaats aan te wijzen, Jaarboek Amstelodamum*, 1938.
J. Meijer, *HUGO DE GROOT, Remonstrantie nopende de ordre dije in de landen van Hollandt ende Westvrieslandt dijent gestelt op de Joden*, Amsterdam, 1949.
A. Veffer, *Statistische gegevens van de Joden in Nederland*, Deel I, *Statistische gegevens van de Joden in Amsterdam*, Amsterdam, 1942.
I. H. van Eeghen, *De geschiedenis van het eiland Vlooienburg, Maandblad Amstelodamum*, februari, 1953, pagina 17–23.
J. Meijer, Heruitgave *D. H. DE CASTRO, De Synagoge der Portugees-Israëlietische Gemeente te Amsterdam* (Hoofdstuk I, *Jodenkerken op Vlooyenburg*), Amsterdam, 1950.
N. de Beneditty, *Leven en werken van Mr. Jonas Daniël Meijer*, Haarlem, 1925.

Bij Hoofdstuk II

De historische bijdragen van Dr. D. M. Sluys, de secretaris van de N.I.H.S. tot kort vóór de catastrofe, in de diverse programma's opgenomen, mogen hier chronologisch volgen:

D. M. Sluys, *Iets uit de geschiedenis der Uilenburgerstraat-synagoge*, in *Programma . . . Honderdvijftigjarig bestaan der Synagoge aan de Uilenburgerstraat*, 1916.
—, *De ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen bij de Hoogduitsch-Joodsche Gemeente te Amsterdam (Van ongeveer 1640 tot 1706)*, in *Orde . . . t.g.v. . . . bevestiging . . . A.S. Onderwijzer, als Opperrabbijn*, 1917.
—, *De oudste Synagogen der Hoogduitsch-Joodsche gemeente te Amsterdam (1635–1671)* in *Orde van den dienst . . . ter herdenking v. h. 250-jarig bestaan der Groote Synagoge*, 1921.
—, *Uit de geschiedenis der Groote Synagoge . . . in de jaren 1768–1814* in *Orde van de plechtige ontvangst van H.M. Wilhelmina*, 1924.
—, *Synagogebouw bij de Hoogduitsch-Joodsche gemeente te Amsterdam tot 1900*, in *Orde . . . inwijding v. d. Synagoge Jacob Obrechtplein*, 1928.
—, *De wederwaardigheden van de Oudste Parnassijns der Hoogduitsch-Joodsche Gemeente te*

Amsterdam (1635–1660) in *Orde van den dienst t.g.v. . . . 300-jarig bestaan der Hoogduitsch-Joodsche Gemeente*, 1935.
—, *Een Opperrabbijnsbenoeming bij de Hoogduitsch-Joodsche Gemeente te Amsterdam in 1735* in *Orde van den dienst t.g.v. . . . bevestiging L. H. Sarlouis als Opperrabbijn*, 1936.
Vgl. voorts:
J. M. Hillesum, *Herinwijding van de Nieuwe Sjoel aan het Jonas Daniël Meijerplein te Amsterdam op donderdag 2 Siwan 5683, 17 mei 1923* overdruk uit het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, 1923.
S. Seeligmann, *Daniël Stalpaert, de architect der Groote en der Portugeesche Synagoge, Centraal Blad*, 22 april 1921. Dit artikel bestreden door
A. M. Vaz Dias, *Elias Bouman, de Architect van de Portugeesche Synagoge*, in *Maandblad Amstelodamum*, november 1934.
Tenslotte:
Catalogus Historische Tentoonstelling „De Hoogduitsche Joodsche Gemeente te Amsterdam" 1635–1935. Waaggebouw 12–26 november 1935.

Bij Hoofdstuk III

A. Frank, *De Amsterdamsche Opperrabbijn R. Arjeih Leib ben R. Saul (1740–1755) en zijn tijd*, Amsterdam, 1935.
I. Maarsen, *De Amsterdamsche Opperrabbijn R. Saul Löwenstam (1755–1790) en zijn tijd*, Amsterdam, 1921.
J. Zwarts, in *De Geillustreerde Joodsche Post*, 1921 over *De Nederlandsche Opperrabbijnen van het Heden en Verleden*. Het citaat over Eleazar Brody op pagina 629 aldaar.

Bij Hoofdstuk IV

J. S. Da Silva Rosa, *De bezoeken van Chagam Azulay aan Nederland*, Amsterdam, 1927. Aangevuld door
S. A. Vega, *Chagam Azulay vertelt over Poerim te Amsterdam 1778* in *Maandblad voor de Geschiedenis der Joden in Nederland*, onder redactie van J. Meijer, Aflevering 7/8, Poerimnummer met medewerking van Prof. Mr. Dr. J. A. van Praag (*Hoe onze oude „Portugezen" Purim vierden*, waaraan het grote citaat werd ontleend) en L. Fuks (*Poerimspelers en Narren in het Amsterdamse Ghetto*).
Over Slome Duikelaar:
H. F. Wijnman, *Slome Duikelaar*, in *Maandblad Amstelodamum*, januari 1955.
Over Okus Bocus:
A. M. Vaz Dias, *Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis der Amsterdamsche Hoogduitsch-Joodsche Gemeente, Bijdragen Genootschap J. Wetenschap in Nederland*, VI.

Bij Hoofdstuk V

D. S. van Zuiden, *De ontvangst van Keizer Napoleon voor de Groote Synagoge te Amsterdam (1811)* in *De Vrijdagavond*, V, II, pagina 381.

H. T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand*, Amsterdam, 1941.
I. Maarsen, *Tongeleth, Een Joodsch Letterkundige Kring in de XIXde eeuw*, Amsterdam, 1925. Voor een gehele analyse van het Amsterdamse Jodendom tussen 1815 en 1862, vgl.
J. Meijer, *Van Dernburg tot Dünner, Het Nederlandse Jodendom in de eerste helft van de negentiende eeuw*, gepubliceerd in *Hakehilla*, officieel orgaan van de Joodse Gemeente te Amsterdam, sedert april/mei 1956.
Henriëtte Boas, *De Gneser Chazzan*, *Hakehilla*, sept./okt. 1959.

Bij Hoofdstuk VI

B. J. Hirsch, *Bijdrage tot de Geschiedenis der „Bioer"*, *De Vrijdagavond*, II, pag. 307 env.
D. M. Sluys, *Het halwezen bij de Joodse gemeenten te Amsterdam*, *De Vrijdagavond*, VI, pag. 39 env.

Bij Hoofdstuk VII en VIII

J. Meijer, *Rabbiner Hirsch en het Jodendom van Amsterdam*, in *Elfde Jaarboek* van de N.Z.S.O., Amsterdam, 1955.
—, *Tussen Götterdämmerung en Morgenrood, Beschouwingen over Joden in Nederland omstreeks 1900* (Openbare Les), Amsterdam, 1951.
—, *Willem Anthony Paap, 1856–1923, Zeventiger onder de Tachtigers*, Amsterdam, 1959.
—, *Dr. Meijer de Hond, Bloemlezing uit zijn werk*, Amsterdam, 1951.
S. Seeligmann, *Opperrabbijn A. S. Onderwijzer in de lijst van zijn tijd*, Amsterdam, 1935.

BIJLAGE A

De Zionisten. Rede, uitgesproken op den eersten dag van Rosj Hasjana 5659 (17 september 1898) bij den Ochtenddienst ter Groote Synagoge, door Dr. J. H. Dünner, Opperrabbijn.[1])

„De vroegere voorspellingen, zie, zij zijn ingetreden, ik verkondig nieuwe, voordat zij ontkiemen deel ik u deze mede". *Jesjaja 42, 9.*

M. vr. Met deze woorden tracht de profeet twijfelingen weg te nemen, door zijne hoorders hardnekkig gekoesterd omtrent eene nieuwe voorspelling. Ziet, gij twijfelt – spreekt hij – slaat geen geloof aan mijne woorden, omdat zij toestanden verkondigen, in uwe oogen onwaarschijnlijk. Maar schenen dan mijne vroegere voorspellingen niet even ongeloofelijk, hersenschimmig? En toch, zij hebben zich bewaarheid, ten volle bewaarheid. Waarom zou dit thans niet het geval zijn? Ik immers ben het, die de geheimen der toekomst bloot leg, die u de rijpe vruchten toon, voordat zij nog ontkiemen.

M. vr. Het streven van den mensch, om zijn eigen welzijn, dat der zijnen, zijner vrouw en kinderen te bevorderen is buitengewoon machtig. Het neemt zijn geest, zijn gemoed en hart geheel in beslag. Er zijn echter omstandigheden, die dit streven op den achtergrond dringen. Gebeurtenissen van algemeen gewichtig belang, gewichtig, omdat zij de belangen van het vaderland diep raken of ook omdat zij het menschdom van gedaante doen veranderen, verplaatsen ons in eene gemoedsstemming, waarin voor bijzondere, persoonlijke belangen niet veel ruimte overblijft. De spanning en opwinding waarin wij dan verkeeren, heeft ook dit nadeel, dat men de rust en kalmte mist, noodig, om de beteekenis der gebeurtenissen, die zich voltrekken, na te gaan en te waardeeren. Maar ook zulke perioden hebben rustpunten, waarin wij het oog van de waargenomen feiten afwenden en tot zelfbeschouwing terugkeeren. Aan dezen zieletoestand is het voordeel verbonden dat wij een helder overzicht over het doorleefde en waargenomene verkrijgen en daardoor in staat gesteld worden, uit de gebeurtenissen heilzame lessen te trekken.

M. vr. Het jaar, dat wij heden achter ons hebben, was een dusdanig zeer bewogen tijdvak, dat de geheele beschaafde wereld in onophoudelijke spanning hield. Hevig was het gemoed van elken rechtgeaarde geschokt, bij de waarneming van de willekeur en het geweld tegen recht en

---

[1]) De tekst naar het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, van vrijdag 23 september, 1898. In de eerste bundel *Leerredenen, gedurende het Zomersemester 5657–58*, uitgesproken door Dr. J. H. Dünner, Amsterdam, Van Creveld & Co, 5658–1897, bevindt zich (pag. 76–88) ook een predikatie *„De Tsionisten"*, die werd uitgesproken op de 2e dag Rosj Hasjana 5658, eveneens „bij den Ochtenddienst ter Groote Synagoge". Tenslotte verscheen – in den Haag – bij Drukkerij Levisson – nog een *Leerrede* „Het Zionisme", gehouden op Sjabbath Nachamoe 5665 (1904) ter Nieuwe Synagoge. De laatste was kennelijk gericht tegen de „ban", die de Opperrabbijnenvergadering tegen het Zionisme had uitgevaardigd. Zie ook de *Lettre Hollande* in *L'écho Sioniste* van 15 aug. 1904.

waarheid, gepleegd in voorname en invloedrijke kringen van een land dat tot dusverre, niet ten onrechte, zich de bakermat van rechtvaardigheid noemde. Een verpletterenden indruk maakte het verschijnsel, dat lage sluwheid en fanatieke onverdraagzaamheid overwinningen behaalden op nobele oprechtheid en heldhaftige waarheidsliefde. Heden echter zijn wij aangekomen aan het gewenschte rustpunt, waar 't ons van de hooge spheer, waarin wij op deze heilige dag ons bevinden, gegund is, een toetsenden blik te werpen op het tooneel der menschelijke hartstochten en driften daar beneden.[1])

M. vr. Wie uwer zal het vreemd vinden, dat wij in de eerste plaats ons de vraag stellen: welke beteekenis heeft deze afwijking der geschiedenis van haren geregelden loop voor het Jodendom? Het antwoord op deze vraag is spoedig gevonden. Er wordt volstrekt geen scherpzinnigheid toe vereischt, om in te zien, dat zich ook in onze dagen bewaarheid heeft eene oude voorspelling der profeten, die ons de eeuwigheid van ons bestaan verzekert, zelfs waneer onze stamgenooten van dit voortbestaan niet gediend zijn en alles aanwenden, om hun verbond met dezen stam te verbreken. Immers, de martelaar, de oorzaak der geweldige beroeringen, die thans een groot schoon land teisteren, is martelaar voor het Jodendom, zonder echter het verheffende bewustzijn te hebben, dat Joodsche martelaars in vroeger eeuwen zoo gelukkig maakte. Hij is martelaar geworden wegens zijn Joodsche afstamming, die hij gedurende zijn geheele leven trachtte te verloochenen. Droevig stemt ons deze aanblik. Maar daarnaast ontwaren wij een tooneel, dat ons met blijde hoop vervult, een tooneel, door de maatschappij nauwelijks opgemerkt en door onze broeders onbegrijpelijkerwijs met hatelijke gewaarwordingen aanschouwd. Laat mij m. vr. u dit laatste duidelijk maken aan de hand van eenige woorden in de afdeeling, ons zooeven uit de H. Schrift voorgelezen, die aldus luiden. „Sta op, neem den knaap en ondersteun hem met uwe hand, want tot een groot volk zal Ik hem maken". (Genesis 21, 18.)

I

„*Sta op, neem den knaap*"

M. vr. Het is de woestijn Ber-Séba, waarin de H. Schrift ons met deze woorden verplaatst. Troosteloos, akelig en ijzingwekkend is daar de geheele natuur, zoover onze blikken reiken. Geen menschelijk wezen is daar zichtbaar. En toch moet er op niet al te verren afstand een benijdenswaardige sterveling vertoeven. Een sterveling immers moet het zijn, tot wien een hemelsche stem de zooeven aangehaalde woorden richt. En inderdaad ontwaren onze oogen, na eenige inspanning, in de verte, eene vrouw zitten en verre van daar een knaap onder een der boomen liggen. Uit den inhoud der hemelsche stem kan men gemakkelijk de verhouding der vrouw tot den knaap opmaken. Deze is haar kind, dat zij onder de boomen geworpen en zich dan verwijderd heeft. Deze aanblik ontroert. Hoe, eene moeder heeft zich zóóver vergeten, dat zij het dierbaarste, dat zij bezit, weggeworpen heeft, weggeworpen op deze woeste plaats, waar het noodzakelijk een wissen dood tegemoet gaat! Doch de ontroering maakt spoedig plaats voor innig medelijden met de deerniswaardige moeder. Want wij vernemen de oorzaak dezer

---

[1]) Dr. Dünner doelt op de Dreyfus-affaire, die ook voor het Zionisme van Theodor Herzl van doorslaggevende betekenis bleek.

schijnbaar ruwe daad van een moederhart. Ongevoeligheid noch gewetenloosheid, maar teederheid een liefderijkheid hebben haar doen besluiten, haar kind weg te werpen. Het water dat zij bij haar vertrek in een lederen zak medegenomen had en voldoende toereikend geweest ware, om daarmede het kind in de woestijn te laven, indien hare berekening van den weg niet gefaald had, was opgeraakt, omdat zij in de woestijn verdwaald was. Het kind, door dorst vreeselijk gekweld, moest nu den marteldood sterven. En deze aanblik was voor haar moederhart ondragelijk. Vandaar, dat zij in vertwijfeling het onder een der boomen wierp en de plaats dezer marteling verliet.

M. vr. De onnatuurlijke, pijnlijk aandoende handeling, dat ouders hun lievelingen wegwerpen, omdat de dorst dezen tot stervens toe kwelt, was voor niet geruimen tijd, geen zeldzaam verschijnsel in Joodsche kringen. Wij hebben ouders gekend, die, ofschoon streng en stipt godsdienstig, toch niet aarzelden, voor hunne kinderen een levensloop te kiezen, die door een dorre streek door een, voor het behoud van hun godsdienstzin gevaarlijke woestijn voerde. De ouders vertrouwden, dat het water, dat zij hun kind op de reis medegaven, voldoende toereikend was, om den dorst te lesschen. Met zekerheid rekenden zij er op, dat hun telg, toegerust met de kennis van den godsdienst, in de eerste jeugd ontvangen, gesterkt door de indrukken van het huiselijke, vrome leven, dat hun kroost zoo lang dagelijks gezien had, der verschroeiende en verzengende hitte der woestijn gemakkelijk tegenstand zou bieden. De weg immers was niet zoo lang, het aantal jaren der reis door de woestijn gering, Men vleide zich derhalve, dat ,was eenmaal de woestijn gelukkig doorloopen, het hun lieveling niet moeilijk zou vallen, den weg op te zoeken dien zij zelf zonder eenige moeite bewandelden. In den regel echter faalde deze berekening erg. Evenals bij Hagar het geval was, raakte het kind in de woestijn verdwaald. Het had het juiste spoor verloren en daardoor was ook het water, dat het van het ouderlijk huis medegenomen had, opgeraakt. De godsdienstige leeringen en de zedelijke indrukken, in de prilste jeugd ontvangen, bleken zwak en broos te zijn tegenover de verleidingen en bekoorlijkheden des levens. En tenslotte stond het op het punt, den geest te geven, die het bezielde, toen het den drempel der ouderlijke woning verlaten had. De arme ouders, bij dezen aanblik vertwijfeld, wierpen het kind weg en verwijderden zich, braken elk verkeer daarmede af.

Heden ten dage behooren de ouders, die in een dusdanige geval als Hagar handelen, tot de buitengewone zeldzaamheden. Ten believe van een hooger beginsel verloochent men thans zijn kind niet en in het allerminst verbreekt men ter wille eener godsdienstige overtuiging den band die ouders en kinderen vereenigt. Evenwel werpt men ook thans het kind weg, natuurlijk op eene andere wijze en in anderen zin dan te voren. Men werpt het weg, vóórdat het nog de reis naar de woestijn aanvaardde. Al zijn wij geheel doordrongen van de zekerheid, dat ons kroost, in de woestijn, die het betreedt, voor het Jodendom verloren zal gaan; al bestaat voor ons niet de minste twijfel, dat onze lieveling op den weg, dien hij nu inslaat, eene richting zal nemen, die van onze eigene, van de echt Joodsche, ten eenenmale afwijkt; al weten wij, dat wij op deze wijze zelf de bijl opheffen, om de takken en twijgen van den stam af te hakken, wij deinzen voor deze verminking niet terug. Vandaar ook, dat wij geen gewetensknagingen hebben, dat ons het pijnigende gevoel van zelfbeschuldiging vreemd blijft, wanneer later de uitkomst aan de alleszins niet gewenschte verwachtingen beantwoordt, wanneer onze zoon, zonder eenigen schroom op onze idealen met schouderophalen nederziet en ons daardoor de zekerheid verschaft, dat onze stam, ontbladerd en van zijne sappen beroofd, wegkwijnend uit den tuin des Heeren verdwijnen zal.

Tot nu toe kende men in Joodsche kringen slechts deze twee soorten der onnatuurlijke handeling, dat ouders hunne kinderen wegwerpen. Beide hadden dit gemeenzaam, dat de ouders zich bewust waren, al wilden zij het niet bekennen, dat de aanleiding tot deze daad afkeurenswaardig en voor het Jodendom verderfelijk was. In den allernieuwsten tijd echter wordt door velen, waaronder ook voortreffelijke, gezaghebbende mannen dezelfde daad gepleegd, in de overtuiging, dat men een verdienstelijk, in de kunstmatige inbeelding, dat men zelfs een godsdienstig werk verricht. Alleszins zijn zij, die deze liefdeloze behandeling ondergaan niet hunne kinderen in de stoffelijke betekenis van het woord. Zij behoorden echter ons allen, die het met het overgeleverde Jodendom ernstig meenen, in zekeren zin niet minder dierbaar te zijn, niet minder door ons bemind te worden, dan onze eigen kinderen. Wie weet niet, hoeveel verdriet den waarachtig vromen Israëliet het verschijnsel veroorzaakt heeft, dat de meest begaafde zonen van onze stam, in den nieuwen tijd het Jodendom den rug toegekeerd hebben? Wien is het onbekend met welke minachting velen onzen godsdienst behandelden, hoe zeer zij zich verheugden, zoo hun de gelegenheid aangeboden werd, om openlijk te getuigen, dat hetgeen in ons geloof dierbaar en heilig was, door hen als bijgeloof en bekrompenheid beschouwd werd en hoe gelukkig zij zich achtten, ten aanhoore van ieder te kunnen verklaren, dat zij elken samenhang met ons in denkbeelden en beginselen van de hand wezen? Wien heeft hun streven, om alles, wat aan de Joodsche afstamming herinnert, te onderdrukken en uit te wisschen niet met verachting vervuld? In wien hebben niet verontwaardiging opgewekt hunne verkondigingen dat het koesteren van de hoop op de komst van den Messias, den wederopbouw van Jeruzalem en den terugkeer van Israëls verstrooiden naar het heilige land, zijn oorsprong had in het gebrek aan vaderlandsliefde, in het gemis van de eerste en de voornaamste burgerdeugd? Wie gevoelde zich niet ten zeerste gekwetst bij het hooren der verwijtingen, ons telkens door hen naar het hoofd geslingerd, dat wij door onze gebeden, onze smeekingen, die betrekking hebben op de grootsche toekomst, door onze profeten verkondigd, ons aan verraad schuldig maken tegen het land, waarin wij wonen, tegen de omgeving, waarin wij leven? De droevige, pijnlijke en ondragelijke gemoedsstemming waarin elke rechtgeaarde Israëliet bij deze waarneming verkeerde, beseffen en begrijpen alleen zij, wier hart klopt voor alle idealen van onze godsdienst, aldus ook voor dat der vaderlandsliefde. Deze gevoelden diep het kwetsende en beleedigende, gelegen in de miskenning en aanranding onzer hoog verhevene beginselen. Het leed, dat de bedoelde stamgenooten ons daardoor berokkenden, was niet geringer, was wellicht nog grooter, dan de achteruitzetting, die Israël van den vijand van buiten te verduren had en nog heeft. En het allertreurigste dezer toestanden was, dat zij de hoop niet lieten opkomen, dat dit gedrag der afvallige broeders ooit kon veranderen. Men hield het voor zeker en vast, dat eene verandering ten goede, dat inkeer slechts bij de intrede van het messiaansche rijk mogelijk was. Zoozeer was men overtuigd, dat dit verderfelijk gedrag een wezenlijk kenmerk was van allen, die in den geest van den modernen tijd groot gebracht waren.

En, M. vr., gij weet het, het is ook in dit opzicht gebleken, hoe feilbaar het menschelijk verstand is. Reeds eenigen tijd aanschouwen wij het verbazende verschijnsel, dat niet weinigen, en zeker niet de onbelangrijksten onder de afvallige stamgenooten, dat hunne uitstekende en begaafde woordvoerders, in wie voor nog niet zeer lang de naam van Zion, Jeruzalem, afkeer en walging het denkbeeld, dat een nationale band Israël in alle landen en werelddeelen vereenigde, spot en

hoon wakker geroepen heeft, thans als ijverige apostelen werkzaam zijn voor de herleving van dit denkbeeld en als onverschrokken strijders optreden voor Israëls terugkeer naar het land zijner voorvaderen. Moesten nu onze vromen dezen ommekeer niet met vreugde begroeten, de bekeerden niet met achting, eerbied en liefde bejegenen? Moest niet ieder, die grootsche zielkundige verschijnselen weet te waardeeren, in dezen ommekeer een hemelsche openbaring zien, waarvoor men het hoofd in heilige gewaarwordingen buigt? Dit zoude men meenen, zoude men verwachten, althans bij de leiders en aanvoerders van het ware Jodendom. Wat ontwaren wij echter? Men verloochent hen, bestrijdt hen en stelt hen in een hatelijk daglicht. Zij, die als enee teedere moeder voor haar edele spruit voor het dierbare kind van het Joodsche nationaal bewustzijn moesten waken, werpen het weg, wenschen, dat het zoo spoedig mogelijk in den dorst naar Israëls verheffing, omkome.

II

„Steun het met Uwe hand, want tot een groot volk zal Ik het maken."

M. vr. Het was een engel, die deze woorden in de woestijn Ber-Seba sprak. Hij sprak hen in opdracht des Eeuwigen. Niet gaarne werd – volgens onze wijzen – deze opdracht aanvaard. Zou het niet – zoo wierpen de engelen het Opperwezen tegen – beter zijn, dat deze knaap nu van dorst omkwam? Aan Uw alziend oog immers is het niet verborgen, dat, wordt deze gered, zijn nakomelingen eens Israel onmenschelijk zullen behandelen, juist op een oogenblik, waar Uw uitverkoren volk zich in den hoogsten nood zal bevinden. Gij ziet immers de verraderlijke wijze waarop zij Uwe kinderen behandelden, die in ballingschap weggevoerd, bij hen, voor den hun kwellenden dorst, laving zoeken. De Eeuwige ontzenuwde deze tegenwerking, met de opmerking, dat een sterveling niet naar zijn gedrag in de toekomst mag beoordeeld worden; het tegenwoordige gedrag beslist en de knaap was thans vrij van zonden.

M. vr. Wanneer men de redenen nagaat, waarom goede en voortreffelijke geloovigen onder onze broeders in de beschaafde landen de weerzinwekkende handeling, het wegwerpen van den teederen knaap, plegen, wanneer men doorgedrongen is tot de eigenlijk motieven der ongevoelige zelfs vijandige bejegening der mannen, die met vurigen ijver voor het Joodsche ideaal, de opstanding van Zion en Jeruzalem optreden en werken, dan ontdekt men, dat het twee verschillende bronnen zijn, waaruit deze vloeien. In de landen, waar de Jodenhaat uit het graf der middeleeuwen verrezen, maar in een modern kleed gehuld, elke beweging van den Israeliet bespiedt en in elken bijzonderen stap van den Joodschen medeburger een liefdelooze bedoeling tegen andere gezindten ziet, waken er onze geloofsgenooten met de meeste angstvalligheid voor, dat in hun midden niets geschiede, in hun kringen niets ondernomen worde, in de verste verte geschikt, der lastertaal hunner aartsvijanden een schijn van waarheid te verleenen. Zelf de meest onschuldige, ja ook de loffelijkste gemoedsuitingen worden onderdrukt, zoo zij het kenmerk van het echt Joodsche gevoel dragen. Natuurlijk derhalve, dat het streven der Zionisten, deze welsprekende uiting van het Joodsche nationaal gevoel, den vreesachtige schrik en angst aanjaagt. De Zionisten zijn in hunne oogen de gevaarlijkste brandstichters, die men met alle ter beschikking staande middelen bestrijden en onschadelijk maken moet. Door deze gedachte worden geleid en beheerscht niet alleen zij, die met het Jodendom innerlijk en uiterlijk in geen-

erlei verband willen staan, maar ook zij, die aan onze heilige traditiën gehecht zijn. Maar deze wagen het natuurlijk niet, zich zelven te bekennen, dat zij om politieke redenen de verwezenlijking van een der schoonste idealen gaarne zouden verhinderen. Om zich in hun eigen oogen te rechtvaardigen zoeken zij in dan boezem hunner godsdienstige overtuiging naar argumenten En men weet het, hem die beschuldigde en rechter over zich zelven tegelijk is, valt het niet moeilijk gronden voor vrijspraak te vinden. En hoe zwakker deze gronden zijn, des te scherper en heviger de toon der verdediging. Vandaar ook het vijandig optreden tegen de Zionisten op deze zijde.

De tegenstanders op de andere zijde laten zich door geheel andere motieven leiden. Zij bezitten moed genoeg, om zelfs tegenover de woedende Jodenhaters hun idealen te bekennen en te verkondigen. Onverschrokkene, waardige nakomelingen der glorierijke martelaars in vroeger eeuwen, zouden zij zeker met liefde en offervaardigheid medewerken tot verwezelijking van een der vurigste wenschen onze oude voorgeslachten, zouden zij zeker opstaan en den knaap nemen, hem ijverig met hun handen steunen. Maar zij aarzelen, evenals de engelen, toen hun opdracht in de woestijn te Ber Seba werd gegeven, tot redding van den weggeworpen knaap, eene taak te aanvaarden, die voor het Jodendom heillooze gevolgen kon hebben. Wie toch – zoo vragen zij – is de knaap, wie zijn de mannen, die als redders en beschermers onzer ongelukkige broeders, als stichters en herbouwers der heilige oorden optreden. Wat rechtigt hen, zich aan het hoofd des Jodendoms te plaatsen en de leiding en aanvoering van het volk Gods ter hand te nemen? Hebben de aanzienlijksten en invloedrijksten onder hen niet geheel met onze godsdienst gebroken? Beteekent hun verleden niet eene ontkenning der heiligheid des Jodendoms? Vertoont niet de lange weg van hun levensloop onnoemelijk vele sporen van moedwillige en diep ingrijpende overtredingen onzer godsdienstvoorschriften? Verdient nu niet de niet benijdenswaardige staat, waarin het grootste gedeelte des Jodendoms zich thans bevindt, de voorkeur boven eene redding, die uit zulke handen komt? Zou het nu niet gewenschter en voordeeliger zijn, wanneer de van de dorst versmachtende knaap in de woestijn den verdienden dood stierf? Deze tegenwerpingen m. vr. deze verklaring van den afkeer, dien deze geloofsbroederen van het streven der Zionisten hebben, staan zeker veel hoger, hebben onbetwistbaar meer waarde, berusten ontegenzeggelijk op, zedelijk, betere grondslagen dan de zoo even besprokene, die slechts een uitvloeisel van zwakheid en krachteloosheid zijn. Maar juister, gegronder en rechtvaardiger zijn zij geenszins. Niet het gedrag van de toekomst mag de maatstaf van waardeering en beoordeling zijn, zoo luidt de zedelijke en wijze levensregel dien volgens onze wijzen, het Opperwezen den engelen onder het oog bracht. Welnu, m. vr. nog minder rechtigt het gedrag van het verleden, over hen een streng vonnis te vellen, wier gedrag van heden, hoe onvolmaakt nog, ons bewondering afperst. Kunnen wij hun het recht ontzeggen, in de voorste rijen te strijden voor eene heilige zaak, voor het heil van duizenden en nogmaals duizenden ongelukkige broeders? Mogen wij hardvochtig zijn tegenover hen, in wier hart de liefde tot onzen stam, tot het heilige land vurig brandt, vuriger dan in zoovelen, die geen haar breed van onze godsdienstvoorschriften afwijken, maar van de goddelijke liefde, die het Joodsche gevoel verheft en adelt, niets in zich bespeuren? Hoe, wij willen hen uit onze gelederen stooten, die een moed ontwikkelen, waarvan het te wenschen ware, dat zij, die het hoogste woord in het Jodendom voeren, dien bezaten! Maar het geloof aan de overige waarheden des Jodendoms missen zij, het geloof aan de goddelijkheid onzer godsdienstwetten, het geloof aan onze eeuwige verplichting, deze stipt

op te volgen, bezitten zij niet, verwerpen zij. Wij zouden kunnen vragen, waarom men niet gerust mag veronderstellen, dat ook in dit opzicht bij hen eene verandering intreden zal? Doch wij stellen deze vraag niet, omdat men ons herinneren zal aan den goddelijken levensregel: het gedrag der toekomst mag geen maatstaf zijn. Maar eene andere vraag: stellen wij ook een onderzoek in naar het geloof van uitmuntende, weldadige stamgenooten, wanneer wij in het belang van den behoeftigen geloofsgenoot hen om steun en bijstand smeeken? Wenden wij ons, om den nood van een ongelukkige te lenigen, alleen tot hem, die, evenals wij, van de waarheid van onze godsdienst overtuigd is? Of zijn wij innig dankbaar voor de hulp die ons van deze zijde komt? Of koesteren wij voor de edele welwillendheid, ons daar ten deel gevallen, de grootste erkentelijkheid? En toch onderstelt het oefenen der weldadigheid in den gewonen zin des woords slechts een warm hart en goeden wil, vereischt echter volstrekt niet buitengewonen moed en heldhaftig besluit, afgezien nog van de aangename belooning, die de weldadige vindt in den roem, in den lof, hem toegezwaaid. En deze broeders nu, die zich door hun streven, hun vervolgden stamgenooten een duurzaam rustig en verheffend bestaan te verzekeren, aan de aanvallen en aantijgingen van de geheele wereld blootstellen, deze broeders nu zouden zij met vijandigheden en hatelijkheden bejegenen? Het is waar, deze afkeurenswaardige uitingen zijn in Nederland vreemd. Wij werpen den knaap niet driftig, niet verontwaardigd, maar kalm, bedaard en onverschillig weg. Terwijl hij met luider stem ook naar onze bijstand roept, blijven wij op verren afstand zitten, werkeloos, ongevoelig, doof voor zijn bidden en smeeken, in de verwachting, dat het dierbare kind van de wakker geworden Joodsch nationalen geest, van dorst sterven zal.

Doch, m. vr., deze knaap zal *niet* sterven. De geest die hem bezielt, is de geest, wiens verschijning de profeten voor duizende jaren voorspeld hebben. Deze heerlijke plant is alleszins eerst in haar ontkiemen, maar zal zich langzamerhand, onophoudelijk tot bloei en glans ontwikkelen. De teedere knaap, die thans verlaten onder de boomen ligt, zal tot een groot volk worden. Want ziet, evenals de oude, droevige profetische voorspelling, waarvan wij in den beginne dezer rede spraken, tot voor korten tijd als een ongeloofelijk feit beschouwd, voor onze oogen ingetreden is, evenzeer zal ook de profetische verzekering, dat de liefde tot Zion in het hart van het afvallige Israel ontbranden zal, bewaarheid worden. Vandaar, dat ook tot u de hemelsche stem gericht is: Staat op, neemt den knaap, ondersteunt hem naar kracht en vermogen. Moge uwe onverschilligheid plaats maken voor warme en krachtdadige deelneming aan het reddingswerk voor uwe onderdrukte en vervolgde broeders. Amen.

BIJLAGE B

De vernieuwing der Groote Synagoge in 1913 (Verslag ontleend aan het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland van Vrijdag 3 juni 1913).

Er is een tijd van afbreken en een van opbouwen, zegt de Prediker. Het interieur onzer Groote Synagoge was een tijd lang in een ruïne herschapen. Banken waren gesloopt, vloeren opengebroken, plafonds afgestooten enz. waarbij intusschen heel wat eigenaardigs voor den dag kwam, dat aan vroegere tijden herinnerde. De hoofdpilaren waren misvormd door een houten beschilderde lambrizeering, dewelke ter hoogte van 1.50 M. om de pilaar gemaakt was en op zandsteenen basement rustte. Dit nu was in strijd met alle begrippen van architectuur, zij werden dus weggesloopt en het bewijs, dat zij er oorspronkelijk niet waren geweest, bleek uit het oude schilderwerk dat er onder zat, hetwelk marmer moest voorstellen, maar een soort marmer, dat misschien alleen in de verbeelding van degene, die het geschilderd had, bestond. Ook de hardsteenen trap die naar de H. Arke voert, werd gesloopt, tegelijkertijd met de leelijke zwarte omlijsting die de wit marmeren Arke ontsierde. Daarvoor kwam in de plaats een wit marmeren omlijsting, beter overeenstemmende met het geheel.

Nu begon men met den vloer plm. 1 M. uit te graven voor lucht onder den nieuwen moniervloer en voor het doorvoeren van het verwarming- en electrisch buizennet. Om dit te kunnen doen moest de Biema 1.50 M. de hoogte in en werd zij zoolang op jukken gezet, wat een eigenaardig gezicht opleverde. Nadat het op de vereischte diepte gebracht was, begon men met de hulpvloer te leggen voor den moniervloer. Daarvoor moesten overal jukken geplaatst worden, waarover de hulpvloer. Ook de vormen der monierbalken moesten allen zuiver en precies gesteld worden. Nadat dit alles gereed was, begon men met het vlechtwerk, bestaande uit zware en lichte ijzeren staven dewelke door elkaar gevlochten worden en waarover de beton uitgestort werd. Het draagvermogen van dezen moniervloer bedraagt 400 K.G. per M². Men begrijpt dat daar een heirleger van werklieden voor noodig was, want alles moest vlug in zijn werk gaan. Ook de gaanderijen moesten versterkt worden, waarom de houten moerbalken, dewelke door den loop der tijden waren doorgezakt, vervangen werden door zware ijzeren balken, waarin de balklaag der galerij werd opgenomen. Om dit te kunnen bewerkstelligen moest de geheele galerij gestut worden, terwijl in 't schip der Synagoge een groote steiger geplaatst moest worden. Deze ijzeren balken rusten op hardsteenen draagstukken. Dit was dan ook een uiterst voorzichtig en gevaarlijk werk. De balken der galerijen werden van het stucadoor- en tegelwerk ontdaan en na er plafonds tusschen gebracht te hebben werden zij goed schoon gemaakt en daarna oud eikenhout geschilderd, wat de plafonds een zeer stemmig aanzien geeft. De balustraden der galerijen kregen nu ook een beurt en waar eertijds de grillige lijnen van een ijzeren hekwerk ons oog pijnlijk aandeed, heeft dit nu plaats gemaakt voor het eenvoudig en toch niet onaardig hekwerk van latten, hetwelk in de 17e eeuw ook de afscheiding vormdefvan mannen en vrouwenafdeeling. Komt men nu op de vrouwengalerij dan bemerkt men, dat de ingang ruimer is geworden en er bovendien

een tochtportaal gemaakt is, waar de dames wel mee ingenomen zullen zijn, dat het voorheen erg kon tochten.
Tegen de Westelijke gevel over de H. Arke is er boven de eerste galerij nog een tweede gemaakt; deze galerei is geheel van gewapend beton vervaardigd en is een meesterstuk van constructie. Zie hier het moderne systeem, toegepast bij het restaureeren van een oud gebouw.
Zou dit nu niet vloeken met het karakter der Synagoge? zult ge vragen: Welneen, want de architect is er meesterlijk in geslaagd om deze galerij geheel in overeenstemming te brengen met de reeds bestaande, zoodat een leek er niet aan kan zien dat het een gewapend beton-constructie is. Vermelden wij nog even, dat deze galerij ten dienste is voor het koor, waardoor de zang nu ook veel beter tot zijn recht komen zal, en bereikt wordt door een spiltrap, ook van gewapend beton vervaardigd, terwijl de trap geisoleerd is van de vrouwengallerij.
Van het een komt men licht tot het ander. De ramen in den Oostelijken gevel waren een doorn in het oog des architects. De leelijke lijnen der roeden en de harde kleuren van het glas waren in disharmonie met de rustige omgeving. De architect voerde besprekingen met het kerkbestuur en het resultaat was, dat er nieuwe ijzeren ramen zijn gekomen en wel in denzelfden vorm als nu 2 eeuwen geleden. Het gebrande glas dat er in zit, is geleverd en gemaakt door de beroemde fabriek van Schouten uit Delft, dezelfde die ook 't gedenkraam in de Nieuwe Kerk op den Dam gemaakt heeft. Als men nu het gebouw binnentreedt, dan wordt ons oog direct getroffen door de schoone teekening en de het oog weldadig aandoende zachte kleurenharmonie. Daar straalt warmte van uit. Eenvoudig van opvatting, en toch, hoe grootsch het geheel. Daaronder de geheel herstelde marmeren trap daarvoor, die ook al op een gewapende betonconstructie gesteld is, dan de geheele nieuwe marmeren lezenaar voor den voorzanger, dit alles te saam maakt een zeer deftigen indruk. Ook de nooduitgangen zijn verbeterd, terwijl er aan de Zuidelijke een nieuwe is bijgemaakt, in dezelfden gevel zijn nieuwe ramen aangebracht, zoodat het aan dien kant belangrijk lichter is geworden, ook al door het voetglas dat in den vloer der galerij gemaakt is. Nadat de moniervloer verhard was, werden er houten leggers op gemaakt, bevestigd aan moerbouten, dewelke vooraf in het beton gegoten waren, daaroverheen werd de daarvoor expresselijk krimpvrij gemaakte vloer gelegd van rifthout en nu kon de heer Breedveld van Rotterdam, die de nieuwe zitbanken gemaakt heeft, beginnen met deze banken die geheel van eikenhout zijn, te stellen. Dat was een gepas en gemeet, maar gelukkig, alles was zoo haarfijn in teekening gebracht op het bureau van den architekt der Hoofdsynagoge, den heer E. M. Rood, dat alles van een leien dakje ging.
En wat een prettige banken! Wie herinnert zich niet de oude ongemakkelijke banken met hun rechtopgaande ruggen en de lastige kastjes onder de zitbanken. Nu altemaal klapstoelsgewijze voor het makkelijk passeeren, terwijl de ruggen eenigszins gebogen en achterover liggen. Dit is waarlijk een kolossale verbetering. Bovendien wordt nu de Synagoge 's winters verwarmd door een centrale stoomverwarming, die tegelijkertijd ook in de Nieuwe Synagoge is aangebracht. Deze verwarming wordt gevoerd door geperste buizen vanuit de machinekamer van het badhuis, waar een nieuwe ketel geplaatst is, uitsluitend voor de verwarming en concentreert zich in de radiatoren en spiraalpijpen, dewelke zoowel in de Nieuwe als in de Groote Synagoge op verschillende plaatsen aangebracht zijn. De gasverlichting met zijn oude kronen heeft plaats moeten maken voor een electrische kaarsverlichting, waarvoor nieuwe oud-Hollandsche kronen gemaakt zijn, die een machtig effect maken.

BIJLAGE C

Het bezoek der Koninklijke Familie aan de Groote Synagoge op 1 april 1924. (Verslag ontleend aan het Algemeen Handelsblad van dinsdag 1 april 1924, Avondblad).

BE'IER AMSTERDAM HAMEHOELLOLO

In de Stad Amsterdam, de Roemrijke . . .

Zoo wordt Neerlands hoofdstad genoemd en geprezen in de kronijken en bescheiden die de geschiedenis bevatten van het Jodendom der laatste drie eeuwen. En op de eikenhouten betimmeringen, die in 1921 dankbare gemeentenaren schonken aan een der oudste synagogen van West-Europa, bij de viering van haar 250sten verjaardag, is een der inscriptiën de dankzegging: „Geloofd zij God, Die ons deze genade heeft verleend in de Stad Amsterdam Hamehoellolo".

Deze oude synagoge van West-Europa, dat is het stemmig-veenoudige, door Daniël Stalpaert in 1671 gebouwde bedehuis aan de Nieuwe Amstelstraat om den hoek van het Jonas Daniël Meijerplein. „Grote Synagoge" heet zij. Maar dat groot zijn is betrekkelijk. De Nieuwe Synagoge, die haar op het plein belendt, is van veel ruimer afmeting. En haar vermaarde overbuurvrouw de synagoge van de Sefardische zustergemeente, overtreft haar niet alleen in grootte, maar ook verre in architectonische beteekenis en rijkdom. Maar ze is groot, desniettemin, als blijk van godsdienstzin en opofferingsgezindheid van berooiden, van vluchtelingen, die steentje voor steentje moesten garen en sparen eer het gebouw kon worden opgetrokken.

In September 1635, op het Joodsche Nieuwjaar, stegen voor het eerst hier ter stede de gebeden omhoog van de Duitsche Joden, verjaagd, van alles beroofd, die van de verschrikkingen van den Dertigjarigen Oorlog niets hadden kunnen redden dan het veege lijf, het geloof in den Allerhoogste en . . . het vertrouwen op liefderijk opnemen in de Roemrijke Stad, welke ongeveer 40 jaar tevoren haar geloofsgenooten uit Spanje en Portugal met open armen had ontvangen.

De Groote Synagoge bleef, ook nadat een grootere en zes andere waren gebouwd, de voornaamste kerk der Asjkenaziem (z.g. Hoogduitsche Joden) hier ter stede. Zij was de standplaats van den Opperrabbijn en van Parnassijns (kerkbestuurderen), die slechts uit haar occupanten mochten worden gekozen. Alle gebeurtenissen van gewicht voor de gemeente speelden zich af binnen haar muren. Gebeurtenissen van religieuzen aard niet alleen. Wie het „Handelsblad" opslaat van 4 Juni 1917, Avondblad, vindt in het verslag van de installatie van den Opperrabbijn een herinnering aan het oud-Joodsch-Duitsche spreekwoord: *Wie es sich kristelt, so jidelt es sich* (de Joden doen na wat zij de Christenen zien doen). Het duidelijkst blijkt dit in het laatst der achttiende eeuw, toen hier een afgescheiden Joodsche gemeente werd gesticht met Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap tot leuze. Koning Lodewijk Napoleon gelastte in 1808 de hereeniging van beide gemeenten.

Van heftige tooneelen was deze oude Synagoge getuige in die tijden. Na de eerste staatsgreep van Daendels (22 Januari 1798) werden de Parnassijns „op een zeer flettrissante wijze" afgezet;

na den tweeden coup d'état van dien staatsman (12 Juni d.a.v.) werden zij in hun functie hersteld, doch zij hadden veel ingeboet van hun gezag en onder het rechtstreeksch Fransch bewind werden zij geplaatst onder het op Fransche leest geschoeide Consistorie, teruggebracht tot machtelooze opzieners, *commissaires surveillants*. Dit Consistorie oefende zulk een despotisch bewind, zijn instructies waren zoo vexatoire, dat ten gevolge van het verzet vooral tegen het verbieden van door ouderdom eerbiedwaardige gebruiken, ook bij het voorlezen uit de Boeken Mozes, de orde bij de godsdienstoefeningen herhaaldelijk werd verstoord. Is het te verwonderen dat in de Amsterdamsche wijken 13 en 14 – de Jodenbuurt – bij den terugkeer der Oranjes zeker met niet minder geestdrift werd gejubeld dan elders? Het was dan ook de Souvereine Vorst die bij besluit van 26 Februari 1814 de Fransche organisatie van het Israëlietische kerkbestuur, met haar knellende banden, vernietigde.

Onze plaatsruimte gedoogt geen langer verwijlen bij deze voor de historie onzer stad zoo kenschetsende gebeurtenissen. Wie belangstelt in de knechtschap, waaronder ook het Joodsche deel harer bevolking in den Franschen tijd gebukt ging, wende zich tot den secretaris der Ned. Isr. Hoofdsynagoge te Amsterdam dr. D. M. Sluys, een geschiedvorscher, kenner en verklaarder om wien menige grootere gemeenschap de Amsterdamsche Hoofdsynagoge benijden moet. Dr. Sluys heeft, in het feestboek dat thans den synagogebezoekers is uitgereikt (een uitgave van Joachimsthal's drukkerij) eenige bladzijden doen opnemen „uit de geschiedenis der Groote Synagoge der Hoogduitsch-Joodsche Gemeente te Amsterdam in de jaren 1768–1814", die, behalve het hoofdstuk „Uit Woelige Dagen", waaraan wij de hiervoor summier vermelde feiten ontleenden, ook de bijzonderheden bevatten van het bezoek van den Erfstadhouder Willem V en zijn gemalin aan de Groote Synagoge op 3 Juni 1768.

Toen was het feest voor de Amsterdamsche Asjkenazische Joden, zooals het ook heden feest is voor hen. Want zij weten wel, dat een bezoek aan hun bedehuis niet geschiedt om een gebouw te bewonderen, dat wegens zijn architectonische schoonheid een der bezienswaardigheden vormt van Neerlands hoofdstad, maar tot drijfveer heeft genegenheid, de getuigenis beteekent van wat de Grondwet wil: de gelijkheid voor haar van alle Nederlanders. Dat er nu zoo uitbundige vreugde wordt ten toon gespreid in „de oude wijken 13 en 14" – men kan dit toeschrijven aan den meer expansieven aard der bewoners. Doch men vergeet dan de innige, psychologische, zij 't wellicht onbewuste oorzaak: de voldoening. Een medewerkster aan een zoo pas verschenen Joodsche periodiek heeft deze gevoelens benaderd toen zij, schrijvende over „de Band tusschen Israel en Oranje" (Carolina Eitje in „De Vrijdagavond" van 28 Maart j.l.) er op wees „dat Nederland zoowel als Oranje altijd verdraagzaam is geweest en ons volk als menschen heeft behandeld". „Feitelijk niet meer dan iets dat van zelf spreekt. Maar dat iets wordt geweldig groot als wij deze houding vergelijken met de Jodenpolitiek van andere landen, waar de Jood de paria en de zondenbok was en nog steeds is, waar tegenover hem het ruwste geweld en de grofste rechtsverkrachting geoorloofd zijn. Houden wij dit in het oog, dan krijgt b.v. zulk een eenvoudige daad van beleefdheid als het bezoek der Koningin aan de Groote Synagoge een diepere beteekenis, dan zien wij daarin een doelbewust versterken van den band, die er is tusschen deze dynastie en haar Joodsche onderdanen . . ."

En inderdaad, vreemdelingen van beteekenis, die de Synagoge bezochten, o.m. de wereldreiziger Johann Beckmann, zij gewaagden met verbazing van de „gelijkgerechtigheid die den Joden te Amsterdam is beschoren".

Zóó beschouwend begrijpt met het feestbetoon in en aan de Nieuwe Amstelstraat, waar men dezen dag viert, in den zin van den Psalmist, als *de dag, dien de Eeuwige heeft gemaakt, waarop wij juichen en ons verheugen.*

In de Synagoge

Een uiterst bescheiden herinnering aan de bouworde van Salomo's tempel: voorhof, altaar, Allerheiligste.
De voorhof, de kleine vestibule bij den ingang, is thans eenvoudig versierd met palmen en gobelins.
Langs de wanden der kerk prijken de schoonste der voorhangels, die bij de eerediensten om beurten de deuren sieren van de H. Arke. Gekozen zijn ze uit de zeer oude en uit nieuwere, maar alle uit de schitterendste voortbrengselen der vaderlandsche borduurkunst. Vooral Den Haag is vermaard wegens de fraaie synagoge-kleeden, die daar vervaardigd worden. Nu echter zoo vele naast en tegenover elkaar moesten geplaatst worden, kwam het aan op keuze en rangschikking. De heer N. le Grand heeft de zorg daarvoor welwillend op zich genomen – dus werd het tot een kleurengamma, waardoor, zonder de wijding van het Godshuis te kort te doen, het verheugende van deze stonde tot uiting komt.
Hoe nog duidelijker de vreugde te toonen? Geldt dan nog niet altijd het oud-Joodsche gezegde: *Wo licht is, is simche* (vreugde)? Sluit de vensters af voor het koude, vale licht van dezen prilvoorjaarsmiddag! En binnen alle lichten op! De electrische kronen in het ruim en in de zijbeuken, de kandelaars rond en op het *Almemor* – de verhevenheid waarop uit de Wetsrol wordt gelezen en een deel der gebeden voorgedragen, herinnering aan het altaar uit den tempel – en naast het *Omoed*, – de standplaats van den voorzanger – en langs de trappen, die naar de H. Arke leiden, en boven op de gaanderijen . . . Licht, véél licht, als op de blijdste van Israëls feestdagen.
De *Hechal* (de H. Arke) – het Heilige – in de Synagoge bevat niet, als eens, het Allerheiligste in Salomo's tempel, de tafelen Mozes. „Ons rest slechts dit Boek der Leer" klaagt de voorzanger op den Grooten Verzoendag. Klaag- en juichtoon. Want het is den Jood zijn hoogste bezit. Dat hij omwindt met zijde en satijn, kroont met zilver en goud. *Keser Touro* – de Kroon der Wet. De schoonste der versiersels prijken heden, nu de Oppergeestelijke dezer gezegende gemeente, Aäronszoon zelf, getooid met den *Keser Kehoeno* – kroon van het priesterschap – zich wendt voor dezen Heichal tot Haar die de draagster is in dit gezegende land van den *Keser Malchoes* – de kroon der Majesteit . . .
Op het voorhangsel voor de Arke, dat een geschenk is van de familie Rintel, zijn afbeeldingen geborduurd van alle voorwerpen, die in den Tempel gebruikt werden bij den Heiligen Dienst. De *Sjoelchon* (tafel) van het Almemor is gedekt met het kostbare kleed dat de Portugeesche gemeente deze Synagoge schonk bij haar 250ste verjaarfeest. Eenige der vele gewijde voorwerpen uit den rijken inventaris van de Groote Synagoge zijn nu tentoongesteld: drie fraaie kannen en schotels voor de handenwasschingen van de priesters vóór zij op de feestdagen den Zegen uitspreken, een gouden handwijzer bij het lezen der Wet, een Hebreeuwsch handschrift met miniaturen uit de dertiende eeuw, een zilveren makkabeeënluchter, een artistiek gebeeldhouwde besnijdenisstoel, een kostbaar schild voor een Wetsrol en siertorens, alle blijken van eerbied en liefde van notabele gemeentenaren ter verheffing van den luister bij den Eeredienst,

gedachtig aan de gelofte hunner voorvaderen, jubelend tusschen de bedwongen baren der Schelfzee: „Deze is mijn God, Hem wil ik verheffen . . ."
Maar ook met een nieuw geschenk prijkt het oude bedehuis op dezen heuglijken dag. Aan beide zijden naast de Arke een marmeren gedenksteen waarin gouden letteren in het Hebreeuwsch gewagen van twee groote momenten in zijn geschiedenis. De eene inscriptie luidt: „Deze steen strekke ter herinnering aan Panassijns- bestuurders onzer gemeente: Joseph Abrahamsz, Naftali zoon van Asser Cohen, Alexander Barendsz, Zadok zoon van Salomon Perelstein, Isaäc zoon van Samuel Cohen, die zich met kracht omgord hebben om te bouwen deze Synagoge: 5430, het jaar van de getallenwaarde (naar men weet is elke Hebreeuwsche letter tevens een cijfer) Tehillo Loëil – Lof zij God."
De andere steen, aangebracht boven den zetel van den Opperrabbijn, vermeldt: „Gedenksteen; nadat 25 jaar verloopen waren sinds de aanvaarding der regeering van Koningin Wilhelmina, kwam Zij tot onze verheugenis een bezoek brengen aan onze Synagoge – die in het jaar 5681, bij de viering van haar 250-jarig bestaan, met een kostbare versiering was verrijkt – op den 26sten van de maand Adar Sjeini 5684, getallenwaarde Beëzras H = met de hulp Gods.
Deze gedenktafelen, vervaardigd op de ateliers van J. N. Kleinkramer, waren omhuld tot den dag van verheugenis, waarop de Bezoekster komen zou, met de hulpe Gods.

Gezegend, gij die komt . . .

Het aanzwellend gejuich verkondigt de in spanning wachtende schare binnen de Synagoge, dat de Vorstin in aantocht is, dat Zij komt . . .
De vleugeldeuren gaan open. Op den drempel van het Godshuis der Joden staat Nederlands Koningin.

„Die ons in het leven heeft behouden en in stand gehouden en ons dit tijdstip heeft doen bereiken" – de lofspreuk voor elk feest, voor elke blijde gebeurteniss in het leven van den Jood. En, zeldzame lofzegging, die hij alleen uitspreken mag bij het zien van een koning: „Geloofd zijt Gij, Eeuwige onze God, Koning des heelals, die van Zijne Majesteit heeft gegeven aan (een wezen van) vleesch en bloed". Deze lofspreuk zegt hij, nog zeldzamer, nu zijn Koningin tot hem komt in zijn bedehuis. Onder het zacht uitspreken dezer zegenbeden ziet hij de Hooge Bezoekers schrijden over kostbare loopers en tapijten naar hun zetel, terwijl de Eerste Voorzanger, de heer Aäron Stoutzker, met zijn heerlijke, volle stem den traditioneelen begroetingszang aanheft, Ps. XCVIII:26 *Boroech haboo:*
„Gezegend gij die komt in naam des Eeuwigen; wij zegenen U uit het huis des Eeuwigen."
En het vermaarde koor van de Grote Synagoge onder leiding van den heer S. H. Englander zingt den zang, Ps. SCV:15 Gezegend zijt Gij, bij den Eeuwige, Maker van hemel en aarde.
De vorstelijke bezoekers hebben hun plaatsen ingenomen, de Koningin daarheen geleid door den heer mr. B. E. Asscher, Prins Hendrik door den heer L. A. Wagenaar Jr., Prinses Juliana door den heer S. Loopuit. Op het kleed boven hun zetels is hetzelfde profetenvers geborduurd

als in 1768, bij de ontvangst van den Erfstadhouder: „Doch Uw Huis zal bestendig zijn, en Uw Koninkrijk tot in Eeuwigheid, voor Uw aangezicht; Uw stoel zal vast zijn tot in Eeuwigheid." (II Samuel VII : 16).
Voorzanger en koor zwijgen. De voorzitter van den Kerkeraad spreekt de Koningin toe.

Toespraak van mr. B. E. Asscher

Majesteit, Koninklijke Hoogheden!
Ter begroeting van Uwe Majesteit en van de Koninklijke Familie bij het betreden van dit aloude Godsgebouw, past allereerst een woord van eerbiedig welkom, dat ik het onschatbaar voorrecht heb, als voorzitter van den Kerkeraad der Nederlandsch Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam, namens dit College te mogen vertolken.
Ik mag daaraan verbinden een woord van dank, van innigen dank, dat het Uwe Majesteit en Uwe Koninklijke Hoogheden heeft kunnen behagen, de uitnoodiging om deze plechtige samenkomst met Uwe Hooge tegenwoordigheid te vereeren, aan te nemen, en daardoor aan de Amsterdamsche Joodsche gemeente de zoo vurig gewenschte gelegenheid te geven tot een huldebetoon, dat den band tusschen Oranje en Israël opnieuw zal bevestigen, ware het mogelijk, vaster dan ooit zal aaneensnoeren.
De band tusschen Oranje en Israël!
Behoef ik Uwe Majesteit in herinnering te brengen, wat Neerlands Israël aan Uw Doorluchtig stamhuis te danken heeft van den Vader des Vaderlands tot op dezen dag?
Genoten niet onze voorouders van de zijde van Oranje krachtige bescherming van personen en goederen, waar zij buiten onzen gebiedpaal bloot stonden aan vervolging, plundering, moord? Vonden zij niet in dit gezegend land, vrijheid van geloofsovertuiging en eeredienst, terwijl zij elders het slachtoffer waren van niets ontzienden gewetensdrang? Verkregen zij niet hier reeds vroeg de erkenning van volledig staatsburgerschap, en de uitoefening van alle burgerlijke rechten, terwijl in zo menig ander land, helaas nog in dezen tijd, de Jood wordt verguisd en als vreemdeling staat buiten de wetten van den staat voor welks verheffing hij mede heeft gestreden, voor welks onafhankelijk bestaan hij mede zijn bloed heeft geofferd?
En hier zijn wij door die bescherming, dank zij die vrijheid en als gevolg van die erkenning geworden Nederlanders, konden wij ontplooien onze gaven van verstand en gemoed, zagen wij ons ontsluiten alle bronnen voor stoffelijke welvaart en konden wij in de veelzijdige vertakkingen van het staatkundig en maatschappelijk leven, op het gebied van wetenschap en kunst, naar ons vermogen, bijdragen tot de ontwikkeling, tot den bloei van het ons allen dierbaar Vaderland.
En waar wij in Uw Majesteit zien de verheven Draagster van de nobele tradities, die den troon van Oranje omzweven, is het ons een behoefte des harten in dit voor onze gemeente historisch oogenblik, Uwe Majesteit de plechtige verzekering te hernieuwen van onze onwankelbare trouw. Trouw aan het Vaderland, welker onzijdigheid wij in de ure des gevaars, evenals vroeger, zullen helpen beschermen, en welks onafhankelijkheid wij, wanneer het, wat God verhoede, noodig mocht zijn, mede zullen weten te verdedigen.
Maar trouw ook aan Uwe Majesteit en den troon van Oranje als de cijns van de onuitsprekelijke dankbaarheid voor hetgeen Oranje deed voor ons, hetgeen wij nooit, neen nooit, zullen vergeten.

Die dankbaarheid en de daaruit geboren liefde, zij zijn de schering en de inslag van een weefsel van onkreukbare trouw, dat Uwe Majesteit meer siert dan purper en hermelijn.
Onze eerbiedige hulde ook aan den Prins der Nederlanden, die, wij zijn er diep van overtuigd, geheel deelt de nobele gevoelens zijner Koninklijke Gemalin en aan Hare Koninklijke Hoogheid, onze geliefde Prinses Juliana, die reeds een groote plaats inneemt in ons hart en deelt in de liefde en den eerbied, die wij Haar Koninklijke Moeder toedragen.
Laat ik deze toespraak mogen besluiten met een bede, ontweld aan het diepst van ons aller gemoed:
God zegene en behoede Uwe Majesteit en gansch Haar Huis, tot in lengte van dagen.
Nauw is deze treffende, door allen met aandacht gevolgde rede van den administratief leider van het Joodsche kerkgenootschap in den lande – mr. Asscher is tevens de voorzitter van de Centrale Commissie – uitgesproken of weer klinken het heldersonore geluid van voorzanger Stoutzker en de forsche stemmen van het koor. Psalm 21 (vers 1–8) wordt aangeheven, de koningszang:
Eeuwige, in Uwe zege moge zich de Koning verblijven; hoe moge hij over Uwe hulp juichen! Den wensch zijns harten vervult Gij; wat zijne lippen uitspreken, onthoudt Gij hem niet, Sela! Gij komt hem met heilrijke zegeningen tegemoet, Gij plaatst op zijn hoofd een kroon van goud, Gij geeft hem lengte van dagen, eeuwigen duur. Verheven is zijn Majesteit door Uwe hulp; luister en macht geeft Gij hem ten deel. Voorwaar, Gij maakt hem tot zegen in eeuwigheid, verblijdt hem met de vreugde Uws aangezichts. Voorwaar, de Koning, die vertrouwt op den Eeuwige en op de gunst der Allerhoogsten, nuimmer zal hij wankelen.
Kon, uit den rijken schat van den koninklijken Zanger, toepasselijker zang gekozen worden dan deze Psalm van David „voor den zangmeester"?
De geestelijke leider der gemeente plaatst zich voor den katheder – een eigenlijken kansel kennen de kerken der de traditie eerbiedigende Joodsche gemeenten niet – om het woord te richten tot de Koningin.

Rede van de Opperrabbijn

Een trappenlied van David: verheugd was ik, toen men tot mij zeide: naar het huis des Eeuwigen trekken wij op (Ps. 122 : 1)
Majesteit, Koninklijke Hoogheden!
Een machtig gevoel van hemelsche vreugde doortintelde de harten en gemoederen van de leden dezer Joodsche gemeente, toen de heuglijke mare hun gewerd, dat Gij deze Synagoge met Uw Koninklijk bezoek zoudt willen vereeren. En nu mij het bijzonder voorrecht te beurt valt, met goedvinden van Uwe Majesteit een enkel woord hier te mogen spreken, zij het mij vergund U de waarde en verheven beteekenis te schetsen, die dit bedehuis voor ons heeft, om U des te beter te doen beseffen, hoe innig dankbaar wij Uwe Majesteit zijn voor de hooge onderscheiding, die Zij dit ons dierbaar kleinood wel heeft willen schenken.
De religieuze en ethische waarheden, die het Jodendom bezit, worden op dezen geheiligden bodem gekweekt. Hier is het brandpunt van ons godsdienstig leven. Het licht der hemelsche wijsheid, dat hier schijnt, verdrijft de schaduwen van menschelijke hartstochten en onedele gewaarwordingen. Vanuit dit Heilige der Heiligen, waarin onze Wetsrollen prijken, vernemen

wij de stem van het zuiverst idealisme. In treffende gezangen huldigen wij hier de eindelooze grootheid van den Schepper des heelals; in ontroerende gebeden erkennen wij hier de broosheid van ons bestaan, de zwakheid van onzen geest, het machtelooze van onzen wil. Als door goddelijke stralen worden wij hier door tallooze uitingen van ons gebedenboek voor humaniteit en menschenmin bezield. Wij sieren en tooien in diepe vereering de hier zich bevindende heilige rollen, waarop de vuurwet staat geschreven, die, op Sinai geopenbaard, de Grondwet der natiën is geworden.

Zoo is de Synagoge de zedelijke opvoedster van Uwer Majesteits Joodsche onderdanen. Zoo predikt zij ons voortdurend met onweerstaanbaren gloed den onmetelijken rijkdom, die stipte eerlijkheid en onkreukbare trouw in handel en wandel, die bescheidenheid en eenvoud, geduld en leidzaamheid, naarstigheid en vlijt, welke reinheid van zeden en liefde tot God den mensch schenken.

Zietdaar de atmosfeer, die wij ademen in deze gewijze tempelruimte; de levensleer, die zij onafgebroken ons in het harte prent.

En midden in onzen kerkdienst openen zich de deuren van deze Heilige Arke. Alle Synagogebezoekers, mannen en vrouwen, grijsaards en kinderen, verheffen zich van hun zetel. Het gebed zal worden uitgesproken voor het duurzaam welzijn van Uwe Majesteit en dat van Uw Koninklijk Huis. Terwijl het oog is gericht naar, de hand als het ware rust op wat boven alles ons dierbaar is, op onze Thora, stijgt de bede hemelwaarts voor uw ongestoord geluk.

Zoo vlecht de Synagoge naar joodsche traditie de onbreekbare band van liefde en trouw tusschen Uwe Majesteit en Uwe Joodsche onderdanen. Naar Joodsche traditie. Want in een treffende opmerking hebben Israël's geleerden ons den eerbied en het ontzag doen gevoelen, die wij naar het woord van den Bijbel onze Koningin verschuldigd zijn. „Salomo was gezeten op den troon des Eeuwigen", zoo luidt het in Kronijken. „Op den troon des Eeuwigen"!? Is dit geen schromelijke, onverklaarbare overdrijving? Neen, zoo luidt het antwoord. Wanneer het woord vervuld wordt, dat in de Psalmen voorkomt: „Geef o God aan Salomo, den Koning, Uwe rechtsbegrippen", wanneer de Koning, niettegenstaande zijn macht, die zijn wil soms tot wet kan maken, zich desniettemin de hooge beginselen van het zuivere recht tot leidraad kiest, dan is zijn troon een goddelijke troon die, hoog verheven, ieder met eerbiedigen schroom vervult.

Daarom, Mevrouw, hebben zij, die deze Synagoge bezochten, het roemruchtig Huis van Oranje steeds in liefde en trouw gediend. Wanneer ook elders de stormen van willekeur en geweld het huis Jacobs bedreigden, hier was tot op den dag van heden de scepter van Oranje het goddelijk symbool van de meest strikte rechtvaardigheid, ook tegenover de belijders van den Joodschen godsdienst. De ceremoniën van onzen eeredienst houden het ons steeds als duren plicht voor: onze dankbare hulde en trouwe gehoorzaamheid te toonen jegens Haar, die nu reeds meer dan 25 jaar op zoo onvolprezen wijze hare zorgen heeft gewijd aan de welvaart en het geluk van al haar onderdanen.

Deze Synagoge heft daarom een schoonen feestzang aan in dit historisch moment, nu Uwe Majesteit heden haren bodem betreedt. De wijding van dit uur zal jaren en jaren in dezen tempel blijven voortleven. Wanneer de tand des tijds reeds lang dezen gedenksteen zal hebben verteerd, dan nog zal de herinnering aan deze feestelijke stonde niet wijken. Hij zal tot in het verre nageslacht blijven vertolken de warme liefde, die de Nederl. Israël. Hoofdsynagoge jegens Uwe

Majesteit koestert. Veilig als wij ons gevoelen onder de beschermende vleugelen van Uwer Majesteits regeering, overtuigd als wij ervan zijn, dat ook onze Synagoge ongestoord hare goddelijke taak zal mogen voortzetten onder de Koninklijke belangstelling, waarvan Gij haar heden zulk een vereerend blijk hebt willen geven, vereenigen de leden dezer Gemeente zich in de vurige bede, dat de zegen des Algoeden Uwe Majesteit en Uwe Koninklijke Familie altijd en overal moge vergezellen; dat de zon van vreugde en geluk altijd helder Uw levenspad bestrale; dat luister en majesteit steeds de onwankelbare pijlers van Uwen Koninklijken troon vormen. Met den Psalzanger roep ik uit: „Laat mij in naam van mijne broeders en vrienden vrede en geluk over U moge uitspreken; in naam van dezen tempel van den Eeuwige, onzen God, wil ik om eeuwig heil voor U smeeken". (Ps. 122 : 8 en 9).

Merkbaar was de indruk dien deze toespraak, met aan het slot de zinrijke bede, op gevoelvollen toon door den opperherder in het Hebreeuwsch herhaald, had gemaakt op de Doorluchtige bezoekers tot wie ze was gericht, op allen die haar hadden aangehoord.
De opperrabbijn verlaat de plaats voor den Hechal niet. Want wel het plechtigste moment van deze plechtige ure is aangebroken. De heer Onderwijzer hult zich in het *Talieth*, den gebedsmantel, schuift het voorhangsel weg van de deuren van het Heiligdom, die hij opent. Voor de vergaderden is de blik vrij op het dierbaarst kleinood van elke Synagoge, zij zien veertien wetsrollen in haar schoonste kleedij, met de kostbaarste borduursels, de schilden en siertorens en kronen met fonkelende edelsteenen.
Hoe heerlijk de aanblik van de H. Arke nu binnen deze gewijde muren de Kronentrits bijeen is: de Heilige Leer, het Priesterschap, de Majesteit.
Allen verheffen zich van hun plaatsen.
Het *Gebed voor het Koninklijk Huis* bij geopende Arke. Elken Sabbath en elken feestdag wordt het uitgesproken door den geestelijke der Synagoge, thans wordt het gezongen door voorzanger en koor:

„Hij, Die koningen hulp en vorsten heerschappij verleent, Wiens Koningschap is een Koningschap van alle eeuwigheid; Hij, Die David, Zijn dienaar, gered heeft van het zwaard des verderfs, Die in de zee een weg, in de machtige wateren een pad heeft gebaand; Hij zegene, behoede, beware, verheffe, make groot en verhooge in aanzien onze gebiedster de Koningin Wilhelmina, verheven blijve Hare Majesteit, en haar gemaal den doorluchtigen Prins, en hunne dochter de erfgename van het Koninkrijk, en de Moeder der Koningin, de Vrouwe onder wier regentschap wij leefden in den tijd toen het aantal levensjaren harer dochter nog gering was . . ."
Nog drie strofen bidden, zingen en jubelen de stemmen tot het slotwoord, het „Omein", forsch omhoog stijgt. In schoone harmonie past deze compositie zich aan bij de woorden van het krachtige Hebreeuwsch, waarbij nu vooral opvalt het klankrijke, volle van de Asjkenazische uitspraak.
De thans voorgedragen compositie, waarin motieven van het Wilhelmus zijn gevlochten, is van den in het midden der vorige eeuw zeer bekenden toondichter van synagogale muziek Berlijn, doch ze is gewijzigd door de heer Isr. J. Olman, die verder de muziek heeft getoonzet van alle hier gezongen psalmen.
Mr. Asscher verzoekt de Koningin, den Prins en de Prinses de tentoongestelde gewijde voor-

werpen en curiosa te willen bezichtigen. De hooge bezoekers voldoen hieraan met groote minzaamheid. Maar de belangstelling der Koningin gaat verder dan tot deze inwilliging.
Vergezeld door den heer Asscher bestijgt zij de trappen van den Hechal, laat zich van nabij het schoone voorhangsel toonen en de daarop geborduurde attributen verklaren. Dan dankt en prijst zij den heer Stoutzker voor zijn schoonen zang.
De slotpsalm zal worden aangeheven . . . Neen, de koninklijke belangstelling is nog niet bevredigd. Den Opperrabbijn laat zij tot zich komen, omdat zij nog meer bijzonderheden wil weten. En als de grijze geestelijke zich bij H. M. heeft gevoegd gaan wederom de deuren open van de H. Arke. Een Heilige Wetsrol, wel de schoonst getooide van alle, wordt uitgedragen naar het Almemor, de fonkelende kroon en het zilveren schild worden voor een ogenblik afgenomen, het satijn en de zijde los gewikkeld en voor de oogen der Koningin staat „de Vuurwet van den Sinai". Dan wordt de koninklijke naam geschreven op de met veel kunstvaardigheid door den heer J. Sluys Jr. vervaardigde oorkonde.
Terwijl de Prins en de Prinses, en daarna de notabelen der gemeente hun namen neerzetten, betuigt de Koningin den Opperrabbijn en mr. Asscher beurtelings haar dank voor deze schoone plechtigheid die, naar H. M. verklaart, een diepen indruk op haar heeft gemaakt.
Ik wist, aldus ongeveer sprak H. M., dat de Joodsche bevolking het Vaderland aanhankelijk is, maar het deed mij goed, mijnheer de Opperrabbijn, dit op zoo sympathieke, geestdriftige wijze van U te hebben mogen vernemen".
De slotzang klinkt: Psalm XCI : 9 – 11.
Voorwaar, Gij die belijdt, de Eeuwige is mijn toeverlaat, die in den Allerhoogste hebt gesteld Uwe toevlucht, voorwaar, U zal niet wedervaren onheil, rampen zullen niet doordringen in Uw tente. Want Zijn Engelen zal God Uwentwille gebieden om U te behoeden op al Uwe wegen.
Waardig slot van een dienst vol wijding, welke met bijzondere aandacht werd gevolgd door Hare Majesteit en Hunne Koninklijke Hoogheden, die herhaaldelijk de hun aangeboden feestboeken, bedrukt op perkament en in hoorn-perkament gebonden, raadpleegden.
De Hebreeuwsche titel luidt: Orde van den Dienst in de Groote Synagoge van de Heilige Gemeente der Asjkenaziem in de Stad Amsterdam, de Roemrijke, op den dag toen, ter verheugenis onzes harten, onze gebiedster Koningin Wilhelmina, verheven blijve Hare Majesteit, deze Synagoge kwam bezoeken, 26 Adar Sjeini van het jaar der getallenwaarde, „Met de Hulpe Gods".
„Zijne Engelen zal God Uwentwille gebieden om U te behoeden op al Uwe wegen . . ."
De laatste woorden van den slotzang verklinken. De Koningin, de Prins en de Prinses staan op van hun zetels, en de vorstelijke stoet begeeft zich naar den uitgang van het bedehuis, dat de herinnering zal bewaren aan een der gelukkigste dagen voor de Joodsche bevolking van de Roemrijke Stad.

Wij gedenken diegenen onzer leiders en medewerkers, die in functie werden gedeporteerd en niet terugkeerden

אלהי הרוחות לכל בשר, הננו עומדים לפניך ביום
הגדול והקדוש הזה בזכרון כאב ומכאוב, זכרון בניך
ובנותיך זכרון בני קהלתנו וזכרון כל בני עמך אשר
נסחבו מביתם ומעירם והובאו למרחוק וימותו מחללים
ומדכאים ומשדדים,
זכרנו את כלם במר נפש ובכאב לב, ומבקשים מלפניך
שיכבשו רחמיך את כעסך מעלינו ומעל כל עמך בית
ישראל, ושתברכנו כלנו ותטהרנו ותרחמנו, ונתת שלום
בארץ ולכל עמי הארץ ולכל יושביה כי לא תהו בראתה
לשבת יצרתה,
ובניך אשר לקחו בשבי ובנותיך אשר לקחו בשביה
ולא שבו למחוז חפצם ישבעו שבע שמחות את פניך
נעימות בימינך נצח,

Meester der zielen van alle mensen! Wij staan op deze grote, heilige dag voor U in diep-smartelijk gedenken: het gedenken van Uw zonen en dochteren, het gedenken der kinderen onzer gemeente en het gedenken van alle kinderen van Uw volk, die uit huis en stad zijn weggesleept en naar verre streken gevoerd en daar onder pijnen en martelingen zijn omgekomen.

Wij gedenken hen allen in bittere smart. En wij vragen U, dat Uw barmhartigheid Uw verontwaardiging wegdrukke van ons en van Uw geheel volk Israel. En dat ge ons allen wilt zegenen en louteren en barmhartig leiden. En geef vrede op de aarde aan al haar volkeren en bewoners — Ge hebt haar immers niet geschapen om chaos te zijn, doch opdat Uw schepselen er wonen.

En Uw zonen en dochteren, die in gevangenschap werden weggevoerd en niet zijn teruggekeerd naar de woonplaats, waar hun gemoed naar verlangde — mogen hun zielen overvloedig de vreugden van het verheven geluk van Uw tegenwoordigheid genieten, door Uw helpende hand de genietingen van geluk eeuwig.

Kerkbestuur	J. Arons	Mr. A. Prins
	I. Jacobson	A. S. Veder
Kerkeraad	J. L. van Amerongen	A. Hertzberger
	Jac. Asscher,	Mr. J. E. Hillesum
	M. Bolle Jr.	J. van der Kar
	E. van Dien	Dr. A. van der Laan
	A. S. Eitje	Mr. Dr. M. I. Prins
	Tob. Groen	W. Spangenthal
Rabbinaat	L. H. Sarlouis, Opperrabbijn	G. de Lange, Rabbijn
	S. Dasberg, wnd.-Opperrabbijn	I. Vredenburg, Rabbijn
	J. H. Dünner, Rabbijn	L. Hirschel, ass. Rabbijn
Nederl. Israël. Armbestuur	Mr. A. E. L. Boas	J. Carlebach-Keyser
	S. Swaap	S. Levison-Asscher (in onderduik overleden)
Doodgraverscollege	Z. S. Parsser, Voorzitter	M. Eitje-Asscher
	E. Asscher Ezn	B. de Groot-Gazan
	L. Davids Bzn	E. Roos-Elte
	S. Pakter	N. Workum-Frankfort
	L. Asscher-Duizend	

Ambtenaren

A. Abram	oppasser en osek
L. Achttienribben	bode ter thesaurie
M. Agsteribbe	godsdienstonderwijzer
N. E. Bachrach	hoofd godsdienstschool
S. E. Beekman	bode ter thesaurie
A. Bierman	klerk ter thesaurie
Mej. C. Biet	assistante ter thesaurie
H. Birnbaum	bewaarder begraafplaats Muiderberg
N. Bugtel	osek
E. Cohen	godsdienstonderwijzer
N. M. Cohen	administrateur ter thesaurie
Mej. E. J. Cune	schrijver ter thesaurie
S. I. Deen	onder-Voorzanger-Koster Grote Syn.
Mevr. R. Degen-de Rood	helpster bad J. D. Meijerplein
A. D. Delaville	voorlezer vroegdienst-Synagoge
J. Denneboom	adj. Secretaris
J. Drukker	onder-Voorzanger-Koster Synagoge Lekstraat en Opperosek

J. L. Drukker	controleur kasjroeth
Mej. A. Duits	godsdienstonderwijzeres
H. Elte Phzn	architect
Mej. R. van Embden	godsdienstonderwijzeres
Akiba Frank	belast met namiddagpredikatiën Rapenburgerstraat Synagoge
More Drs. A. Frank	archivaris
A Frank	onder-Voorzanger-Koster Synagoge Jac. Obrechtplein
Mevr. A. Frank-Gobits	directrice bad Jac. Obrechtplein
Mej. E. Friedmann	godsdienstonderwijzeres
H. S. van Gelderen	godsdienstonderwijzer
L. van Gelderen	godsdienstonderwijzer
Mej. J. Greebel	godsdienstonderwijzeres
M. de Groot	oppasser Grote Synagoge
N. Hakker	osek
S. Hakker	sjochet
I. van der Ham	oppasser Synagoge Lekstraat en osek
L. Hamburger	oppasser Grote Synagoge
Mej. G. Hammelburg	godsdienstonderwijzeres
E. S. Hen	controleur kerkelijke aanslag en hoofd godsdienstschool
D. H. Hirsch	godsdienstonderwijzer
B. de Hond	oppasser Grote Synagoge
Dr. M. de Hond	hoofd godsdienstschool
Mr. E. E. van der Horst	Secretaris
S. de Jong	Voorzanger Synagoge Linnaeusstraat
Mej. E. de Jonge Urbach	hoofd godsdienstschool
B. I. Kleerekoper	godsdienstonderwijzer
I. D. Kleerekoper	kerkbode Rapenburgerstraat Synagoge
Mej. R. Klein	godsdienstonderwijzeres
S. Kloots	bode ter thesaurie
Mej. H. van Kollum	godsdienstonderwijzeres
I. Koren	bode ter thesaurie
Mevr. L. Koren-Frenkel	directrice bad J. D. Meijerplein
Mej. S. Koster	godsdienstonderwijzeres
S. M. Koster	osek
Mej. E. Kroese	godsdienstonderwijzeres
M. H. Landau	Eerste Voorzanger Synagoge Jac. Obrechtplein
H. J. de Lange	adj. administrateur ter thesaurie
L. de Leeuw	klerk-kassier ter thesaurie
L. Levie	assistent ter thesaurie
L. Levie	osek
Mej. C. Lissauer	godsdienstonderwijzeres
J. A. Lissauer	Koster-ass.-Voorzanger Synagoge Linnaeusstraat en opperosek

N. B. Manuskowski	godsdienstonderwijzer
I. E. Maroko	Oppervoorzanger
A. Melkman	godsdienstonderwijzer
E. Mozes Azn	klerk ter thesaurie
J. Muller	suppoost Vleeshal
I. Naarden	oppasser Synagoge Lekstraat
J. van Norden	sofer en hoofd godsdienstschool
E. H. Onderwijzer	beambte Rabbinaat
M. Overste	godsdienstonderwijzer
S. A. Porcelijn	kerkbode Uilenburgerstraat Synagoge en klerk ter thesaurie
A. S. van Praag	hulp voorlezer Synagoge J. Obrechtplein en godsdienstonderwijzer
M. van Praag	verbinder besnijdenissen
J. Rabbie Jr	bode ter thesaurie
S. J. Rabbie	klerk ter thesaurie
L. van Rhijn	surnumerair
Mej. M. van Rhijn	godsdienstonderwijzeres
Ch. Rinsky	godsdienstonderwijzer
B. Roeper	oppasser Rapenburgerstraat Synagoge
H. de Rood	osek
M. Rosenberg	godsdienstonderwijzer
M. J. Rudelsheim	klerk ter Secretarie
Mej. E. Sluys	assistente ter Secretarie
H. Tas	eerste klerk bevolkingsregister
M. van Tijn	assistent ter thesaurie
N. van Tijn	eerste klerk ter Secretarie
E. G. Vedder	sjochet
M. Verdoner	oppasser Synagoge J. Obrechtplein
S. Verdoner	godsdienstonderwijzer
I. Viskoop	schrijver ter thesaurie
L. B. Vorst	oppasser Synagoge Linnaeusstraat
Mevr. L. Vorst-Presser	directrice bad Linnaeusstraat
P. E. Vorst	schrijver ter thesaurie
Mevr. I. de Vries-Bobbe	helpster bad Linnaeustsraat
H. de Vries	bewaarder begraafplaats Zeeburg
A. Wagenaar	godsdienstonderwijzer
N. Wagenaar	surnumerair
S. Waterman	godsdienstonderwijzer
S. Witteboon	godsdienstonderwijzer